

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

І . Я . ЛЕПЕШАЎ

ЧАМУ МЫ ТАК ГАВОРЫМ

Даведнік

Гродна 2003

УДК 808.26-318
ББК 81.411.3-4
Л48

Рэцэнзенты: кафедра беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага
універсітэта імя А.А.Куляшова (загадчык кафедры прафесар
В.І.Рагаўцоў);

дацэнт кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы,
кандыдат філалагічных навук М.А.Даніловіч.

Лепешаў І.Я.

Чаму мы так гаворым: Даведнік / І.Я.Лепешаў. – Гродна: ГрДУ,
Л48 2003. – 155 с.

ISBN 985 – 417 –

Раскрываецца гісторыя і паходжанне звыш 400 фразеалагічных адзінак,
паказваецца іх жыццё ў часе і прасторы. Этымалагізацыя гэтых выразаў літарату-
рнай мовы ажыццяўляецца ўпершыню. У дадатку апісваюцца новыя словы
апошніх гадоў, яшчэ не ўключаныя ў акадэмічныя даведнікі беларускай літарату-
рнай мовы, і прыказкі, якія не трапілі ў «Слоўнік беларускіх прыказак»
І.Я.Лепешава і М.А.Якалцэвіч (Мн.: Бел. навука, 2002).

УДК 808.26-318
ББК 81.411.3-4

ISBN 985 – 417 –

© Лепешаў І.Я., 2003

У С Т У П

Свядомае і асэнсаванае засваенне, а затым і правільнае ўжыванне шмат якіх фразеалагізмаў студэнтамі і вучнямі (і не толькі імі) можа быць паспяховым толькі пры ўмове, калі яны ведаюць вытокі, гісторыю ўзнікнення гэтых выразаў. У вельмі многіх з іх, як пісаў Б.А.Ларын, «усе словы вядомыя, а сэнс цэлага застаецца няясным»¹. Так, частаўжывальны, асабліва ў апошнія дзесяцігоддзе, фразеалагізм *пятая калона* (калька з іспанскай мовы) абазначае ‘варожая агентура ўнутры краіны’. А каб зразумець, пры чым тут *калона* і чаму *пятая*, трэба ведаць этымалогію гэтага выразу. А бывае так, што сэнс фразеалагізма, напрыклад, *шурь-мурь* (‘любоўная справа, прыгоды’), прывычны, знаёмы, вядомы, а яго састаўныя часткі, неўжывальныя па-за фразеалагізмам, незразумелыя, таямнічыя. А між тым гэты выраз склаўся ў выніку некаторага скажэння французскага свабоднага словазлучэння *cher amour* (чытаецца як «шэр амур»), дзе *cher* – ‘дарагі, мілы’, а *amour* – ‘любоў, каханне’ і ‘страсць, жарсць’.

Даволі многія фразеалагізмы могуць быць супрацьпастаўлены адпаведным свабодным словазлучэнням, на аснове якіх яны ўзніклі. Супаставім, напрыклад: «Каровы стаяць сярод вуліцы, выцягнуўшы ўперад галовы, і сонна *жуюць жвачку*» (К.Цвірка) і «Ты мне *жвачку* не *жуй*, гавары канкрэтна» (А.Кудравец). Выдзелены ў папярэднім прыкладзе фразеалагізм абазначае ‘гаварыць нудна, аднастайна і бесталкова пра адно і тое ж’ і з’яўляецца выразам з жывой унутранай формай². Матыў узнікнення гэтага фразеалагізма, як і многіх іншых, зразумелы і без этымалагічнага растлумачэння, хоць, па сутнасці, як слухна лічыць А.І.Малаткоў, «кожны фразеалагізм мае патрэбу ў гістарычна-этымалагічнай даведцы, у гістарычна-лінгвістычным вытлумачэнні свайго ўзнікнення і свайго мінулага»³.

Параўн. яшчэ некалькі выдзеленых фразеалагізмаў (злева) і аманімічных з імі свабодных словазлучэнняў (справа). Становіцца відавочным, што фразеалагізмы пры іх супастаўленні з адпаведнымі пераменнымі словазлучэннямі на іх фоне ўспрымаюцца як вобразныя, фігуральныя, як разгорнутыя метафары, як перанос

¹ Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М., 1977. С. 153.

² Унутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове фразеалагізма, ці, паводле В.У.Вінаградава, вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае значэнню фразеалагічнай адзінкі.

³ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л., 1977. С. 253.

назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі або, радзей, як разгортнутыя метаніміі ці сінекдахі.

1. На 37 працэнтаў насельніцтва, што гаворыць дома па-беларуску, *вочы не заплюшчыш* (ЛіМ).
1. Алесь нічым сябе не выдаў, *заплюшчыў вочы* і чакае, чакае, што тут далей будзе (Я.Колас).
2. Поля шкадавала яго... Такое шкадаванне *кідала цень* на іх дружбу (І.Шамякін).
2. Самая доўгая галіна *кідала цень* на падаквоннік (У.Рубанаў).
3. Нам – толькі машыны з гразі вытурзаць, *зматаем вуды*, і наўрад ці хто патрапіць сюды зноў (А.Масарэнка).
3. Я перарэзваю лёску, потым шпарка *змотваю вуды*, бяру і свой, і Казіміраў улоў, і вось ужо мы прабіраемся да мястэчка (М.Лупсякоў).
4. Чытае Іцка, і хочацца, ды як яшчэ хочацца паглядзець хоць *адным вокам*: што далей, якія рысункі, пра што гаворыць кніжка (Х.Шынклер).
4. Карова адышлася, пасецца побач ды толькі *адным вокам* за мною наглядае, ці не пайду куды ад яе далей... (У.Дубоўка).
5. Быў у нас на заводзе ўчастак, на які ўжо ўсе *рукой махнулі* (В.Гігевіч).
5. – Эх, брат! – *махнуў Міхал рукою*, – мы чулі ўладу над сабою (Я.Колас).
6. Ды пароды дужае быў армейскі конь, не сканаў, асуджаны куляю на скон. *Стаць на ногі* хвораму бацька дапамог (А.Куляшоў).
6. Расце дзіцятка неўзаметку, *на ногі* пробуе сам *стаць*. І так пацешна пазіраць, калі крок першы робяць дзеткі! (Я.Колас).
7. Гэта лакейскі эгаізм. Гэта азначае – выслужыцца ў начальства, каб цябе *па галоўцы паглядзілі* (М.Лынькоў).
7. Хлопчык наморшчыў лоб... Зося *паглядзіла яго па галаве* (К.Чорны).
8. Ідзі, братка, прымай адзел і бярыся за справу, як той казаў, *закасаўшы рукавы* (Р.Сабаленка).
8. Максім праз цэлы дзень, *закасаўшы рукавы*, гваздае малатком па распаленым іскрыстым жалезе (П.Пестрак).
9. Голад асабліва адчуваецца тады, калі нехта жарэ, а ты глядзіш яму ў рот і *глытаеш сліну*... (М.Гарэцкі).
9. Відаць, чалавека душыла смага і, каб прагнаць яе, ён *глытаў сліну* (У.Карпаў).
10. Натварыў каторы – няхай сам і расхлёбвае, *пачухае патыліцу*, як у сабе годнасць чалавечую захаваць (А.Капусцін).
10. Канваір *пачухаў патыліцу*, крыху падумаў і махнуў рукою (У.Кузьмянкоў).

У дзвюх частках майго «Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў» (Мн., 1981, 1993) атрымалі гістарычна-этымалагічную даведку амаль 1400 фразеалагізмаў. Цяпер да іх можна дадаць яшчэ

больш за 400 выказаў. Будова слоўнікавага артыкула і прынятыя скарачэнні такія ж, як і ў ЭСФ-93 (г.зн. «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў», выдадзеным у 1993 г.; адпаведна выкарыстоўваецца скарачэнне ЭСФ-81).

Слоўніковы артыкул уключае ў сябе: а) загаловачную частку; б) агульную характарыстыку фразеалагізма паводле паходжання; в) тлумачэнне сэнсу фразеалагізма; г) ілюстрацыйны матэрыял; д) этымалагічную даведку. У апошняй раскрываецца паходжанне фразеалагізма або выказваецца пэўнае меркаванне. Іншы раз супастаўляюцца розныя думкі пра этымалогію фразеалагізма. Пасля загаловачнай часткі фразеалагізм атрымлівае прасторавую характарыстыку з паказам геаграфіі яго бытавання. Гэта паметы тыпу: *уласна бел., агульны для ўсходнесл. м., запазыч. з руск. м., калька з франц. м., паўкалька з ням. м. і г.д. 115 выказаў* – уласна беларускія, напрыклад: *адмыкаць адамкнёныя дзверы, мераць асьмінаі, (муж) аб'еўся груш, абкласці чырвонымі сцяжкамі, адвезць зерне ад паловы, асёл маляваны, без пальцаў (піць), біццё бібікаў, два канцы адной палкі, ездзіць на левым баку, закідаць наперад, і жук і жаба, і лейцы ў рукі, і ў коле і ў мяле, курту з гурту (выбіраць), на пень брахаць, настаўіць акулеры, ніжэй калена, ружовы туман, серада з-над пятніцы (відаць), у сабакі вачэй пазычыць, шаркі на баркі, як босаму разуцца.*

У ЭСФ-93 на с. 12-13 пералічваецца выкарыстаная літаратура. Пры этымалагізацыі пададзеных далей фразеалагізмаў⁴ я шырока карыстаўся слоўнікамі іншых моў (англійскай, французскай, нямецкай, лацінскай, іспанскай, польскай, балгарскай і г.д.), а таксама ўлічыў шматлікія звесткі, змешчаныя ў нядаўнім выданні: *Бірих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И.* Словарь русской фразеологии: Историко-этимологический справочник. – СПб., 1998.

Перш чым падаваць у алфавітным парадку слоўнікавыя артыкулы, ёсць неабходнасць асобна і больш падрабязна спыніцца на трох выказах – не ўласна беларускіх паводле месца іх узнікнення.

Многія сучаснікі не ведаюць, што акадэмічны «Руска-беларускі слоўнік» (1953) укладаўся ў цяжкіх умовах ваеннага часу і ў першыя пасляваенныя гады і што ў яго складальнікаў і рэдактараў не было пад рукамі ні картатэкі, ні даведачнай літаратуры. А без шматтысячнай картатэкі з ілюстрацыйным матэрыялам як асновы любога слоўніка, перакладнога і тлумачальнага, цяжка пазбегнуць памылак. Напрыклад, рускі назоўнік *кожмимит* (утварэнне ад

⁴ У некаторых слоўніковых артыкулах ёсць спасылкі на асобных аўтараў выкарыстанай літаратуры (тыпу: *Насовіч, с. 42*).

«имитация кожи») пераклалі з парушэннем яго этымалагічнай матывацыі: *скураміт*. Фразеалагізму *в порядке вещей* у якасці адпаведніка даецца свабоднае словазлучэнне «звычайная рэч». Згаданы слоўнік пасля перавыдаваўся шмат разоў, але ва ўсіх выданнях так і захавалася: «*в порядке вещей* – звычайная рэч».

А між тым *в порядке вещей* – гэта паводле свайго ўзнікнення не ўласна рускі фразеалагізм, а калька з французскай мовы: *c'est dans J'ordre des choses* (літаральна «гэта ў парадку рэчаў»). Таму ў форме **ў парадку рэчаў** ён мае ўсе падставы на функцыянаванне і ў беларускай літаратурнай мове. Сведчаннем яго нарматыўнасці з'яўляецца маўленчая практыка аўтарытэтных аўтараў. Ён шырока выкарыстоўваецца ў нашым друку. Вось толькі тры прыклады з вялікага мноства: «Цяжар таго, што застаецца толькі тваім, да болю ясны позірк на самога сябе збоку, незадавальненне сабой наогул і апошняя работа ў прыватнасці. Няўжо гэта – *у парадку рэчаў*, нармальна?» (Я.Брыль); «Жонка бегала па магазінах, варыла, мыла бялізну, нават машыну вадзіла. Ён [муж] лічыў, што гэта *ў парадку рэчаў*» (І.Навуменка); «Тут усё *ў парадку рэчаў*. А зямля так пахне зямлёй!» (А.Вярцінскі).

Як бачым, і ў нашай мове, гэтак жа, як у французскай, рускай і некаторых іншых, фразеалагізм ужываецца як выказнік, часцей пры дзейніку-займенніку *гэта*, і абазначае 'звычайна, нармальна, натуральна'. Можна спадзявацца, што беларускія акадэмічныя слоўнікі ўключаць гэты выраз у фразеалагічны фонд мовы як неаспрэчны моўны факт.

У беларускай літаратурнай мове ёсць каля 300 фразеалагізмаў з нерэальным вобразам у іх аснове. Іх узнікненне – плён народнай фантазіі. Асобныя з іх склаліся і пад пяром пісьменнікаў. Напрыклад, К.Крапіва стварыў выраз *выдраць лысаму валоссе*, З.Бядуля – *рыцар ночы*, К.Чорны – *адмыкаць адамкнёныя дзверы*.

У аснову гэтых і падобных фразеалагізмаў пакладзены прыдуманія, нерэальныя вобразы, вельмі многія з іх сэнсава алагічныя: *ваду ў ступе таўчы, грушы на вярбе, дзірка ад абаранка, сёрбаць лапцём боршч, голаму за пазуху, як босаму разуцца, сабакам сена касіць, сем пятніц на тыдні, ад яйца адліць, варты пірагамі падпёртыя* (у каго), *выходзіць сухім з вады, абуць сэрца ў лапці, смаловы дуб, бярозавая каша, цырк на дроце* і шэраг іншых залацінак народнай мудрасці.

Сюды можна было б аднесці і фразеалагізм *птушынае малако*, але гэта патрабуе некалькіх агаворак.

Па-першае, у адрозненне ад папярэдніх, ён інтэрнацыянальны, яго ўжываюць (з такой самай вобразнасцю, значэннем, стылістычнай афарбоўкай і аднолькавай ці пашыранай граматычнай структурай) не толькі славяне, але і грэкі, італьянцы, іспанцы, французы, літоўцы, татары, венгры, албанцы і шмат якія іншыя народы. Выраз з’яўляецца калькай з грэчаскай мовы: *gala ornithon* (літаральна «малако птушынае»). Ён неаднаразова сустракаецца ў творах старажытных грэчаскіх паэтаў, якія, апяваючы прыродныя багаці вострава Самаса, пісалі, што там ёсць нават птушынае малако.

Па-другое, у беларускіх, рускіх, украінскіх і польскіх тлумачальных і фразеалагічных слоўніках выраз падаецца не як двухкампанентны, а ў пашыранай граматычнай структуры – *толькі (аднаго) птушынага малака няма (не хапае, бракуе)* у каго – і абазначае ‘усяго ўволю, удосталь’. Напрыклад: «Пра Казіміра Ляшчынскага гаварылі, што ў таго *не хапае толькі птушынага малака*» (М.Парахневіч). Праўда, як будзе далей паказана, на самай справе ў нашай мове выраз існуе і як назоўнікавы – у форме *птушынае малако*.

Па-трэцяе, можна меркаваць, што на ўзнікненне гэтага фразеалагізма паўплывалі не прыдуманья, а рэальныя з’явы з жывёльнага і расліннага свету. Як вядома, шмат якія птушкі, напрыклад, галубы ці пінгвіны, кормяць сваіх птушанят падобнай на малако тварожыстай масай, што выпрацоўваецца ў валляку бацькоў-птушак. Біёлагі называюць такую ежу птушыным малаком. І яшчэ: ва ўсіх батанічных даведніках адна з раслін мае назву птушкамлечнік (*ornithogalum*), вядомую ўжо старажытным рымлянам. Гэта – цыбулевая расліна з бязлістым сцяблом (кветкавай стрэлкай) і прыкаранёвым лісцем. Сокам гэтай расліны, якую ў народзе называюць птушыным малаком, ласуюцца птушкі. Такім чынам, птушкамлечнік можна лічыць першым значэннем фразеалагізма *птушынае малако*. Прыклад з рамана З.Бядулі «Язэп Крушынскі»: «– Не бойся, маленькая, супакойвае Настачка. – На табе *птушынае малако!*– Настачка нагінаецца, адрывае траўку пад назваю «*птушынае малако*». З сцябліні мяккай расліны паказваецца густы, як малако, сок».

Найбольш вядомае ж і ўсім знаёмае значэнне гэтага фразеалагізма – ‘нешта неверагоднае, казачнае, яўна немагчымае (часцей пра яду)’: «У нас, бывае, разбэшчваюць спартсменаў з самых юных гадоў. Ты толькі выступі добра, а мы табе і *птушынага малака* не пашкадуем. Рэкорды спартсменаў адыходзяць, а звычка да *птушынага малака* застаецца» (М.Замскі). Дарэчы, у англійскай мове прыметнікавы кампанент фразеалагізма з гэтым значэннем іншы, канкрэтызаваны: *pigeon’s milk* (літаральна «галубінае малако»).

Птушыным малаком называюць яшчэ і вельмі смачны торт, а таксама цукеркі асобнага гатунку: «Люда знайшла на вышках у саломе скрынку з-пад *птушынага малака*» (В.Бабкова).

Коротка яшчэ пра адзін фразеалагізм.

Апошнім часам сталі даволі моднымі асобныя выразы і словы. Сустракаючы іх у друкаваных тэкстах ці чуючы ў вусным маўленні, не заўсёды лёгка дакапацца да іх сэнсу. Ды і многія з тых, хто іх ужывае, наўрад ці адкажуць, што абазначае той ці іншы выраз або слова. У свой час Леў Талстой, можа, і занадта сурова ставіўся да такіх выпадкаў: «Калі б я быў цар, то выдаў бы закон, што пісьменнік, які ўжыў слова, значэнне якога ён не можа растлумачыць, пазбаўляецца права пісаць і атрымлівае сто ўдараў розгаў».

Часцей парушаюць дакладнасць маўлення якраз не пісьменнікі, а людзі іншых прафесій. За апошнія два гады я выпісаў з газет, часопісаў, кніг больш як 30 прыкладаў з ужываннем фразеалагізма ***на вялікім рахунку***. Немагчыма зразумець, што значыць гэты выраз, напрыклад, у такіх сказах: «Уся мая хітрасць, *на вялікім рахунку*, – у прастаце, у адмаўленні ад «цяжкавагавых» тэхналогій навучання замежнай мове»; «Калі настаўнік сам для сабе не вызначыць цвёрдай грамадзянскай пазіцыі, мала верагодна, што выхаванцы яго стануць сапраўднымі патрыётамі Беларусі, ды і ўвогуле *на вялікім рахунку* людзьмі».

У беларускую мову гэты фразеалагізм прыйшоў як паўкалька з рускай мовы (*по большому счёту*), дзе ён упершыню быў ужыты ў рамане В.Каверына «Здзяйсненне жаданняў» (1935), але стаў шырока выкарыстоўвацца ў газетных жанрах толькі ў 1960-х гадах – пасля 3-га выдання згаданага рамана масавым тыражом у 1959 г. У В.Каверына гэты выраз склаўся на базе іншага – *гамбургскі рахунак*, — папулярнага ў літаратараў 1920 – 1930 гадоў, асабліва пасля таго, як у 1928 г. пад такой жа назвай выйшаў у свет зборнік крытычных артыкулаў літаратуразнаўца В.Шклоўскага. Сэнс гэтай назвы сам аўтар тлумачыць так: «Гамбургскі рахунак – надзвычай важнае паняцце. Усе барцы, калі боруцца, жульнічаюць і кладуцца на лапаткі па загадзе антрэпрэнёра. Раз у год у гамбургскім тракціры збіраюцца барцы. Яны боруцца пры зачыненых дзвярах і завешаных вокнах... Тут устанаўліваюцца сапраўдныя класы барцоў, – каб не схалтурыцца». Зрэдку гэты выраз можа напаткаць і ў сённяшнім друку: «Сяброўства, знаёмствы, агульныя справы не мелі тады той улады, як сёння. *Рахунак* быў

гамбургскі – мяркуйце самі...» (Г.Кісліцына). Сустрэўся і такі маўленчы гібрыд, як *на вялікім гамбургскім рахунку*: «У сэнсе патэнцыяльнай недапраяўленасці *на вялікім гамбургскім рахунку* – Барыс Пятровіч адзін з вельмі і вельмі нямногіх сярод трывала сфармаваных літаратараў (В.Акудовіч).

Выраз *на вялікім рахунку*, як і яго папярэднік, напачатку меў адзінае акалічнасна-прыслоўнае значэнне ацэнкі чаго-небудзь з найбольшай патрабавальнасцю. Прыкладна такі ж сэнс гэтага фразеалагізма, а менавіта ‘сур’ёзна, прынцыпова, без скідак і ўступак’, захаваўся і сёння, не парываючы, такім чынам, першапачатковай, хоць і забытай ужо, этымалагічнай сувязі з першакрыніцай. Вось толькі адзін прыклад: «Я абураны тым, што рэпрэсіўныя метады прымяняюцца супраць такога таленавітага вучонага... Аднойчы камусьці за гэта прыйдзецца адказваць *на вялікім рахунку*» (Н.Гілевіч).

Маюць пэўную сувязь з зыходным вобразам *гамбургскага рахунку* і два другія значэнні, якія развіліся ў фразеалагізме *на вялікім рахунку*. Адно з іх – ‘па-сапраўднаму, належным чынам, як і павінна быць’: «*Па вялікім рахунку* менавіта творчае парыванне, літаратурная дзейнасць мацуе духоўную і грамадскую актыўнасць» («Настаўн. газ.»).

Яшчэ адно значэнне (трэцяе), якое можна выявіць на аснове маўленчай практыкі, – ‘фактычна, у адпаведнасці з рэальнасцю’: «Прайшло больш за сорак гадоў, а сітуацыя *на вялікім рахунку* тая ж. Хіба што сучасны чытач яшчэ больш зменшыўся і стаў зусім кароткім...» (Л.Галубовіч).

Пераважаюць, аднак, выпадкі, калі выраз *на вялікім рахунку* ўжываюць недарэчна, без пэўнай сэнсавай нагрукі, ператвараюць яго ў штамп (накштальт славутага Зноскавага «*между прочым*» з «Тутэйшых» Янкі Купалы), робяць яго нейкім пабочным словазлучэннем і выдзяляюць ці аддзяляюць коскамі: «А што робіць аўтар са сваімі героямі? Ён проста іх забівае. Бо, *на вялікім рахунку*, не ведае, што з імі рабіць»; «*Па вялікім рахунку*, дзякуючы ім [педагогам] мы на пытанне: «Ці хочаце вярнуцца ў школу?» – адказваем: «А я там сёння ўжо быў»; «Інвестыцый – кот наплакаў. А без іх і ні туды і ні сюды. Іх, *на вялікім рахунку*, і не будзе пры цяперашняй уладзе».

Зразумела, што такія недакладнасці – не на карысць культуры маўлення пэўных аўтараў і самой беларускай мове ў цэлым.

А

Абарваць тэлефон. *Відаць, запазыч. з руск. м.* Часта, доўга званіць і размаўляць па тэлефоне. *На стале ляжала запіска: «Ты, канечне, забыў, што ў Васіля дзень нараджэння. Ён абарваў тэлефон...»* (М.Кацюшэнка. Урок маўчання).

Сэнсавым цэнтрам гэтага фразеалагізма з’яўляецца назоўніковы кампанент, які выконвае сэнсаўтваральную функцыю і суадносіцца, але не супадае з адпаведным словам свабоднага ўжывання.

Абводзіць (абкручваць) вакол (кругом) пальца каго. *Агульны для ўсходнесл. і польск. м. (руск. обводит вокруг пальца, укр. обводити (обкручивати, обертати) круг (кругом, навколо) пальца, польск. okręcić, owinać kolo palca).* Спрытна, хітра ашукваць, падманваць каго-н. *Пакуль я падумаю, як абдурыць яе, дык яна мяне незлічона разоў вакол пальца абведзе* (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі). *Таго Міканора каморнік сорак разоў абкруціць вакол пальца!* (І.Мележ. Людзі на балоце).

Ёсць некалькі версій пра ўзнікненне гэтага выразу. Паводле адной з іх, ён паходзіць ад жульніцтва базарных ілюзіяністаў. Фокуснік браў у глядачоў які-небудзь прадмет і абводзіў ім вакол пальца, адцягваючы іхнюю ўвагу, а ў гэты час фокуснікавы хаўруснікі ачышчалі кішэні глядачоў.

Муж аб’еўся груш. *Уласна бел.* Незаконны, не аформлены юрыдычна або які знік, прапаў. – *Яна што? Замуж выйшла? – Якое там замуж... Муж аб’еўся груш* (Л.Арабей. Іскры ў папялішчы).

Ужываецца толькі пры слове *муж* як іранічна-ацэначны, камічны, смехатлівы дадатак да гэтага назоўніка, з якім звязаны рыфмай як сродкам спайкі і зліцця абедзвюх частак у непадзельны і марфалагічна нязменны комплекс. Выкарыстоўваецца і з нарашчэннем *і лопнуў*: « – У мяне муж ёсць... – Быў у цябе муж, ды аб’еўся груш і лопнуў, – зласліва пажартавала Агата» (Р.Сабаленка).

Абкласці чырвонымі сцяжкамі каго. *Уласна бел.* Стварыць крайне неспрыяльныя ўмовы для чыёй-н. жыццядзейнасці. *Атрымліваецца, што рэдактара газеты абкласці чырвонымі сцяжкамі* (Нар. воля. 7.05.2002).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, звязанага з аблавай на ваўкоў. Параўн. у апавяданні В.Карамазова «Час ваўкоў»: «Ваўкі ішлі ўздоўж чырвоных, нібы плямы крывы на белым снезе, сцяжкой, а мы з Петраком стаялі ў крузе, у загоне, і добра бачылі, як прыгожа яны ішлі. Нас шэрыя пачулі даўно, можа, як толькі мы тут з’явіліся, чулі, як абносілі іх лес сцяжкамі».

Абкручваць вакол пальца *каго*. Гл. абводзіць (абкручваць) вакол пальца.

Абліванне гразю <*каго*>. *Агульны для ўсходнесл. м. Несправядлівае абвінавачванне, незаслужанае зневажэнне. Масей Сяднёў як мага стараўся быць нейтральным да бакоў, што змагаліся між сабой, не займаўся паклёпніцтвам і абліваннем гразю свайго непрыяцеля* (ЛіМ. 3.09.1999).

Сфармаваўся ўнутрыфразеалагічным спосабам на базе суадноснага дзеяслоўнага выразу *абліваць гразю* (каго, што) і адрозніваецца ад яго семантыкай, катэгарыяльным значэннем прадметнасці, марфалагічнымі формамі і сінтаксічнай роляй.

Адвейваць зерне ад паловы. *Уласна бел. Аддзяляць добрае ад дрэннага, карыснае ад шкоднага, непатрэбнага. Калі яны [копіі лістоў] для Вас акажуцца непатрэбнымі, я тады, будучы ў Мінску, забяру назад. Але мне чамусьці здаецца, што Вы здалееце адвеяць зерне ад паловы* (У.Дубоўка. Ліст да Дз.Бугаёва).

Мадэліраваны выраз, створаны на ўзор рускага *отделять пшеницу от плевел* з захаваннем структуры і заменай кампанентаў іншымі словамі. У бел. літаратурнай м. выраз ужываецца ў абедзвюх трывальных формах дзеяслоўнага кампанента і ў такіх варыянтах: *адвейваць (веяць, адсейваць) зерне ад паловы (мякіны); адвеяць (адсеяць) зерне ад паловы (мякіны)*. Выток фразеалагізма *отделять пшеницу от плевел* – евангельская прытча (Матфей, 13, 24–30). У ёй расказваецца, як да чалавека, які пасеяў пшаніцу, ноччу прыйшоў вораг і паміж пшаніцаю пасеяў плевелы (пустазелле). Калі ўзышла пшаніца з пустазеллем, рабы прапанавалі гаспадару павырываць зелле, але ён загадаў пакінуць усё, як ёсць, а ў часе жніва спачатку вырваць зелле і спаліць яго, а пасля сабраць пшаніцу. Зрэдку ў бел. творах можна напаткаць і выраз, тоесны з руск.: «Будзе зручная часіна, перагледзім іх [пракламацыі] і тады аддзелім плевелы ад пшаніцы» (Я.Колас).

Адгараджвацца (адгарадзіцца) кітайскай сцяной *ад каго, ад чаго*. *Агульны для ўсходнесл. м. Вельмі моцна, наглуха адабляцца, адмяжоўвацца ад каго-ці ад чаго-н.* *Мы сабе добра жывём вялікай сям’ёю і адгарадзіліся кітайскай сцяною ад усіх. Як у манастыры жывём* (З.Бядуля. Язэп Крушынскі).

Гэты дзеяслоўны фразеалагізм склаўся на аснове назоўнікавага *кітайская сцяна*, які мае значэнне ‘неадоляная перашкода і поўная ізаляванасць’ і ўзнік на аснове тэрміналагічнага словазлучэння. Вялікай Кітайскай сцяной называюць крапасную сцяну ў Паўночным Кітаі, якая будавалася ў IV—III стст. да н.э. і частко-

ва захавалася да нашых дзён. Зробленая з каменных пліт, цэглы і зямлі, даўжынёй да пяці тысяч кіламетраў, пры шырыні да шасці і вышыні да дзесяці метраў, яна прызначалася для аховы ад набегу вандроўных плямёнаў. Гэта была сур’ёзная перашкода для ворагаў – вандроўнікаў з поўначы і сімвалізавала сабой поўную ізаляванасць, адсутнасць зносін з суседзямі.

Адданне чэсці. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. отдание чести, укр. віддання чэсті).* Вітанне каго-н. па-ваеннаму, з прыкладаннем рукі да галаўнога ўбору. *І заўважаецца адразу тут іншы край..., парадак, дысцыпліна, лад, адданне чэсці...* (Я.Колас. На шляхах волі).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага *аццаць чэсць* (каму).

Ад коркі да коркі. *Запазыч. з руск. м.* Цалкам, поўнасцю, нічога не прапускаючы (чытаць, прачытаць, вывучыць і пад.). *Прачытаў ад коркі да коркі і зараз шкадую: чаму паспяшаўся* (М.Лужанін. Руплівай душы камуніст).

Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым спосабам пераплятання кніг: іх вокладкі рабіліся з дошчак, абцягнутых скурай або тканінай. Таму першапачаткова *прачытаць ад коркі да коркі* абазначала ‘прачытаць ад вокладкі да вокладкі’.

Дзень (дні) адкрытых дзвярэй. *Агульны для ўсходнесл. і польск. (dzień otwartych drzwi) м.* (Дзень, дні) вольнага доступу ў навучальную ўстанову ці на прадпрыемства (каб азнаёміцца з іх профілем). *Сталі традыцыйнымі дні адкрытых дзвярэй, калі бацькам паказваюць усё, пачынаючы з кухні і канчаючы пакоямі* (Настаўн. газ. 30.XI.1984).

Утвораны на аснове фразеалагізмаў *адкрываць (адчыняць) дзверы* (каму, чаму куды) і *дзверы адкрыты (адчынены)* (каму, для каго, перад кім).

Адкрыццё Амерыкі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вынаходніцтва, выяўленне чаго-н. новага. *А што тычыцца імперскай мовы, то і гэтае сцвярджэнне не адкрыццё Амерыкі. Нобелеўскі лаўрэат І.Бродскі пісаў, што «мова – рэч імперская»* (А.Вальфон. Нецярпімасць па-ялугінску).

Назоўнікавае ўтварэнне ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *адкрыць Амерыку* (гл. ЭСФ-93, с. 18-19), адно са значэнняў якога – ‘знаходзіць, выяўляць што-н. зусім новае’.

Адмыкаць адамкнёныя (адчыненыя) дзверы. *Уласна бел.* Настойліва даказваць, сцвярджаць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае пярэчанняў. *Не варта ламаць кон’і, адмыкаць адчы-*

ненья дзверы ні абаронцам роднай мовы, ні яе праціўнікам – трэба і тым і другім часцей і ўважлівей чытаць класікаў... (Б.Сачанка. Край, дзе жывём).

Выраз з рамана К.Чорнага «Сястра» (1927), утвораны, відаць, на ўзор сэнсава тоеснага фразеалагізма *ламацца ў адчыненыя дзверы* – калькі з франц. м. (гл. ЭСФ-93, с. 99) – і ўжыты ў такім урыўку: « – А ты сам падумай, што гэта значыць. – Нашто думаць. Тут няма чаго і думаць – нашто адмыкаць адамкнёныя дзверы...»

<Адна> **шайка-лейка**. *Запазыч. з руск. м.* Група людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі ці паводзінамі, учынкамі. – Ты скажы, дзе хаваецца твой Рыгор?... – Я за Рыгорам не хаджу: дзе ён – я не ведаю. – Брэшаш! Вы адна шайка-лейка, – і бандыт перацягнуў Тацяяну тоўстым гараннікам (Я.Нёманскі. Маці).

Кампанент *шайка* тут сэнсаўтваральны, ён суадносіцца з абодвума значэннямі слова *шайка* – ‘банда’ і ‘хеўра’, дарэчы, запазычанага з латышскай м.: *šaiķa* – ‘шмат народу’. У руск. м. ёсць два амонімы: *шайка*¹ – ‘банда’, *шайка*² – ‘ражка, пасудзіна для вады’. Фразеалагізм утвораны каламбурным шляхам, аб’яднаннем слова *шайка*¹ (‘банда, хеўра’) са словам *лейка* (‘чарпак для вады’), якое належыць да той жа семантычнай групы, што і слова *шайка*² (‘пасудзіна для вады’).

Адным махам семярых забіяхам. *Паўкалька з руск. м.* (одним (единым) махом семерых убивахом). Меркаваць пра каго-ці што-н. зусім аднолькава, не ўлічваючы індыўідуальных асаблівасцей. *Нельга на адзін аршын мераць – «адным махам семярых забіяхам», – і ўсіх рэдактараў, якія ў большасці таксама пісьменнікі, ды і ўсіх пісьменнікаў...* (Б.Сачанка. Ведаць мінулае, заглядваць у будучыню).

Лічаць, што выраз склаўся пад уплывам спалучэння *адным удаграм семярых* з казкі братоў Грым «Храбры кравец» (1814), дзе кравец адным махам забівае сем мух. Магчыма, выраз узнік у асяроддзі семінарыстаў, якія для рыфмоўкі скарысталі старажытную форму 1-й асобы мн. л. *забіяхам* (мы забіваем). Выраз фіксуецца ў беларускіх крыніцах, праўда, у крыху іншай форме: *Насовіч*, с. 119: адным махам сем сот душ забіяхам; *Федароўскі*, с. 173: адным махам сто забівахам; *Янкоўскі*, с. 305: адным махам сем мух забіяхам.

Адпраўляць (адправіць) у Магілёўскую губерню каго. *Агульны для бел. і руск. м.* Забіваць, знішчаць. *Невядома, што чакае наперадзе. Можна, шампалоў усыплюць, а могуць і расстраляць. Завядуць у цёмны двор, паставяць да сцяны і адправяць у Магілёўскую губерню* (Л.Дайнека. Запомні сябе маладым).

Утварыўся пад уплывам і на ўзор фразеалагізма *адправіць на той свет* (каго). Спалучэнне ў *Магілёўскую губерню* – каламбурнага характару: тут прыметнікавы кампанент выклікае асацыяцыю са словам *магіла* ('смерць, пагібель'). Выраз мог узнікнуць пасля 1772 г., калі паводле ўказа Кацярыны II на ўсходнебеларускіх землях, далучаных да Расіі, была ўтворана Магілёўская губерня.

Адпраўляць (адправіць) у штаб Духоніна каго. *Устар. Запазыч. з руск. м. Расстрэльваць. [Следчы:] Раскажыце, хто вас зацягнуў у гэтае балота? За гэта сурова караць вас не будуць, дадуць гады тры, і ўсё. А інакш вас могуць у штаб Духоніна адправіць. Зразумелі?* (П.Пруднікаў. Яжовыя рукавіцы).

Генерал Духонін узначальваў у 1917 г. Вярхоўнае Галоўнакамандаванне рускай арміі і 20 лістапада 1917 г. на магілёўскім вакзале стаў адной з першых ахвяраў бальшавіцкага тэрору. Выраз склаўся ў сувязі з гэтай падзеяй і быў асабліва хадавым у гады грамадзянскай вайны і пасля. Жахлівае забойства Духоніна паказана ў рамане М.Зарэцкага «Сцежкі-дарожкі».

Адрабляць шарварку. *Гл. шарварку адрабляць.*

Ад рукі пісаць, маляваць і пад. *Агульны для ўсходнесл. і польск. (od ręki) м. Ручным спосабам. Перад адыходам напісалі ад рукі ўсім салдатам ліст, у якім тлумачылі, чаму пакідаюць фронт, і звалі другіх зрабіць гэтаксама* (П.Галавач. Дзве сцежкі).

Лічаць, што выраз стаў ужывацца пасля таго, як быў вынайдзены друкарскі станок і пачалося кнігадрукаванне. Перш чым што-небудзь надрукаваць, пісалася ад рукі.

Пачынаць (пачаць) ад яйца. *Калька з лац. м. (ab ovo). З самага пачатку. Я раскажу табе якую-небудзь займальную гісторыю... Напрыклад?... Напрыклад, калі пачынаць ад яйца, паслухай, кім я марыў стаць у дзяцінстве* (У.Арлоў. Я марыў стаць шпіёнам).

Ab ovo – частка рымскай ідыёмы *ab ovo usque ad mala* са значэннем 'ад пачатку да канца'. Літаральны ж пераклад ідыёмы – «ад яйца да фруктаў» (у Старажытным Рыме абед пачынаўся з яец і канчаўся фруктамі). Упершыню выраз *ab ovo* ў пераносным сэнсе выкарыстаў Гарацый (68-8 гг. да н.э.) у сваім славуцім творы «Навука паэзіі» (*Ars poetica*).

Апошні акт. *Гл. пяты (апошні) акт.*

Апускаць галаву. *Гл. вешаць (апускаць) галаву.*

Архіпелаг ГУЛАГ. *Запазыч. з руск. м. Канцэнтрацыйныя лагеры ў перыяд сталінскага таталітарызму. Малады паэт атрымаў дзесяць гадоў зняволення, быў адпраўлены ў найжор-*

сткую пашчу архіпелага ГУЛАГа, адкуль змог выбавіцца толькі ў пяцідзесятых гадах, у час «хрушчоўскай адлігі» (А.Лойка. З лагерных вершаў).

Паходзіць ад назвы трохтомнай кнігі (1958 – 1979) А.Салжаныцына. У кнізе (яна мае падзагалавак «Спроба мастацкага даследавання») расказваецца пра турэмную і лагерную сістэму ў Савецкім Саюзе з 1918 па 1956 г., пра следства, суды, этапы, ссылку і «душэўныя змяненні за арыштанцкія гады». Аўтар размяжоўвае ў кнізе напісанні: «ГУЛАГ для абазначэння лагэрнай краіны, Архіпелага; ГУЛаг – для абазначэння Галоўнага Упраўлення Лагераў і яго апарата».

Аршын з шапкай. *Агульны для бел. і руск. м.* Вельмі малы, невысокі, недарослы. *А рост і дапраўды падвёў мяне. «Аршын з шапкаю», – кажуць пра мяне. А я толькі смяюся* (В.Каваль. Шчасце Сілівея Зязюлі).

У ЭСФ-93 (с. 22) пра гэты выраз сказана, што яго вобразнасць нерэальная, заснаваная на літоце (знарочыстым прымяншэнні). Патрабуецца ўдакладненне: вобразнасць тут рэальная, а кампанент *аршын* (даўнейшая мера даўжыні, роўная 71,12 см) выступае як сэнсаўтваральны. Іншыя кампаненты (*з шапкай*) этымалагічна маюць дачыненне не да *аршына*, а да нізкарослага чалавека, які разам са сваёй шапкай прыраўноўваецца да аршына.

Асёл маляваны. *Уласна бел.* Тупы, неразумны чалавек. *Дурні! Аслы маляваныя! Пасядзець бы паболей з дзядзькам Піліпам, навучыцца б плесці з лазы «фірмовыя» кошыкі...* (Я.Рагін. Пра асла маляванага, босую яечню і неўтаймаваныя жаданні).

Паводле Ф.Янкоўскага (Роднае слова. Мн., 1972, с. 184), гэты фразеалагізм «ідзе ад вандроўных цыркаў, калі такога «ўдзельніка» спектакля, як асёл, размалёўвалі, але гэта не змяняла характару, упартасці «цыркача», асёл заставаўся аслom». Пры ўзнікненні гэтага выразу адбылася адначасовая каламбурная рэалізацыя двух слоўнікавых значэнняў назоўніка *асёл*: ‘жывёліна’ і ‘тупы, неразумны чалавек’.

А ўсё ж такі яна рухаецца! *Калька з італьянск. м. (Erpiti si muove).* Выклічнікавы выраз як вокліч цвёрдай упэўненасці ў слушнасці свайго выказвання. *Не будзе нам страшны гэты паганы над намі торг нашых нязваных і насланых апекуноў. Ужо цяпер мы можам смела сказаць ім: «А ўсё ж такі яна рухаецца!», г. зн. усё ж такі мы жывём і будзем жыць!* (Я.Купала. А ўсё ж такі мы жывём!..).

Выраз прыпісваецца італьянскаму вучонаму Г.Галілею (1564 — 1642), які на судзе інквізіцыі хоць і мусіў быў адрачыся ад вучэння Каперніка пра рух Зямлі, але нібыта, тупнуўшы нагою, усклікнуў, што ўсё ж яна рухаецца.

Б

Баль у часе чумы. *Паўкалька з руск. м.* (пир во время чумы). Вясёлае бестурботнае існаванне каго-н. у бядотную для іншых часіну. *Сыдуць прэч быццё быдлярчае, дзікі баль у час чумы... І прагнуцца душы спячых: «Божжа, глянь! А гэта ж – мы!»* (С.Законнікаў. Так будзе).

Паходзіць ад назвы драматычных сцэн (1830) А.С.Пушкіна, сюжэтнай асновай для якіх паслужыла сцэна з паэмы англійскага паэта Дж.Вільсана «Чумны горад» (1816), дзе апісваецца лонданская чума 1665 г.

Бачыць наскрозь. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. видеть насквозь, укр. бачити наскрізь).* Ужыв. са значэннямі: 1) *каго*; ‘вельмі добра ведаць чые-н. думкі, намеры і пад.’; 2) *што*; ‘глыбока разумець, ведаць што-н., пранікаць у сутнасць чаго-н.’ *А ты перада мной не вылузвайся. Я цябе наскрозь бачу* (І.Чыгрынаў. Плач перапёлкі). *Чужых цялят бярэш на пашу? Наскрюзь я бачу службу вашу!* (Я.Колас. Новая зямля).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца з вытворнымі значэннямі адпаведных слоў: кампанент *бачыць* – са значэннем ‘усведамляць, разумець, адчуваць’, кампанент *наскрозь* – са значэннем ‘поўнасьцю, цалкам, зусім’.

Бачыць на тры сажні (метры) пад зямлёй (у зямлю). *Відаць, недакладная паўкалька з руск. м.* (видеть на три аршина в землю (под землей) ці з польск., дзе з паметай «устарэлы» сустракаецца ў некаторых слоўніках (widzi na trzy sażnie pod ziemią). Вызначацца вялікай праніклівасьцю, празорлівасьцю. *Дзедка быў няпросты – на тры метры ў зямлю ўсё бачыў* (В.Казько. Сад, альбо Забытаны след рамана).

Вобраз, пакладзены ў аснову фразеалагізма, засноўваецца на гіпербале.

Баявое хрышчэнне. *Запазыч. з руск. м.* (боевое крещение). Ужыв. са значэннямі: 1) першы ўдзел у баі, 2) першае сур’ёзнае выпрабаванне ў якой-н. справе. *Знішчэнне генерала было баявым хрышчэннем юнага мсціўца* (І.Гурскі. Над Нёмнам). *Меха-*

нізаваныя групы абодвух атрадаў земляробчага цэха выйшлі на сваё баявое хрышчэнне (І.Дуброўскі. На новыя кругі).

Абодва кампаненты фразеалагізма ў яго 1-м значэнні – сэнсаўтваральныя: *баявое* суадносіцца са значэннем ‘звязанае з вядзеннем бою’, а *хрышчэнне* – са значэннем ‘першае выпрабаванне ў чым-н.’. 2-е значэнне развілося на аснове 1-га ў сувязі з пашырэннем яго прымянення на з’явы, не звязаныя з удзелам у баях.

Без гальштукаў. *Калька з англ. м. (meeting without the ties).* Ужыв. са значэннямі ‘нефармальна, у неафіцыйных абставінах (сустрэча)’ і ‘у неафіцыйных абставінах (сустракацца)’. *Раішэнне аб правядзенні першай у гісторыі СНД так званай «сустрэчы без гальштукаў» было прынята ў Маскве 21 чэрвеня падчас пасяджэння Савета кіраўнікоў дзяржаў Садружнасці (Нар. воля. 21.07.2000). Чаму прэзідэнты іншых краін не асабліва любяць хакей? Выдатная была б для іх магчымасць сустрэцца са сваім калегам. Без гальштукаў, але пры гледачах. Пра жыццё пагаварыць, справы абмазваваць (У.Даўжэнка. Спадзяванні).*

Тут кампанент *гальштак* выступае з няслоўнікавым значэннем як атрыбут афіцыйнасці пры сустрэчах на высокім узроўні.

Без пальцаў піць. *Уласна бел. З ахвотай і шмат, не адмаўляючыся (піць спіртное). Старшыня сельсавета, як і належала на такой пасадзе, піў без пальцаў (Р.Барадулін. Тады й надзенеш).*

Фразеалагізм «цялячага паходжання». Як піша Р.Барадулін, «звычайна, калі цяля адсаджваюць ад каровы, на першых часінах у пойла кладуць пальцы, і паёнак прывыкае піць». А пасля п’е ўжо без пальцаў.

Без руля (стырна) і <без> ветразяў. *Паўкалька з руск. м. (без руля и без ветрил). Ужыв. са значэннямі ‘без акрэсленага накірунку (жыць, рухацца і пад.)’ і ‘без яснай, дакладнай жыццёвай мэты’. З таго часу, як у школе выявілі ў сына здольнасці дэкламатара, а ў Ірачкі харэаграфічныя задаткі, дык, ты, напэўна, не паверыш, я зусім страціў руль кіравання. Разумееш? Сямейны карабель паплыў, як кажучь, без руля і без ветразяў (М.Чавускі. Канфліктная сітуацыя). А бэсэсэраўская рускамоўная «Звезда» таго часу пераконвала ў іншым: «... віленскія беларускія нацыяналісты, гэтыя балбатыны і пустамолы, гэтыя людзі без стырна і без ветразяў.., набрыдуць за панам Аляксюком» (А.Пашкевіч. Пляц Волі).*

Паходзіць з паэмы М.Ю.Лермантава «Дэмон» (1834), дзе спалучэнне *без руля и без ветрил* не было яшчэ фразеалагізмам з яго сучаснымі значэннямі: «На воздушном океане без руля и без вет-

рил тихо плаваюць у тумане хоры стройныя светил». Лічаць, што першым, хто выкарыстаў гэты лермантаўскае спалучэнне ўжо з фразеалагічным зместам, быў М.В.Гогаль.

Біццё бібікаў. *Уласна бел.* Гультайства, бяздзейнасць. *Алесь Лявонавіч, відаць, з цікавасцю да магчымых сюжэтаў, а я проста ад працяглага біцця бібікаў выказалі пажаданне азнаёміцца з статутам і мэтамі казацкае вольніцы* (М.Скобла. Дзярэчынскі дыярыш).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *біць бібікі*, які абазначае ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’ (гл. ЭСФ-81, с. 23).

Біць пад дых каго. *Уласна бел.* Раптоўна ашаламляць якім-н. паведамленнем, дзеяннем, учынкам. – *А вось кніга Бугаёва «Чалавечнасць». У ёй не знойдзеш класавага падыходу да аналізу літаратурнага жыцця, – б’е нас пад дых Зяньковіч. – Так і ў іншых выданнях* (М.Дубянецкі. «Трэба рызыкаваць...»).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні баксёраў.

Блытаць (зблытаць, пераблытаць) <усе> карты каму, чые, каго. *Паўкалька з франц. м. (brouiller les cartes).* Разладжваць, разбураць чые-н. планы, намеры, разлікі. *Ля маста такая варта – не падступішся ніяк. Партызанам блытаў карты гэты мост, даваўся ў знак* (А.Астрэйка. Прыгоды дзедка Міхеда).

Узнік у выніку метафарычнага пераасэнсавання свабоднага словазлучэння з маўлення карцёжнікаў.

Браты нашы меншыя. *Паўкалька з руск. м.* Звяры (свойскія ці прыручаныя чалавекам). *Мы наведалі запарк., паназіралі за жыццём «братоў нашых меншых»* (Настаўн. газ. 8.08.1998).

Паходзіць з верша С.Ясеніна «Мы тепер уходим понемногу...» (1924), дзе ёсць радкі: «И зверьё, как братьев наших меньших, никогда не бил по голове».

Браць (узяць) за жабры каго. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. брать за жабры, укр. брати за зябра).* Прымушаць паступаць належным чынам. *На тваім бы месцы я тваіх работнікаў так узяла б за жабры, так бы іх прымусіла круціцца, што...* (А.Макаёнак. Выбачайце, калі ласка).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, якое дастасоўваюць да лоўлі рыб. Злоўленую рыбіну, а яна вельмі слізкая, нялёгка ўтрымаць у руках, не ўзяўшы яе за жабры. Параўн. урывак з аповесці М.Лынькова «Міколка-паравоз»: Міколка з бацькам «узя-

ліся рукамі плотак лавіць паміж карчоў. І намацаў тут бацька няйначай, як ментуза. Вядома, мянтуз слізкі, цяжка яго рукамі ўзяць». А дзед Астап з берага ракі падае парады: «За зябры яго, за зябры, гада!» Або: «Тое ж маўчанне, калі тапаром мы дрэва зялёнае нішчым, калі мы за жабры рыбу бяром і б'ём галавой аб днішча» (А.Вярцінскі). Параўн. таксама каламбурнае выкарыстанне фразеалагізма *ўзяць за жабры* і слова *жабры* з яго намінатыўным сэнсам у камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім». «[Левановіч:] Жывёліна гэта хоць і рэдкая ў нас, але надзвычай шкодная. Калі яе не ўзяць за жабры – добра, што якраз жабры ёсць у яе,— калі не ўзяць за гэтыя жабры, дык такі свінтус грандыёзус можа шмат шкоды нарабіць». Адзначым, дарэчы, памылковае аб'яднанне ў ТСБМ (т. 1, с. 405) фразеалагізмаў *браць за горла* і *браць за жабры* ў адзін з нібыта ўласцівай яму варыянтнасцю назоўнікавага кампанента: *браць за горла (жабры)*. Гэта два самастойныя фразеалагізмы, кожнаму з якіх уласціва свая непаўторная ўнутраная форма. Да таго ж *браць за горла* (гл. ЭСФ-93, с. 30) – калька з франц. м.

Браць (узяць) за шчэлепы каго. *Уласна бел.* Прымушаць паступаць пэўным чынам. *Пасля першай [чаркі] усе філасофствуюць, пасля другой звычайна пытаюцца: «Ты мяне паважаш?»*, *пасля трэцяй лезуць цалавацца. Вось пасля трэцяй ты яго і бяры за шчэлепы цёпльыкага* (А.Петрашквіч. Укралі кодэкс).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, якое дастасоўваюць да жывёл, і рыб у тым ліку, а таксама і да чалавека. *Шчэлепы* ў бел. м., як і ва ўкр., – тое самае, што і *сківіцы*. Параўн., напрыклад: «Твар Улада, абцягнуты блеклай скурай, крывіўся ад працы шчэлепаў, якія пераціралі гумку» (Крыніца. 1995. № 7). Або: «Юстап узяў шчанюка на рукі, к лямпе паднёс, расшчаміў яму шчэлепні і прызнаў: – Чорна ў роце – ліхі будзе» (Л.Калюга). Як засведчана ў тэматычным слоўніку «Жывёльны свет» (Мн., 1999, с. 125), для абазначэння костак у роце, у якія ўмацаваны зубы, выкарыстоўваюць словы: *сківіцы*, *санкі*, *шчэлепы*, *пашчэнкі* і інш. Тое самае і ў «Лексічным атласе беларускіх народных гаворак» (т. 1, 1993, карта № 13). Тут *сківіцы* са 142 абследаваных пунктаў ужываюцца ў 21 пункце, *санкі* – у 45, *шчэлепы* – у 38. У ТСБМ жа (т. 5, кн. 2, с. 425) *шчэлепы* памылкова тлумачацца як 'жабры', але адзіная пададзеная тут цытата не пацвярджае дэфініцыю, а аспрэчвае яе: «Шчэлепамі разбітымі пакутліва кратае камбала бездапаможна пляскаюцца» (Р.Барадулін). У «Беларуска-польскім фразеалагічным слоўніку» (Warszawa, 2000, с. 70) А.Аksamітава і М.Чу-

рак *браць за горла* (*жабры, шчэлены*) пададзены як адзін фразеалагізм з лексічнай варыянтнасцю назоўнікавага кампанента, але гэта няправільна, бо тут кожны з трох сінанімічных фразеалагізмаў адрозніваецца сваёй унутранай формай і геаграфіяй бытавання: *браць за горла* – калька з франц. м., *браць за жабры* – агульны для ўсходнесл. м., а *браць за шчэлены* – уласна бел.

Браць (узяць) лейцы ў <свае> рукі. *Уласна бел.* Прымаць на сябе кіраванне чым-н. *А я стары. Зусім стары. І хворы. І ня-дужы. У рукі лейцы ты бяры. Кіруй разумна, дружа* (А.Бялевіч. Васіль Вашчыла).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння. Лейцы бяруць у рукі (у прамым значэнні гэтых слоў) для таго, каб кіраваць канём, запрэжаным у воз ці сані. Параўн. ужыванне фразеалагізма з актуалізацыяй яго ўнутранай формы праз выкарыстанне побач з ім выдзеленых тут слоў: «Эге ж, хлопча, у тым справа, што не роўны людзі ў свеце; слабы, цёмны жыве ў смецці, а дужэйшы правіць права, *ездзіць*, лейцы ўзяўшы ў рукі... Эге ж: сіла ў гэтай штучцы. Але, хлопча, *лейцы* рвуцца, а без іх няма панукі» (Я.Колас). Першым выкарыстаў гэты выраз (а можа, і стварыў яго) К.Крапіва ў сатырычнай паэме «Хвядос – Чырвоны нос» (1930), каламбурна спалучыўшы з прозвішчам *Кучар*, што выклікае асацыяцыю са словам *кучар* (руск. *кучер* – бел. *фурман, рамізнiк, вазніца*): «Ад мастацтва тады Кучар браць вучыўся ў рукі лейцы... Камандзіраў было – куча, болей як культуармейцаў».

Браць (узяць) на зыхер каго. *Уласна бел.* Дзейнічаючы з апломбам, правакаваць каго-н., выклікаць разгубленасць з мэтай дабіцца чаго-н. – *Трэба запытацца так, каб сказала... – Напа-лохаць трэба. На «зыхер» узяць* (Я.Колас. На «святой зямлі»).

Паходзіць з жаргону арыштантаў, дзе *зыхер*, відаць, запазыч. з ням. м. Адно са значэнняў слова *sicher* (у такім разе з клічнікам на канцы) абазначае ‘абавязкова, безумоўна’. Параўн.: «Саўка папаў у акрутнае становішча. Але ён быў упэўнены, што яго бяруць на «зыхер», як называецца на мове арыштантаў. Ён зацяўся і ўпарта адмаўляў, што бачыўся з паўстанцамі» (Я.Колас).

Браць (узяць) на понт каго. *Агульны для ўсходнесл. м.* Дзейнічаючы з апломбам, правакаваць каго-н., выклікаць разгубленасць з мэтай дабіцца чаго-н. *Прытвараешся, на понт хочаш мяне ўзяць. Што, надакучыў? Ён лепшы?* (Э.Ярашэвіч. Гэта было нядаўна).

Паходзіць з жаргону карцёжнікаў, дзе *понт* атаясамліваецца з хітрыкамі, ашуканствам і, відаць, з’яўляецца запазычаннем з

франц. м., у якой *ponte* (чытаецца: понт) абазначае ‘панцёр’ і ‘уплывовая асоба’. У франц. м. ёсць і фразеалагізм *couper dans le pont*, які мае два значэнні: 1) скарыстоўваць шулерскі прыём у картах; 2) недарэчна папасціся, уліпнуць.

Браць (узяць) уцяям што. *Уласна бел.* Разумень, усведамляць што-н. *Я вось сяджу, думаю – і ніяк не магу ўзяць уцяям, што вы з ім не падзялілі?* (Маладосць. 1980. № 4).

Выраз аднолькавай сінтаксічнай і дэрывацыйнай структуры з *узяць <сабе> у толк* (што). У «Слоўніку беларускай мовы» (1870) І.І.Насовіча пададзена *ўцяям* як прыслоўе са значэннем ‘прыкметна, зразумела’. Ёсць у сучаснай бел. м. аднакаранёвыя словы: *няўцяям, няўцяямны, няўцяямна, няўцяямнасць, цямлівы, цямлівасць, цяміць, уцяміць*. Параўн. ва ўкр. м.: *назоўнік тямя ‘кемлівасць, цямлівасць’, фразеалагізмы брати (узяти) втямки (втямку), брати (взяти) до тямі, без тямі (тямки) в голіві*.

Бурыданаў асёл. *Калька з франц. м.* (*l'âne de Buridan*). Крайне нерашучы чалавек, які хістаецца, вагаецца ў выбары паміж двума раўназначнымі рашэннямі ці раўназначнымі жаданнямі. [*Кардонскі:*] *Я зусім у органы не збіраўся, мяне накіраваў райкам камсамола. Бо сам як бурыданаў асёл... Стаяў на раздарожжы, не ведаючы, што выбраць: ці дарагую мне гісторыю, ці такую ж літаратуру, ці журналістыку* (С.Дубавец. Мой народ).

Узнікненне фразеалагізма звязваецца з імем французскага філосафа Ж.Бурыдана (XIV ст.), які даказваў, што ўчынкi жывых істот залежаць не ад іх волі, а выключна ад знешніх прычын. У пацвярджэнне сваёй думкі ён узяў для прыкладу асла, які, знаходзячыся на роўнай адлегласці ад двух аднолькавых ахапкаў сена, абавязкова павінен загінуць ад голаду, бо пры абсалютнай свабодзе волі ён не зможа аддаць перавагу якому-небудзь аднаму ахапку сена. Параўн. ужыванне фразеалагізма з намёкам на яго першапачатковую вобразнасць: « – Пагубяць цябе гэтыя ягады, як бурыданавага асла сена, – смяецца з Машы Аркадзь» (В.Гігевіч).

Бы на карове сядло. *Гл.* як (нібы, бы) на карове сядло.

Быццам аршын праглынуўшы. *Гл.* як (быццам, нібы) аршын праглынуўшы.

В

Вагавая катэгорыя. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. *весовая категория*, укр. *весова категория*). Уплывова-ацэначная вартасць, велічыня каго-ці чаго-н. *Выбачайце, Броўка і Піса-*

рык, пры ўсім скептыцызме ў адносінах да першага, усё-такі розныя вагавыя катэгорыі (Л.Рублеўская. «Ці можна рукапіс прадаць?»).

Узнік у выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое выкарыстоўваецца пры класіфікацыі барцоў – спартсменаў класічнай або вольнай барацьбы. Параўн.: «У цяжкай вагавой катэгорыі, у якой перамог наш малады атлет, тады мелася сапраўднае сузор’е атлетаў... А чаму б Мядзведзю не скінуць дзесяткі кілаграмаў і не перайсці ў паўцяжкую катэгорыю?» (А.Мяснікоў).

Вадзіць казу. *Агульны для бел. і ўкр. м.* Ужыв. са значэннямі: 1) хадзіць гуртам у стане ап’янення, 2) п’янстваваць, напівацца. [Грачоў гаворыць тром п’яным калгаснікам, якія ідуць абняўшыся:] *Што вы сабе думаеце, хлопцы! Пасяўная не за гарамі, а вы ў рабочы дзень казу водзіце па сяле* (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся). «*Вадзілі казу*» *беларускія творцы і да вайны, натхніцелямі былі такія «геніі», як Алесь Кучар, і ён жа даносіў на п’яную «свабодалюбіваю» балбатню сваіх калег, і некаторыя з іх напалаціліся за гэта жыццямі ці доўгай катаргай* (І.Шамякін. Слаўся, Марыя!).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, звязанага з ранейшым звычаем, які бытаваў на Украіне і ў многіх раёнах Беларусі, асабліва на Усходнім Палессі. Як сведчаць фалькларысты і этнографы, звычай захоўваўся яшчэ і на пачатку ХХ ст. У святочныя дні, пераважна перад Новым годам, гурт хлопцаў хадзіў па хатах калядаваць. Адзін з хлопцаў быў адзеты пад казу – з драўлянай казінай галавой і саламяным хвостом. Хлопцы віншавалі гаспадароў, спявалі калядныя песні, «каза» танцавала пад музыку. Каляднікаў частавалі гарэлкай, давалі падарункі. Усё гэта называлася «вадзіць казу». Абрад «ваджэння казы» падрабязна апісаны ў энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (Мн., 1989, с. 230–231). У некаторых сучасных працах па ўкраінскай фразеалогіі выраз *вадзіць казу* згадваецца як устарэлы. Але яшчэ ў «Слоўніку ўкраінскай мовы» пад рэдакцыяй В.Д.Грынчанкі (1958—1959) ён падаецца без паметы аб устарэласці як «п’янстваваць доўгі час, некалькі дзён».

Валоданне пяром. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. владе-ние пером, укр. володіння пером).* Уменне свабодна і выразна выказваць свае думкі на паперы. *Гэта вельмі непрыемна і прымушае яшчэ раз напамінаць аб неабходнасці дасканалага валодання пяром* (Я.Колас. Аб літаратурнай працы).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага *валодаць пяром*.

Валтасараў баль. Паўкалька з царк.-слав. м. Вясёлае, легкадумнае існаванне каго-н. у бядотную для іншых часіну. *Робіцца гэта ўсё ў дагоду і па камандзе тых сіл, якія сёння ладзяць валтасараў баль на Беларусі* (М.Скобла. Палімпсесты Ларысы Геніюш).

Паходзіць з Бібліі. У кнізе Даніілы (5) расказваецца пра баль у халдзейскага цара Валтасара. Падчас балю таямнічая рука напісала на сцяне чатыры прарочыя словы пра непазбежную пагібель цара, той жа ноччу цар быў забіты, а яго царства дасталася Дарыю.

Вешаць (апускаць) галаву. Калька з франц. (baisser la tête) або ням. (den Kopf hängen lassen) м. Даходзіць да моцнага адчаю, маркоціцца, адчуваць душэўнае хваляванне. *Мы з твайго пакалення, з кагорты байцоў, ні на хвілю не можам мы вешаць галаў* (А.Куляшоў. Толькі наперад).

Выраз жэставага паходжання: унутраны, псіхічны стан чалавека называецца па знешнім выразніку гэтага стану – апусканні, нахілу галавы.

Вісець (віснуць, павісаць) у паветры. Калька з ням. м. (schwebt in der Luft). Ужыв. са значэннямі ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’ і ‘не атрымліваць спачувальнага водгуку, падтрымкі іншых людзей’. *Паставіць [гараж] у сваім двары нельга, а ў чужы хто пусціць? Так што пытанне з гаражом пакуль што вісела ў паветры* (У.Шахавец. Блакітная мара). *Пагражае [выкладчык] усімі карамі тым, хто ўцякае з лекцыі і семінараў. Пагрозы віснуць у паветры* (І.Навуменка. Бульба).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз. Параўн.: франц. être en l’air, англ. be in the air (у абодвух выпадках літаральна «быць у паветры»).

Вісець на тэлефоне. Агульны для ўсходнесл. і польск. (wisieć przy telefonie) м. Часта званіць і доўга гаварыць па тэлефоне. – *Мала рухаецца, – гаворыць урач пацыенту. – Відаць, работа ў вас сядзячая... – Вісячая... Цэлымі днямі вішу на тэлефоне* (Вожык. 1975. № 20).

Сэнсаўтваральным тут выступае назоўнікавы кампанент. Гл. таксама абарваць тэлефон.

Воленс-ноленс. Транслітэрацыя лац. выразу volens nolens. Незалежна ад жадання ці нежадання. *Уладзімір Паўлавіч сказаў шмат такога, што воленс-ноленс прымушае задумацца* (І.Дуброўскі. Незамкнуты круг).

Выраз антытэзнай пабудовы, спалучэнне супрацьлеглых слоў. У бел. і руск. м. ужываецца і як калька – *воляй-няволяй* (гл. ЭСФ-81, с. 31). На аснове лац. выразу ўтвораны яшчэ два фра-

зеалагізмы: *рад не рад* (гл. ЭСФ-93, с. 148), *хочаш не хочаш* (гл. ЭСФ-93, с. 183).

Востры на язык. *Запазыч. з руск. м.* Знаходлівы ў размове, дасціпны. [Тадора] *пасынка самога баіцца трохі чапаць. Злосны і на язык востры – адсячэ зразу, аж абліжаешся* (К.Крапіва. Мядзведзічы).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя: *востры* суадносіцца са значэннем ‘дасціпны, з’едлівы’, а *язык* – са значэннямі як ‘орган маўлення’, так і ‘здольнасць выказваць свае думкі словамі’. Параўн. прыклады са словам *востры* ў згаданым значэнні: «востры на слова чалавек» (Г.Далідовіч), «вострая на слова Марылька» (Т.Хадкевіч). Фразеалагізм, хутчэй за ўсё, склаўся пад уплывам іншага – *востры язык* у каго (гл. ЭСФ-93, с. 39) – калькі з франц. м.

Восьмы цуд свету. *Калька з англ. м.* (eighth wonder of the world). Штосьці дзіўнае, велічнае, незвычайнае. *Я шмат чытаў для свайго ўзросту, гэта былі радкі накіталт радкоў нямецкага паэта Мюллера... І раптам: «Ці завьлі ваўкі, ці заенчыў віхор, ці запеў салавей, ці загала гусь, – я тут бачу свой край, поле, рэчкі і бор, сваю матку – зямлю – Беларусь». Гэта было дзіва. Восьмы – а для мяне першы – цуд свету. А потым былі «Магіла льва», «Бандароўна», – і змяніўся свет. Назаўжды* (У.Караткевіч. Пакуль гэта сэрца б’ецца).

У старажытнасці лічылася, што на зямлі ёсць сем цудаў свету – грандыёзных, надзвычайных збудаванняў: егіпецкія піраміды, вісячыя сады Семіраміды, храм Артэміды ў Эфесе, грабніца Маўзола ў Галікарнасе, Калос радоскі (медная статуя на востраве Радос), маяк на востраве Фарос, статуя Зеўса ў Алімпіі. У наш час выкарыстоўваюць выраз *восьмы цуд свету* для абазначэння чагосьці новага, нечаканага, надзвычайнага, як бы адштурхоўваючыся ад згаданых даўнейшых сямі цудаў (дарэчы, з магчным лікам сем, які называюць лікам гармоніі і нябеснай дасканаласці; параўн.: сем пірамід, сем мудрацоў, сем дзён у тыдні, сем колераў вясёлкі, сем нот, сем адтулін галавы, сем шыйных пазванкоў...).

Выбівацца (выбіцца) з каляіны. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. выбиваться из колеи, укр. выбиватися з колії). Ужыв. са значэннямі ‘пераставаць весці прывычны спосаб жыцця’ і ‘выходзіць са стану раўнавагі’. *Раптам Андрэю захацелася паздзекавацца з гэтага чалавека, што выбіўся з каляіны* (М.Лобан. Гарадок Устронь). *Я ўжо да канца дня выбіты з каляіны* (М.Матукоўскі. Амністыя).

Утварыўся ў выніку метафарычнага пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння, у якім *каляіна* – ‘паглыбленне, след на дарозе ад колаў або ад санных палазоў’. Параўн.: «Фурманка выехала ў поле, колы ціха і мякка шоргалі па пыльных каляінах» (І.Мележ). Гл. сэнсава антанімічны фразеалагізм *уваходзіць у <сваю> каляіну*.

Выбіваць (выбіць) з каляіны каго. *Агульн. для ўсходнесл. м. (руск. выбивать из колеи, укр. выбивати з колії).* Прымушаць змяніць прывычны рытм жыцця, звычайны ход спраў. *Мяне смерць Тамаша страсянула ўсяго. Ніколі не думаў, што гэтак выб’е мяне з каляіны* (К.Чорны. Зямля).

Утвораны са свабоднага словазлучэння, як і папярэдні – *выбівацца з каляіны* (гл. вышэй).

Выбыццё са строю чыё, каго. *Уласна бел.* Страта магчымасці працаваць, дзейнічаць. [Нявідны] *думае аб тым, у якой ступені выбыццё яго з строю работы адаб’еца на самой рабоце* (Я.Колас. Дрыгва).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *выбыць са строю*, адно са значэнняў якога – ‘страціць працаздольнасць ці бяздольнасць’ (гл. ЭСФ-93, с. 41-42).

Вывесці ў поле каго. *Устар. Запаныч. з польск м. (wywieść w pole).* Спрытна, хітра ашукаць, падмануць каго-н. *Дык ты мяне думаеш вывесці ў поле?* (В.Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта).

Узнік, хутчэй за ўсё, у маўленні паляўнічых. Ім лягчэй (з дапамогай сабак) упалываць зайца, скіраваўшы яго з лесу ў адкрытае поле. Супаставім ужыванне фразеалагізма з агаленнем яго ўнутранай формы праз параўнальны зварот, у выніку чаго вобраз, прыхаваны ў фразеалагізме, становіцца этымалагічна празрыстым: «Я чалавек бывалы, маю розум і патраплю яго вывесці ў поле, як зайчыка пад хартоў» (В.Дунін-Марцінкевіч). Ёсць і іншая этымалагічная гіпотэза. Б.А.Ларын у кнізе «История русского языка и общее языкознание» (М., 1977, с. 157) цытуе прыклад з украінскай народнай казкі: «Ты мене вывів у поле» (у значэнні «ты абдурыў мяне»). І далей: «А крыніцай гэтага фразеалагізма быў вельмі старадаўні выраз феадальнай эпохі, які абазначаў «ты выклікаў мяне на судовы паядынак (на суд Божы)».

Выкідвацца за борт. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. выбрасываться за борт, укр. викидатися за борт).* Адхіляцца як непатрэбнае, непрыдатнае. *Цяпер жа, калі адроджаная беларуская гісторыя выкідваецца за борт, калі ўсё вяртаецца на кругі свае, ход развіцця шмат якіх падзей зноў падаецца неаб’ектыўна і*

тэндэнцыйна, у духу бальшавіцкіх ідэй... (Г.Лагуновіч. Калі двойчы два – пяць).

Утвораны ад фразеалагізма *выкідваць за борт* (каго, што) – паўкалькі з франц. м. (гл. ЭСФ-93, с. 43).

Выклікаць агонь на сябе. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. вызываць огонь на себя, укр. викликати вогонь на себе).* Ужыв. са значэннямі: 1) знарок адцягваць увагу ворага на сябе замест іншых, 2) прымаць на сябе самае цяжкае, першаму трапляць у небяспеку. *Нашы гарады – гэта мужныя байцы, Валя. І тыя, якія трапляюць у рукі ворага, выклікаюць агонь на сябе* (У.Карпаў. Без нейтральнай паласы). *Парушалі ж дысцыпліну і парадак, як выявілася, найперш і найбольш «пазваночнікі» – дзеці і ўнукі розных начальнікаў. Прымаць супраць іх нейкія меры пакарання – гэта выклікаць агонь на сябе* (Б.Сачанка. Родны кут).

Паходзіць з маўлення вайскоўцаў. У часе баявых дзеянняў іншы раз, каб выратаваць астатніх, даводзіцца знарок адцягваць увагу праціўніка на адзін аб'ект. Параўн.: «— Агонь па НП! – паспеў скамандаваць Алесь і нырнуў у ровік... Рашэнне выклікаць агонь на сябе прыйшло само сабой – другога выхаду не заставалася» (І.Новікаў).

Вылятаць (вылецець) з галавы (памяці) <у каго>. *Агульны для ўсходнесл. м. Зусім забыцца. [Чарнавус:] Скажыце, Аляксандр Пятровіч, да якога перыяду адносіце вы сваю знаходку? [Гарлахвацкі:] Да гэтага... як яго... вылецела з галавы...* (К.Крапіва. Хто смяецца апошнім).

Усе кампаненты выступаюць як сэнсаўтваральныя, суадносныя з адпаведнымі словамі свабоднага ўжывання, але «кожны кампанент паасобку не перадае таго, што яны выражаюць сумесна» (У.П.Жукаў), і не валодае асобным лексічным значэннем як часткай агульнага фразеалагічнага значэння.

Вынаходніцтва веласіпеда. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. изобретение велосипеда, укр. винахідництво велосипеда).* Абвясчэнне чаго-н. даўно вядомага ўсім у якасці нібыта новага. *Пра галоўны крытэрыі, вынаходніцтва веласіпеда і кодэксонару настаўніка* (Настаўн. газ. 22.03.2001).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *вынаходзіць веласіпед* 'гаварыць, аб'яўляць пра даўно ўсім вядомае', мае прадметнае значэнне і іншыя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў.

Выпусканне пары. *Уласна бел. Нядоўгае, узбуджанае, але супакойлівае рэагаванне на што-н. Неяк у «Народнай газеце» з*

мэтай выпускання пары былі дадзены ацярушкі з партыйнага архіва (Р.Барадулін. Апостал нацыі).

Утвораны на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *выпускаць пару* (гл. ніжэй).

Выпускаць (выпусціць) лейцы з <сваіх> рук. *Агульны для бел. і ўкр.* (выпускати віжкі з своїх рук) *м.* Аслабляць кіраўніцтва чым-н., сілу ўлады над кім-н. *Круты і скупы чалавек дзед Грысь. Хоць сам і не гожа ужо гаспадарыць, аднак лейцы з рук не выпускае. З печы камандуе ўдавой-нявесткай і ўнукамі* (А.Васілевіч. Расці, Ганька).

Выраз мог узнікнуць дваякім спосабам. Першы – шляхам метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, звязанага з кіраваннем канём, запрэжаным у воз ці сані. Другі – як антанімічнае па форме і змесце ўтварэнне ад фразеалагізма *браць лейцы ў <свае> рукі* (гл.). Параўн. ужыванне фразеалагізма з разгортваннем на яго аснове метафарычнага кантэксту і паўтарэннем замененага займеннікам кампанента *лейцы*: «Мы павінны нешта рабіць, а не выпускаць лейцы з сваіх рук, каб іх падабраў нехта іншы» (К.Крапіва).

Выпускаць (выпусціць) пару. *Уласна бел.* (у слоўніках іншых моў не фіксуецца). Узбуджана, як выбух раздражнення, рэагаваць на што-н. і пасля супакройвацца. *Проста ў гэтую хвіліну Ядзі патрэбна было выпусціць пару і хоць за вочы аблаіць, прынізіць Калесніка* (Маладосць. 1999. № 4).

Відаць, выраз «паравознага паходжання». З дапамогай пары паравоз гудзеннем падае розныя сігналы.

Выстаўляць дулю (фігу, кукіш) каму. *Гл.* паказваць (выстаўляць) дулю (фігу, кукіш).

Выхад з-пад пяра. *Агульны для ўсходнесл. м.* Напісанне, стварэнне кім-н. (літаратурнага твора). *Масаваму чытачу, мабыць, і не сніўся такі дарунак... Амаль праз трыццаць гадоў пасля выхаду з-пад пяра твор [“Сказ пра Лысую гару”] выйшаў у свет* (В.Жуковіч. «Быў час, быў век, была эпоха...»).

Утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *выходзіць з-пад пяра* каго, чыйго, які абазначае ‘быць напісаным кім-н.’.

Вясельны генерал. *Паўкалька з руск. м.* (свадебный генерал). Вядомая, важная асоба, запрошаная на якую-н. імпрэзу з мэтай надаць значнасць гэтай падзеі. *Пытанне пра падбор гасцей таксама адпадае: Любан – дырыжор, Вольфсан і Ляўкоў – на ролях вясельных генералаў* (Г.Колас. «Жыву пад аховай...»).

Склаўся на аснове апавядання А.П.Чэхава «Вяселле з генералам» (1884), дзе апісваецца пашыраны ў асяроддзі купецтва і мяшчанства звычай запрашаць, наймаць генерала на вяселле, ды яшчэ абавязкова ардэнаносца: «Страшэнна ім хочацца, каб на вяселлі генерал! Тысячу рублёў не трэба, а толькі пасадзі за іх стол генерала!»

Г

Гаворыць сам (-а, -о, -і) за сябе. *Калька з лац. м. (res ipsa per se vociferatur; літаральна «справа гаворыць сама за сябе»).* Выразна сведчыць пра што-н., не патрабуючы іншых пацвярджэнняў. *Ужо адзін факт, што Саід мае тры аўтамашыны, гаворыць сам за сябе* (А.Мяснікоў. Рэаліі Арабскіх Эміратаў).

Тут дзеяслоўны кампанент – сэнсаўтваральны, суадносны са значэннем ‘сведчыць аб чым-н., паказваць на што-н.’.

Галава варыць *у каго. Агульны для ўсходнесл. м. Хто-н. разумны, кемлівы, знаходлівы. Васька – маладзец: галава варыць у яго* (І.Козел. Над хвалямі Серабранкі).

Можна лічыць, што кампанент *галава* тут удзельнічае ў стварэнні агульнага фразеалагічнага сэнсу сваім зыходным, першасным значэннем ‘верхняя частка чалавечага цела, якая заключае ў сабе мозг’ – з патэнцыяльнымі семамі, якія ў слоўнікавых дэфініцыях не паказваюцца: ‘умяшчальня разумовых здольнасцей’. Параўн., напрыклад: «Галава ў яго не дурная...» (Ц.Гартны). Або: «Сэрца ў цябе залатое. А галава, дык я ўжо і не ведаю, як сказаць... міністэрская, не іначай» (К.Крапіва). Дзеяслоўны ж кампанент *варыць* выконвае фразеўтваральную функцыю. Параўн. паралелі ў некаторых іншых мовах: *польск.* główka грасује (літаральна «галоўка працуе»), *балг.* сега главата (літаральна «працуе галава»), *іспан.* cabeza carbura (літаральна «галава карбюрыруе»), *турэц.* kufası ialemek (літаральна «галава робіць»).

Галава тлуміцца *чыя, каго чым, кім. Уласна бел. Хто-н. уводзіцца ў зман, заблытваецца кім-ці чым-н. У маналозе даецца ясны адказ на ўсе гэтыя «быць альбо не быць», якімі ўжо каторае дзесяцігоддзе тлумяцца галовы неразумных людзей* (В.Гігевіч. І сказана было...).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага *тлуміцца* (*дурыць*) *галаву* (каму), першае значэнне якога – ‘знарок падманваць каго-н.’.

Галопам па еўропах. *Запазыч. з руск. м.* (галопом по европам). Павярхоўна, не сур'ёзна, не ўдаючыся ў дэталі (рабіць што-н.). *Аўтар нават не перагарнуў падручнікі, не кажучы ўжо пра тое, каб прайсціся па іх хоць бы ў сваёй манеры «галопам па еўропах»* (Р.Шкраба. Супраць нігілізму і дылетанцтва ў літаратуразнаўстве).

Паходзіць ад назвы апублікаванага ў 1928 г. артыкула рускага паэта А.А.Жарава. У артыкуле апісваецца кароткая паездка аўтара па краінах Еўропы.

Гарачая галава. *Калька з франц. (tête chaude) ці ням. (ein hitziger Kopf) м.* Нястрыманы, неразважлівы чалавек, які захапляецца, дзейнічае паспешліва. *Хто пра іх наклапоціцца, абароніць ад такіх гарачых галоў, як ротмістр Ягашын?* (І.Шамякін. Першы генерал).

Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца з такімі ж словамі свабоднага ўжывання ў пэўных іх перыферычных значэннях ці адценнях: *гарачы* – са значэннем ‘запальчывы, нястрыманы: «Юра гарачы, упарты» (Я.Баганская); *галава* – з адценнем ‘чалавек як носбіт якіх-н. уласціваасцей, якасцей’: «Букрэй быў вядомы ў батальёне як адважная, смелая, камбінатарская галава» (Я.Колас). Дарэчы, у ням. м. прыметнік *hitzig* абазначае ‘гарачы, запальчывы’, а складаны назоўнік *Hitzkopf* – ‘запальчывы чалавек’.

Гог і магог. *Відаць, паўкалька з англ. м. (Gog and Magog).* Люты чалавек, які выклікае страх. *Пяшчотны голас шаптаў над вухам Антося: – Вось яго прывялі... На пытанні аб прозвішчы адказаў. Абазваў нас гогам і магогам і яшчэ казалупамі...* (У.Караткевіч. Госць прыходзіць на золкім святанні).

Выток фразеалагізма – Біблія. У ёй (Апакаліпсіс, 20; Іезікііл, 38, 39) згадваецца Гог як люты цар і яго царства Магог, дзе жыў дзікі, бязлітасны народ. У п’есе Ю.Станкевіча «Армагедон–1895» у ліку дзейных асоб выступаюць Гога, Магога, Даджам. Ёсць і аўтарскае «неабходнае тлумачэнне»: «У старажытнай хрысціянскай міфалогіі ў тэкстах, характэрных для ўсіх рэлігій, згадваюцца Гога і Магога – дзве асобы (ці два дзікія народы), прышэсце якіх павінна было папярэднічаць Страшнаму суду. У Каране Гог і Магог таксама ўспамінаюцца як дзве асобы, якія жывуць у «скрайніх межах Зямлі», Даджам (Шайтан) трымае іх у сваім падпарадкаванні».

Голас у пустыні. *Гл. <марны> лямант (голос) у пустыні.*

Голы кароль. *Агульны для ўсходнесл. м.* Пасрэдны чалавек з прэтэнзіяй на аўтарытэт ці з перабольшаным аўтарытэтам. *Уяў-*

ляеце вы сабе сімпатычнага брандахлыста, фантазёра, які проста голы кароль? (У.Караткевіч. Да новых, яшчэ шырэньшых даляглядаў).

Паходзіць як абазначэнне пэўнага паняцця з прыказкі *Кароль <жа> голы*, якая выражае суджэнне, выступае не як намінацыйная, а як камунікацыйная адзінка з сэнсавай і інтанацыйнай завершанасцю. Яе сэнсавы змест – ‘якая-н. палітыка або чый-н. аўтарытэт на самай справе беспадстаўныя, фальшывыя, уяўныя’: «У грамадстве культывавалася «палітыка згоды» (модная не толькі зараз), калі ніхто не адважваўся сказаць, што кароль жа голы» (Звязда. 1.01.1993). Гэта прыказка паводле паходжання – калька з дацкай м., а па сферы першапачатковага ўжывання – крылаты выраз з казкі Х.-Х.Андэрсена «Новае ўбранне караля» (1837). У ёй расказваецца, як два ашуканцы ўзяліся выткаць для караля найтанчэйшую тканіну і сшыць яму адзенне, якое не маглі бачыць толькі дурні ды тыя, хто не адпавядае сваёй пасадзе, прызначэнню. Падмануты кароль у гэтым «адзенні», а фактычна галышом ішоў па вуліцы. Усе, баючыся апынуцца ў дурнях, захапляліся хараством каралеўскага «адзення». І толькі адзін хлопчык закрычаў: «А кароль жа голы!» Усім стала зразумела, што яны абдураныя.

Грэбці (грабці, заграбаць) лапатай грошы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Многа зарабляць, атрымліваць, нажываць (грошай). *Людзі, далёкія ад маёй прафесіі, думаюць, што архітэктары грабуць грошы лапатай* (І.Шамякін. Атланты і карыятады).

Засноўваецца на гіпербале. Відаць, напачатку меліся на ўвазе не папяровыя, а металічныя грошы, якія можна «грэбці лапатай». *Лапата* тут прылада не металічная, якой капаюць зямлю, а драўляная, з шырокім ніжнім канцом для перамяшчэння, перамешвання зерня на таку.

Грэць (пагрэць) рукі на чым, каля чаго, аб што, дзе. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. греть руки, укр. гріти руки).* Нажывацца несумленным спосабам. *Усе – хто менш, хто больш – грэлі рукі на панскім дабры* (С.Александровіч. Крыжовыя дарогі).

Мяркуюць, што ў літаратурную мову гэты выраз прыйшоў як унутранае запазычанне – са зладзейскага жаргону.

Гульня ў адны вароты. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. игра в одни ворота, укр. гра в одне ворота).* Аднабаковая дзейнасць з непрымманнем чужых поглядаў, інтарэсаў і пад. *Размова за круглым сталом усё нагадвала напачатку гульні ў адны вароты. Кожны даказваў перавагі прапарцыянальнай сістэмы выбараў* (Нар. газета. 16.11.1994).

Назоўнікавае ўтварэнне ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *гуляць у адны вароты* (гл.).

Гуляць у адны вароты. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. играть в одни ворота, укр. грати в одне ворота).* Дзейнічаць аднабакова з непрыманням чужых поглядаў, інтарэсаў і пад. *Рэдакцыя таксама прызвычайлася гуляць у адны вароты, заціскае рот апанентам...* (У.Агіевіч. Рэха з бочкі).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння з галіны спорту, дзе яго дастасоўваюць да мацнейшай каманды, якая перамагае сапернікаў.

Д

Да абуха дабіваць (дабіць) і пад. *Уласна бел.* Да поўнай непрыгоднасці. *Як гаспадарылі.. немцы ў часова захопленых імі абласцях, гэта сапраўды вядома ўсяму свету. Дагаспадарыліся, як гэта гаворыцца, да абуха, да ручкі* (М.Лынькоў. Востраць сякеры беларусы).

Першапачатковае канкрэтнае (але ўжо з перабольшаннем) значэнне спалучэння *да абуха*, відаць, дастасоўвалася толькі да сякеры, лязо якой ад доўгага карыстання зрэзалася, пакарацела ледзь не да самага абуха. Такая прылада была ўжо непрыгодная. У далейшым пераасэнсаваны выраз стаў прымяняцца да зусім іншых рэчаў.

Да геркулесавых слупоў даходзіць, дагаварвацца і інш. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. до геркулесовых столпов, укр. до геркулесових стовпів).* (Даходзіць і інш.) да крайнасці ў чым-н. *І гэтак напісана?.. Ну, гэта ведаеце што?! Гэта значыць – дагаварыцца да геркулесавых слупоў* (І.Дуброўскі. У пошуках залатога дна).

Склаўся на аснове назоўнікавага фразеалагізма *геркулесавыя слупы* (чаго), які мае значэнне ‘вышэйшая ступень, мяжа чаго-н.’ і з’яўляецца паўкалькай з англ. м. (*Herkules Pillars*). Вытокамі жа фразеалагізма стала грэчаская міфалогія. Першапачаткова геркулесавымі слупамі называлі дзве скалы на супрацьлеглых берагах Гібралтарскага праліва – «край свету», паводле ўяўленняў старажытных грэкаў. Паставіў гэтыя слупы нібыта Геркулес, які прайшоў усю Афрыку і дасягнуў «канца зямлі».

Да другіх пеўняў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. до вторых петухов, укр. до других півнів).* Незадоўга да святання (быць дзе-н., чакаць і пад.). *Свёкар добра яе разумеў: сапраўды, якая*

гэта такая вучоба, што называецца, да другіх пеўняў ды яшчэ ў сістэме палітасветы? (М.Парахневіч. Кватэра).

Першапачатковае значэнне выразу – ‘пакуль заспяваюць другі раз пеўні’. А спяваюць яны незадоўга да досвітку.

Да другога прышэсця. Паўкалька з руск. м. (до второго пришествия). Неакрэслена доўга. *Кастусь сярдзіта пазіраў на Магду. – Мне што, бегаць за вамі да другога прышэсця?* (Л.Рублеўская. Пярсцёнак апошняга імператара).

Склаўся на аснове евангельскага прадказання аб вяртанні («другім прышэсці») Ісуса Хрыста на зямлю перад канцом свету.

Да зубоў узброіць, узброіцца. Калька з франц. (*être armé jusqu’aux dents*, літаральна «быць узброеным да зубоў») ці ням. (*bis an die Zähne bewaffnet sein*, літаральна «да зубоў узброіцца») м. Вельмі добра, вельмі моцна. «*Дадому*» вярталіся ўзброеныя да зубоў. З аднаго боку – рэвальвер, з другога – рэвальвер, ды яшчэ кінжал у дадатак (Я.Маўр. Палескія рабінзоны).

Магчыма, у французай выраз склаўся па мадэлі – на ўзор другога іхняга выразу: *être savant jusqu’aux dents* («быць вучоным да зубоў»), а можа, на думку В.М.Макіенкі, перад намі «празрыстая метафара», «паколькі зубы – самая натуральная і заўсёды «зручная» зброя».

Вернемся да нашых бараноў. Калька з франц. м. (*revenons à nos moutons*). (Вернемся) да асноўнай тэмы, да прадмета гаворкі. *Згадайце нашу далёкую ці нават зусім яшчэ нядаўнюю гісторыю... Але вернемся, як кажуць, да нашых бараноў* (Настаўн. газ. 16.01.2001).

Паходзіць з фарса «Адвакат П’ер Патлен» (1470). На судзе багаты суконшчык, у якога пастух украў бараноў і авечак, пачынае, забываючы пра сутнасць распачатай ім судовай справы супраць пастуха, папракаць пастуховага адваката Патлена, які не заплаціў яму да гэтага часу за шэсць локцяў сукна. Суддзя мусіў перапыніць суконшчыка словамі: «Вернемся да нашых бараноў» (у арыгінале першы і апошні кампаненты звязаны рыфмай).

Да новых венікаў помніць, памятаць, не забыць. Агульны для ўсходнесл. м. (укр. до новых (зелених) віників). Вельмі доўга. *Я так пагавару з гэтым Гаплюком, што будзе памятаць да новых венікаў!* (Я.Каршукоў. Пра жонку).

Склаўся ў выніку метанімічнага пераносу, заснаванага на часавай сумежнасці з’яў. Першапачатковае прамое значэнне – ‘на працягу ўсяго года, аж да таго часу, калі ў летні сезон зноў пачнуць нарыхтоўваць венікі (для паркі ў лазні ці падмятання падлогі)’.

Да ручкі. *Агульны для ўсходнесл. м.* Да бязвыхаднага становішча, да поўнай непрыгоднасці (дабіваць, даводзіць). *Піла так затупілася, што бацька дзіву даўся:* – Ну, дабілі пілу да ручкі! (Л.Левановіч. Шчыглы).

Відаць, на пачатку свайго яшчэ нефразеалагічнага жыцця спалучэнне *да ручкі* ўступала ў кантакт з дзеясловам *зрэзацца* і дастасоўвалася, напрыклад, да нажа або сярпа, якія ад доўгага карыстання зрэзаліся ледзь не да самай ручкі і станавіліся непрыгоднымі. Фразеалагізаваўшыся, выраз стаў спалучацца з рознымі дзеясловамі-суправаджальнікамі і ў залежнасці ад гэтага пашыраў свой сэнс. У спалучэнні са словамі *дабіваць*, *даводзіць* ён абазначае ‘да бязвыхаднага становішча, да поўнай непрыгоднасці’ (гл. вышэй), а са словамі *даходзіць*, *дайсці*, *дабівацца* – ‘да мяжы, да крайняй ступені ва ўчынках, у паводзінах, немачы, слабасці і інш.’: «Я і сама ўжо не работніца, да ручкі дабілася, можна сказаць» (І.Козел).

Да трэціх пеўняў. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. до третих петухов, укр. до третіх півнів).* Да самага світання (быць дзе-н., займацца чым-н.). *Хадзілі, гаманілі. Нават аднойчы [мы] завіталі ў бар, дзе заседзеліся, як раней казалі, да трэціх пеўняў* (Б.Сачанка. Штрыхі).

Першапачатковае значэнне выразу – ‘пакуль заспяваюць трэці раз пеўні’. А гэта бывае, калі ўжо світае.

Два канцы адной палкі. *Уласна бел.* Вельмі блізкія ці аднолькавыя ў якіх-н. адносінах з’явы (рэжымы, вучэнні і пад). *Што ж тычыцца ідэалогіі, дык камунізм і фашызм маюць, так бы мовіць, асявую сіметрыю або, як кажучь у народзе, ёсць два канцы адной палкі* (В.Быкаў. У ягоных сімпатыях няма нічога нечаканага).

Магчыма, склаўся на вобразнай аснове фразеалагізма *палка з двума канцамі* (гл.).

Дзеля понту. *Гл. для (дзеля) понту.*

Дзённа і ночна. *Уласна бел. (параўн. ва ўкр. м.: денно і нічно).* Увесь час, пастаянна. *Улады рабілі (і робяць) выгляд, што раяцца з простымі людзьмі, што прыслухоўваюцца да іх разваг і меркаванняў, што дзённа і ночна дбаюць аб іх здароўі, шчасці і дабрабыце* (ЛіМ. 23.10.1998).

Склаўся на аснове царк.-слав. выразу *денно и ночью*, які абазначаў ‘суткі’.

Дзірка ад (з) абаранка. *Паўкалька з руск. м. (дырка от бублика).* Зусім нічога. *Я для цябе нішто, дзірка ад абаранка... А я ж жывы чалавек, Галя* (М.Ваданосаў. Пераломнае лета). *Як на-*

дыдзе зараз восень, з ёй не будзеш жартаваць: калі выбары на носе, можна й рай дакляраваць. Гэту дзірку з абаранка людзі ведаюць даўно: за пустою абяцанкай нічагуткі не відно (К.Крапіва. Міралюб з тамагаўкам).

У ЭСФ-93 (с. 59) гаворыцца, што гэты выраз агульны для ўсходнеславянскіх моў (укр. дірка з бублика) і ў яго аснове – нерэальны вобраз, пабудаваны на алагізме. Як ужо вышэй паказана, гэты выраз – паўкалька з руск. м., а яго стваральнікам быў У.У.Маякоўскі. У яго «Містэрыі Буф» (1918) чытаем: «Чего канителитесь? Обещали и делим поровну: одному бублик, другому – дырка от бублика. Это и есть демократическая республика». Доказам на карысць такога меркавання з’яўляецца тое, што ў рускіх парэміялагічных і фразеалагічных працах (У.Даля, М.Міхельсона і інш.) выраз не фіксуецца, няма яго і ў ранейшых беларускіх і ўкраінскіх зборніках. Яго пачалі ўключаць у слоўнікі толькі ў 1950-я гады.

Дзіцячы лепет. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. детский лепет, укр. дитячий лепет). Наіўныя, несур’ёзныя, павярхоўныя думкі, меркаванні і пад. Вершы [я] пачаў пісаць, калі адолеў граматыку, а складаў іх яшчэ раней. Мабыць, гэта быў дзіцячы лепет* (Польмя. 1987. № 8).

Узнік, хутчэй за ўсё, са свабоднага словазлучэння ў выніку яго метафарычнага перасэнсавання на аснове падабенства з’яў. Выраз у такім разе ўсведамляецца як прыхаванае параўнанне з дзіцячым лепетам у прамым значэнні гэтых слоў. Параўн. і аналагічнае тлумачэнне фразеалагізма ў ТСБМ (т. 3, с. 35): «**Дзіцячы лепет** – пра што-н. вельмі бездапаможнае, *па-дзіцячаму* наіўнае». З другога боку, можна лічыць, што гэты выраз з агульным аналітычным значэннем і што абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя: *дзіцячы* суадносіцца са значэннем ‘наіўны, не сталы, неўласцівы даросламу’, а *лепет* – са значэннем ці адценнем ‘невывразная, непераканаўчая гаворка, разважанне, тлумачэнне і пад.’.

Дзяльба скуры незабітага мядзведзя. *Гл. падзел (дзяльба) скуры незабітага мядзведзя.*

Для (дзеля) понту. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. для понта, укр. для понту). З мэтай стварыць пэўнае ўражанне (форсу, важнасці, паказухі і пад). – Бачу, казакі – дужы народ? – Гэта я дзеля звычайнага понту. – Стала быць, дзеля понту? – Так, дзеля понту. – Што ж, для понту дык для понту. А чаго баяцца? (І.Чыгрынаў. Ігракі).*

Паходзіць з турэмна-лагернага жаргону. Утвораны па мадэлі з сэнсава тоеснымі выразамі *для віду, для блізіру, для прыклёну* і

інш. *Понт* ужываецца ў маўленні карцёжнікаў побач са словамі *панцёр* ('ігрок, які ставіць на кон пэўную суму грошай') і *панціраваць* ('рабіць стаўку, якая ў выніку пройгрышу пераходзіць да банкаўшчыка'). Параўн. у франц. м.: *ronde* (чытаецца: понт) – 'панцёр' і 'уплывовая асоба'.

Дубовая галава. *Агульны для ўсходнесл. м.* Тупы, неразумны чалавек. *Вот жа дубовая галава. Далей свайго носа нічога не бачыць* (М.Вышынскі. У адведках).

Кампанент *дубовая* тут адыгрывае сэнсаўтваральную функцыю: ён суадносіцца з такімі словамі, як *дубіна*, *дуб*, адно са значэнняў якіх тоеснае са значэннем гэтага фразеалагізма.

Дулю (фігу, кукіш) з маслам. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. *фигу* (шиш, кукиш) с маслом, укр. *дулю* (фігу) з маслом). Ужыв. са значэннямі: 1) зусім нічога не (атрымаць, даваць і пад.), 2) не, зусім не (выказванне катэгарычнага адмаўлення, пярэчання і пад.). – *Абшастаў усе кнігарні, – выціраючы насавіком жоўты плеш, зашаптаў мой сусед. – Знайшоў фігу з маслам* (І.Аношкін. Бурсакі). – *У добраахвотнікі хай запішацца!.. – Дулю з маслам, на фронце ногі можна замачыць! – адгукнуўся другі* (М.Лобан. На парозе будучыні).

Паводле паходжання гэта выраз каламбурнага характару. Тут на рэалізаванае спачатку значэнне слова *дулю*, выкарыстанае ў якасці пагардлівай адмовы 'не, зусім не', накладзена яшчэ адно значэнне – 'плод ігрушы' – з адначасовым дапаўненнем гэтага значэння экспрэсіўным дадаткам з *маслам*.

Е, Ё

Ездзіць па левым баку. *Уласна бел.* Парушаць нормы літаратурнай мовы. *У нас, аднак, для некаторых людзей моўныя нормы – не закон. Яны «ездзяць па левым баку»* (Настаўн. газ. 1.04.2000).

Крылаты выраз з артыкула К.Крапіва «Ці будзем мы ездзіць па левым баку?» (1973). І ў загаловаку, і ў тэксе артыкула словазлучэнне ўжыта з метафарычным, пераносным значэннем. Падаецца і аснова пераасэнсавання – супастаўленне з правіламі дарожнага руху (у прыватнасці, такога правіла, як «трымайся правага боку»).

Ёлкі зялёныя. *Запазыч. з руск. м.* Вокліч захаплення, прыкрасці і пад. – *Хлопчыкі мае! – крычаў Валодзя ўжо на самым*

вільчыку страхі. – Ах вы, ёлкі зялёныя, як далёка відаць!
(Я.Брыль. У Забалотці днее).

Ёсць меркаванне, што ўзнікненне выразу звязана з тым, што даўней на карчомных шылдах маляваліся яловыя галінкі.

Ж

Жалезная заслона. *Калька з англ. (iron curtain) або ням. (der eiserne Vorhang) м.* Самаізаляцыя, сур'ёзная перашкода ў кантактах (пераважна паміж дзяржавамі). *Жалезная заслона ў канцы васьмідзясятых гадоў была ўжо добра такі прыўзнята* (Т.Кароткая. Дом вокнамі ў заўтра).

У замежнай прэсе выраз дастасоўваўся да Савецкага Саюза, які адгарадзіў сябе «жалезнай заслонай» ад краін заходняй дэмакратыі. Выраз у яго палітычным значэнні і менавіта ў дачыненні да СССР упершыню выкарыстаў Гебельс у артыкуле «2000-ы год», апублікаваным у часопісе «Das Reich» 23.02.1945 г. Але шырокую вядомасць і пашыранасць у замежным друку гэты выраз атрымаў пасля таго, як 5.03.1946 г. быў ужыты У.Чэрчылем пры выступленні ў Фултане.

Жыў курылка. *Запазыч. з руск. м. (жив курилка).* Вокліч задавальнення, захаплення, здзіўлення і пад. пры ўпамінанні пра таго, хто, нягледзячы на што-н., існуе, жыве, дзейнічае. *Нарэшце [Ніна Іванаўна] пачула, як заскрыпела крэсла, як цяжка ўздыгнуў абражаны муж. «Жыў курылка»* (І.Шамякін. Атланты і калятыды).

Узнікненне фразеалагізма звязана з сімволікай старажытнай народнай гульні з запаленай лучынай, якую перадавалі з рук у рукі, пакуль яна не згасне. Гульня суправаджалася песняй, што пачыналася так: «Жив, жив курилка, жив, жив, да не умер». Выраз падаецца ў «Руска-беларускім слоўніку» і «Беларуска-рускім слоўніку». Параўн. у *Насовіча* (с. 42): «Жыў быў курылка, ды і памёр. – Кажуць жартаўліва, калі дагарэўшая лучына гасне раптам».

З

Заводзіць (завесці) катрынку. *Уласна бел.* Дакучліва гаварыць пра адно і тое ж. – *Ну! Ну! Завяла ўжо катрынку! – глуха загукаў Арцём са студні* (Я.Колас. Недаступны).

Утварыўся ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, звязанага з іграй на *катрынцы* – пераносным механічным аргане ў выглядзе невялікай скрынкі, на якім ігралі вандроўныя музыканты. Калі заводзілі, пускалі ў ход гэты арган, чулася працяглае, нуднае, тужлівае гучанне. Гэта і стала асновай для пераасэнсавання. Лічыцца, што першай мелодыяй, якая выконвалася вандроўнікамі-немцамі, была франц. песенька «*Charmante Catherine*» («Прыгожая Кацярына») ці яе ням. пераклад «*Scharmante Katharine*». Ад другога кампанента гэтай назвы паходзіць слова *катрынка*. У польск. м. ёсць таксама фразеалагізм з гэтым кампанентам: (*gadać, towić*) *jak nakrecona katarynka*.

Заводзіць (завесці) <сваю> шарманку. *Агульны для бел. і руск. м.* Дакучліва гаварыць пра адно і тое ж. [*Францісь – Быкоўскаму:*] *Собственно, пане дабрудзею, завядзі яшчэ сваю шарманку: яна ў цябе, прост, як грамафон, вось-цо-да, трубіць* (Я.Купала. Паўлінка).

Узнік гэтак жа, як і фразеалагізм *заводзіць (завесці) катрынку* (гл. вышэй), – на аснове назвы франц. песенькі «*Charmante Catherine*». Толькі слова *шарманка* паходзіць ад першага кампанента гэтай назвы, а *катрынка* – ад другога.

Заганасць у тупік. *Уласна бел.* Крайняя разгубленасць. *А маглі б ужо і сёння жыць іначай... Не было б адчування няпэўнасці, безвыходнасці, заганасці ў тупік* (Н.Гілевіч. У роздумах аб жыцці-быцці нашым).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *загнаць у тупік* (каго), які абазначае ‘давесці да разгубленасці, збянтэжанаасці’ (гл. ЭСФ-93, с. 66).

Заграбаць лапатай грошы. *Гл.* грэбці (грабці, заграбаць) лапатай (*грошы*).

Задурванне галавы каму. *Уласна бел.* Заблытванне каго-н. глупствам, непатрэбнасцю. *Цярпець не магу анкет, апытванняў і тэстаў. Па-мойму, гэта толькі задурванне галавы добраму чалавеку* (У.Караткевіч. Ці дажывём да ста год...).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *задурваць галаву* (каму), адно са значэнняў якога – ‘заблытваць каго-н., пазбаўляць здольнасці разумна разважаць’.

Пачынаць з азоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. с азов, укр. з азів). З самага пачатку, з простага, элементарнага. *Як вядома, пачалі мы тут з азоў. Адна электраўстаноўка і тры пілы – вось і ўсё, што мелі спачатку* (М.Ваданосаў. У Баркоўскай пушчы).

Паходзіць ад слова *аз*, якім называлася літара «а» – першая ў стараславянскай азбуцы (кірыліцы). Параўн. у вершы А.Вярцінскага «Аз, букі і ведзі»: «Сумна не ведаць нічога на свеце. Жыць жыццём цёмных лясоў. Дзень добры, аз, букі і ведзі! Усё пачынаецца з вас, з азоў».

Заставацца (застацца) за кадрам. Агульны для бел. і руск. м. (Заставацца) неадлюстраваным, непаказаным. *На старонках дэтэктыва выкопванні нябожчыка засталася за кадрам, аб ім толькі наведамляецца другой, «экспедыцыі» эксгуматары* (ЛіМ. 13.03.1998).

Паходзіць з маўлення кінарэжысёраў, дзе кадрам называюць асобны здымак або асобны эпізод у фільме.

Закідаць шапкамі каго. *Запазыч. з руск. м.* Лёгка і хутка перамагчы каго-н. *Ніхто не верыў у тое, хаця пан Дульчыц і крычаў, што шваба палякі шапкамі закідаюць* (К.Каліна. Крылаты конь).

Лічаць, што выраз склаўся ў перыяд руска-японскай вайны (1904 – 1905), на пачатку якой нацыяналістычная прэса насміхалася з японскага войска, запэўнівала народ, што вораг лёгка і хутка будзе пераможаны. У аповесці Л.Калюгі «Нядоля Заблоцкіх» расказваецца, што, калі пачалася гэтая вайна, валасны пісар аб’явіў, каму з баркаўчан трэба ісці «ў войска японцаў біць». «Канечне, тады рускаму цару, – як пісар казаў, – хацелася японцаў шапкамі закідаць, а то яму тады перад другімі царамі будзе не гонар. Гэта слова залавілі баркаўчане, а далей пісаравай мовы яны добра не разабралі – надта ж хуценька гаварыў: ці тыя шапкі будуць казённыя ў войску даваць, ці свае з дому браць трэба – не ведалі... На аднаго японца іх трэба незлічоны лік, а дзе тых шапак на цэлае войска набярэшся?! ...Ажно тут і па вайне было. Не сабраў цар шапак, колькі яму трэба было. Паглядзеў на японцаў – шмат падлаў сабралася. Нічога ім не зробіш. Не памаглі краўцы шапачнікам і не нашылі тых шапак, колькі на вайну трэба было».

Закідванне шапкамі каго. *Уласна бел.* Лёгкая і хуткая перамога над кім-н. *На нагрэтых панэлях расфуфыранага Неўскага панясліся задэртмыя выгукі наконт закідання шапкамі «праціўнае немчуры»* (Ц.Гартны. Сокі цаліны).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *закідаць шапкамі* (гл. вышэй).

Закідваць (закінуць) наперад. *Уласна бел.* Рабіць які-н. прадбачлівы, апераджальны ход з надзеяй мець потым ад гэтага пэўную карысць для сябе. *Андрэй – наш. Свой. Яго грошы нам з*

табой яшчэ спатрэбяцца. Як казалая мая маці: закідай наперад... Мяккі кут купіў? Не. І не купіш. Без Андрэя (І.Шамякін. Губернатар).

Паходзіць з прыказкі *Кінь (закінь) наперад – знойдзеш зладу*, якая мае сэнс ‘калі зробіш каму-н. ласку, то і табе адплацяць тым самым’.

Закладка фундаменту чаго. *Уласна бел.* Стварэнне таго, што з’яўляецца зыходным, пачатковым, асноўным для чаго-н. *Дапамагаць пісьменніку трэба часам пры самой закладцы фундаменту новага творы (Я.Колас. Аб літаратурнай працы).*

Назоўнікавае ўтварэнне на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *закладваць фундамент чаго* (гл. ЭСФ-93, с. 68).

Залатое дно. *Калька з англ. (gold mine) або ням. (ein goldener Boden) м.* Вельмі багатая крыніца даходу. *Пасля смерці бацькоў, па спадчыне, да яе [Марты] пераходзіла ферма. А гэты лічылася ў Германіі залатым дном (М.Машара. Ішоў дваццаты год).*

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз.

Залегчы на дно. *Гл. легчы (залегчы) на дно.*

Замуж за <пана> Пясоцкага збірацца. *Уласна бел.* Паміраць. [Малады бадзьяжнік] *тутэйшай староў удавіцы абяцае: – Далібог, цётка, я вас замуж аддам. – А ідзі ты к чорту матары, п’янчуга, – злуецца старая. – Мне не сёння дык заўтра ўжо замуж за пана Пясоцкага трэба збірацца (К.Камейша. Паміж кубкам і вуснамі).*

Выраз каламбурнага характару. Тут кампанент *Пясоцкага* склаўся па мадэлі ўтварэння прозвішчаў – ад *пясок* у значэнні ‘зямля, якой закопваюць магілу’.

Замыканне (замкнёнасць) <самога> у сабе. *Уласна бел.* Адасабленне ад усяго навакольнага і абмежаванне сваім вузкім, маленькім светам. *Замкнёнасць Міхала ў сабе, яго адасобленасць ад людзей можна растлумачыць непаважлівым стаўленнем улад да селяніна-працаўніка наогул (Р.Шкраба. Кузьма Чорны).*

Утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *замыкацца (замкнуцца) у сабе*, які мае значэнне ‘станавіцца нелюдзімым, маўклівым, скрытым’.

Замыкацца (замкнуцца) у сваю ракавіну (шкарлупіну). *Недакладная калька з франц. м. (revenir dans sa coquille, літаральна «ўваходзіць, вяртацца ў сваю ракавіну»).* Адасабляцца ад усяго навакольнага, абмяжоўваючыся сваім вузкім, маленькім светам. *І мне хацелася стушавацца, знікнуць, замкнуцца ў сваю ракаві-*

ну, каб болей ніколі не вытыкацца са сваімі творамі (К.Крапіва. Слова да малодшых).

Відаць, гэта выраз жывёльнага паходжання і ўтварыўся на аснове падабенства з'яў, праз супастаўленне са звычкамі некаторых беспазваночных жывёлін, напрыклад, рака-пустэльніка ці слімака, уваходзіць у сваю ракавіну.

Затыканне дзірак <у чым>. *Уласна бел.* Ліквідацыя якіх-н. недахопаў, прагалаў у чым-н. *Куды ж дзяваецца розніца, якую возьмуць з нашай кішэні? Ды ўсё туды ж: на затыканне дзірак, якіх шмат у паміраючай эканоміцы, у бюджэце (М.Дзелянкоўскі. Газавая дуля).*

Вытворны назоўнікавы фразеалагізм ад суадноснага дзеяслоўнага *затыкаць дзіркі* (кім, чым, у чым), што значыць 'спехам ліквідаваць няхватку, недахопы ў чым-н.'

Затыканне рота (ратоў). *Уласна бел.* Забарона свабодна выказаць свае думкі. *Для нас карціна злачынства ўвогуле ясная. Як ясная і этнанакіраваная палітыка на затыканню ратоў...* (П.Шарамет. Знік адвакат Аксінчык).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *затыкаць рот* (каму), які абазначае 'прымушаць замоўкнуць каго-н., не даваць гаварыць каму-н.'

Зацісканне рота. *Уласна бел.* Прымушэнне не гаварыць што-н. нежаданае. *Не подласць, не несправядлівасць, не зацісканне рота, не здрада Алёнкі былі самым жахлівым у гэтай гісторыі* (У.Караткевіч. У снягах драмае вясна).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *заціскаць рот* (каму).

Зацягваць (зацягнуць) пояс. *Відаць, недакладная калька з ням.* (Gürtel enger schallen, літаральна «зацягваць тужэй пояс») або *англ.* (tighten one's belt) *м.* Адчуваць вострую нястачу, жыць у крайняй беднасці. *Скарачаецца ў садках і штатная колькасць выхавацеляў, падвышаецца нагрузка, хаця іхні заробак у ранейшых межах. Зацягвае паясы не толькі сфера адукацыі* (А.Іваноўскі. Ні вячэры, ні святла).

Узнік шляхам метанімічнага пераносу, заснаванага на сумежнасці дзвюх з'яў: калі чалавек недаядае, галадае, ён мусіць тужэй зацягваць пояс (у прамым значэнні гэтых слоў). Фразеалагізмы з такой самай вобразнасцю ёсць у шмат якіх мовах, прычым у некаторых – двухкампанентныя: *укр.* підтягувати (затягувати) паски (ремінці, пояски), *балг.* затягам си пояса, *чэшск.* utahovat si remen. *Параўн. у руск. м.:* затягивать <туже> пояс (ремень).

Час збіраць камяні. Паўкалька з царк.-слав. м. (Час, пара) сумеснымі намаганнямі прыводзіць у пэўны парадак што-н. раней разбуранае, раскіданае, занядбалае і пад. (часцей пра мастацтва ці міждзяржаўныя адносіны). *Як апавядаюць старажылы вёскі, са стратай касцёла і царквы многія мясцовыя жыхары страцілі былыя духоўныя і гістарычныя каштоўнасці. Дык настаў час збіраць камяні* (К.Вяржбіцкі. Час збіраць камяні).

Выток фразеалагізма – Біблія (Еклезіяст, 3, 1-4). У ёй ёсць такія радкі (пераклад з рускага тэксту): «Усяму свой час і час усякай рэчы пад небам... Час раскідаць камяні, і час збіраць камяні». Параўн. урывак з нарыса С.Законнікава «Вячэра пад райскім дрэвам», дзе адчуваецца сувязь з прыведзенымі вышэй радкамі: «Калі мы сапраўды хочам пабудаваць мірны агульнаеўрапейскі дом, то кожны народ, кожны чалавек павінен пакласці камень у яго падмурак і сцены. Надышоў час не раскідаць, а збіраць камяні».

Зблытаць <усе> карты каму, чые, каго. Гл. блытаць (зблытаць, пераблытаць) <усе> карты каму, чые, каго.

Збыць з галавы што. Уласна бел. Вызваліцца, пазбавіцца ад чаго-н. непрыемнага. *Пастар, які збыў з галавы нечаканы клопат з нашымі візамі.., змог уздыхнуць з палёгкаю* (С.Законнікаў. Вячэра пад райскім дрэвам).

Дзеяслоўны кампанент гэтага фразеалагізма – сэнсаўтваральны. Ён суадносіцца з перыферычным адценнем дзеяслова *збыць*, якое фіксуецца ў ТСБМ (т. 2, с. 434), хоць, праўда, ілюструецца прыкладам, дзе *збыць* выступае ў непадзельным комплексе з іншымі кампанентамі фразеалагізма «збыць з галавы што»: *Збыць бяду з галавы*.

З гакам. Запазыч. з укр. м. Ужыв. са значэннямі ‘з невялікім перавышэннем (пасля лічэбніка пры прыблізным вызначэнні велічыні, даўжыні, колькасці чаго-н.)’ і ‘больш, чым трэба (мець, рабіць, зрабіць што-н.)’. *Шэсцьдзесят было ёй з гакам, а цвіла кабета макама* (К.Крапіва. Біблія). *Мне за высокія надоі прэміяльнага малака выдаюць столькі, што хапіла б на нашу сям’ю з гакам* (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся).

Генетычна выраз мае сэнсавую сувязь з адным са значэнняў пяцізначнага ва ўкр. м. назоўніка *гак* – ‘дабаўка, лішак’.

З капейкамі. Уласна бел. З невялікім перавышэннем. *Нам трэба паспець у эвакапункт, а праз нейкі час зноў на платформу – састаў, што на Славянск праследуе, прыбывае праз нейкую гадзіну з капейкамі* (І.Капыловіч. Калі трэба жыць).

Склаўся шляхам мадэліравання – на ўзор сінанімічных выразаў з *сакам*, з *хвосцікам* і інш., якія ўжываюцца пасля лічэбнікавага спалучэння пры прыблізным вызначэнні велічыні, даўжыні, колькасці чаго-небудзь.

Усе грошы з кашальком. Уласна бел. Абсалютна (усе грошы, якія былі ў наяўнасці). – *Заплаціў усе грошы з кашальком, – горка апавядаў ён, – прыгналі мне за вароты трактар на станку...* (В.Дубінка. У банкетнай зале...).

Узнік у прастамоўі як жартоўны дадатак да спалучэння *ўсе грошы* для паўнаты і пераканальнасці якога-небудзь сцвярджэння.

Злажыць галаву за каго, за што, дзе. Гл. класці (складваць, злажыць) галаву за каго, за што, дзе.

Злазіць (злезці) са свайго канька. Агульны для ўсходнесл. і польск. (*zejść ze swojego konika*) м. Пераставаць гаварыць на любімую тэму. *Бухарын раптам злез са свайго канька – ні слова пра тое, што ў адказ на нямецкае наступленне трэба тут жа ўзняць на «рэвалюцыйную вайну» сялянства* (І.Шамякін. Петраград – Брэст).

Узнік як антанімічнае па форме і змесце ўтварэнне ад фразеалагізма *садзіцца на свайго <любімага> канька* (супрацьпастаўлены *садзіцца* (на каго) і *злазіць* (з каго)). Гл. с. 83-84.

З лёгкай парай! Агульны для бел. і руск. (с легким паром) м. Прывітанне і пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што папарыўся ў лазні. *Паружавелья, памаладзелья, задаволеныя людзі вяртаюцца з лазні. – З лёгкай парай! – вітаюць іх тыя, хто з венікам пад пахай крочыць на сустрэчу са спрадвечнай крыніцай здароўя* (Вожык. 1985. № 11).

Першапачаткова гэты выраз гаварыўся пры ўваходзе ў лазню як зычэнне тым, хто парыўся ўжо. *Лёгкай* называлі пару без чаду. У фальклорным томе «Выслоўі» (1979) фіксуюцца розныя зычэнні «ў лазні і ідучы з лазні»: «З лёгкай парай», «З добрым парам» і інш. *Насовіч* (с. 125, 187) падае як вітанні пры ўваходзе ў лазню: «Пара – баня, лёгкі дух», «Шаўковы венік, лёгкі дух». *Параўн.* таксама ў апавяданні М.Гарэцкага «У лазні»: «Саўка.. шывка пабег наперад усіх к лазні. Там ён кумільгом укаціўся ў прымыльнік і сказаў дыскантам: – Пára – лазня, лёгкі дух!..»

З ліхвой. *Запазыч. з руск. м. (ёсць і ва ўкр. м.: з лихвою).* Больш, чым трэба (вярнуць, акупіцца і пад.). *Жыццё пылінку вечнасці сваёй пазычыць пад настрой, але адразу цярпець прымусяць крыўду і абразу, вярнуць пазыку хочучы з ліхвой* (Р.Барадулін. Жыццё пылінку вечнасці сваёй...).

Мяркуюць, што выраз утвораны на аснове старажытнага назоўніка *лихва* (ад прыметніка *лихъ* ‘лішні, астатні’), які абазначаў працэнты, лішкі пры грашовых аперацыях.

Злоба дня. *Запазыч. з царк.-слав. м.* Тое, што прыцягвае ўвагу, займае, цікавіць усіх у дадзены момант. *Паўлюк Трус працаваў у штодзённай прэсе, актыўна жыў «злобай дня»* (К.Чорны. Думкі пра Паўлюка Труса).

Выток фразеалагізма – Біблія, дзе (Матфей, 6, 34) ёсць радок: «Довлеет дневи злоба его», г.зн. ‘хапае для кожнага дня сваёй турботы’; *злоба* – ‘турботы, клопат’.

З месяца зваліўся. *Гл. з неба (месяца) зваліўся.*

З міру па нітцы збіраць, сабраць. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. с миру по нитке, укр. з міру по нітці).* Ад усіх патроху. *Гойдаючы малое, яна заўважала рукі, што працягвалі ёй белую хусцінку: «Калі ласка». Нехта прынёс пялёнку, нехта – кавалак марлі. З міру па нітцы...* (С.Шыдлоўская. Звычайны лёс).

Паходзіць з прыказкі *З міру па нітцы – голаму сарочка*, сэнс якой – ‘ад усіх патроху – і атрымаецца нешта значнае, адчувальнае для каго-н. аднаго’. *Мір* – агульнае для ўсходнесл. м., цяпер ужо ўстарэлае слова са значэннем ‘сельская грамада’. Яно захавалася ў фразеалагізме *ўсім мірам*, у прыказцы *Што будзе міру, тое і бабінаму сыну*.

Змяніць пласцінку. *Гл. мяняць (змяніць, перамяніць) пласцінку.*

Знайшоў (-шла, -шлі) сякеру (тапор) пад (за) лаўкай. *Агульны для бел. і ўкр. (знайшов сокиру под (за) лавкою) м.* Выказванне іранічных адносін да таго, хто робіць ці гаворыць што-н. недарэчнае або ўсім вядомае і лічыць гэта сваёй знаходкай ці выйсцем з пэўнага становішча. – *Грошы дзе? – Ляжаць унь на тэлевізары. – Знайшла тапор пад лаўкай. То – не нашы, то бацькавы. Мы беднякі, дочкачка* (Л.Калодзежны. Водар палыну).

Выраз адлюстроўвае рэаліі ранейшага паўсядзённага жыцця сялян. Як пісаў *Федароўскі* (с. 271), «беларус мае звычай тапор вострым канцом закладаць у шчыліну паміж лаўкай і сцяной». У «Зборніку беларускіх прыказак» *Насовіча* (с. 91) фразеалагізм атрымаў звужанае тлумачэнне: «Кажуць у доказ зладзюжку, які апраўдваецца, што ён знайшоў знікную рэч».

З неба (месяца) зваліўся (-ляся, -ліся). *Калька з франц. м. (tomber des nues).* Не разумее таго, што відавочна ўсім. – *А што за камітэт такі? – Гэ! Ды ты што – з неба зваліўся? Камітэт – наша з табой зараз начальства* (Л.Дайнека. Людзі і маланкі).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз.

З носа. *Агульны для ўсходнесл. м.* З кожнага, з аднаго чалавека. *Пашпарты, білеты – усё бяру на сябе. Абы-хто гэтага не зробіць. За ўсе выдаткі на дзесяць даляраў з носа* (В.Супрунчук. У Парагвай, у цёплы край).

Утвораны шляхам сінекдахічнага пераносу (назва часткі ўжыта ў значэнні цэлага).

Зорная гадзіна (часіна) *чья, для каго.* *Калька з руск. м.* (звездный час); *у слоўніках англ., франц., ням., а таксама ўкр. і польск. м. выраз не фіксуецца.* Вялікі поспех, трыумф, росквіт у якой-н. справе, дзейнасці. [Андрэй Іванавіч] *адчувае: наступае яго зорная часіна. Позна наступае, на схіле жыцця, але шчасце асабістае і творчае яго ўсё-такі не абмінула* (І.Навуменка. Старавіленскі тракт).

Выраз аўстрыйскага пісьменніка С.Цвэйга з прадмовы да яго зборніка гістарычных навел «Зорныя гадзіны чалавецтва» (1927); на рускую мову перакладзены ў 1956 г. Паводле С.Цвэйга, «кожны крок эпохі... высыпае паступова», «з мільёнаў упустую пражытых часін толькі адна становіцца сапраўды гістарычнай – зорнай гадзінай чалавецтва». Гэтыя гістарычныя імгненні «прадвызначаюць лёс сотняў пакаленняў, накіроўваюць жыццё асобных людзей, цэлага народа ці нават усяго чалавецтва». Яны, як вечныя зоркі, «нязменна ззяюць у ночы забыцця і тлену». Выраз атрымаў пераасэнсаванне і больш шырокую сферу прымянення.

З понтам. *Агульны для ўсходнесл. м.* З мэтай стварыць пэўнае ўражанне (форсу, важнасці, паказухі і пад.). «*Дзе падарунак?*» – *амаль крыкнуў хлопчык. «А я з понтам, піянер, – зноў усмінулася госця. – З сабой няма, але...»* (Ю.Станкевіч. Усе дзеці любяць бананы).

Паходзіць з турэмна-лагернага жаргону. Утварыўся на аснове фразеалагізма *для (дзея) понту* (гл.).

Зрабіць з камара каня. *Гл.* рабіць з камара каня.

Зроблены на адзін капыл. *Агульны для ўсходнесл. (руск. сделаны на одну колодку, укр. зроблени на один копил) і польск. (zrobione na jedno kopyto) м.* Вельмі падобныя адзін да другога, аднолькавыя. *Так я вам і наверыла! Усе вы мужчыны зроблены на адзін капыл!* (І.Гурскі. Вецер веку).

Паходзіць з маўлення шаўцоў: *капыл* – ‘кавалак з дрэва ў форме ступні, на якім шавец робіць абутак’.

Зубы замаўляць каму. *Агульны для бел. і ўкр. м.* Хітруючы, пабочнымі размовамі адцягваць увагу ад чаго-н. *Ты мне зубоў не замаўляй, бо ўсё роўна нічога не дам за тваю балбатню* (І.Козел. Папараць-кветка).

Мае такую ж гісторыю ўзнікнення, як і *зубы заговорваць* каму (гл. ЭСФ-81, с. 61), які, у адрозненне ад *зубы замаўляць*, бытуе ў трох усходнесл. м. Па гэтай прычыне перад намі не варыянты аднаго фразеалагізма, а два асобныя выразы.

Зямны рай. *Агульны для ўсходнесл. м. (параўн. у польск м.: raj na ziemi).* Незвычайна прыгожая мясціна, дзе можна шчасліва і бесклапотна жыць. *Ва ўрочышчы Пасека, дзе мы цяпер вячэраем, дык наогул рай зямны!* (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

Склаўся на аснове біблейскага аповеда пра рай – прыгожы Эдэмскі сад, дзе напачатку жылі Адам і Ева.

I

I жук і жаба. *Уласна бел.* Усе без выключэння; усякі, кожны чалавек. *Адчуваў [Янка]: ён цяпер самы няўдачлівы ў Янкавінах чалавек. I жук і жаба будуць тыцкаць у яго пальцам* (Г.Далідовіч. Гаспадар-камень).

Створаны па аналогіі са шматлікімі выразамі, кампаненты якіх звязваюцца паўторным злучнікам *i – i*. У такіх выразях структурная схема *i... i...* звычайна запаўняецца супрацьпастаўленымі (на ўзроўні слоў) кампанентамі (*i смех і грэх, і дзень і ноч, і сёе і тое, і нашым і вашым, і там і тут* і г.д.). *Жук і жаба* таксама як бы супрацьпастаўляюцца – па сваёй мізэрнасці. На выбар менавіта гэтых кампанентаў, магчыма, паўплывала і тое, што яны пачынаюцца з «ж». У беларускай літаратурнай мове гэты выраз упершыню ўжыты Я.Купалам у трагікамедыі «Тутэйшыя» (1922). Магчыма, выраз з’яўляецца «абломкам» прыказкі *I жук і жаба мяне вучаць*. Яна пабачыла свет толькі нядаўна – у зборніку А.Аксамітава «Прыказкі і прымаўкі» (Мн., 2000), дзе ёсць і раздзел «З рукапіснага неапублікаванага збору прыказак Яна Чачота» (яго запісы прыказак у навагрудскіх і лепельскіх гаворках адносяцца да 40-х гадоў XIX ст.).

<I > карты ў рукі каму. *Агульны для ўсходнесл. м.* У каго-н. ёсць усе падставы, магчымасці зрабіць, выканаць што-н.; хто-н. найбольш падыходзіць да чаго-н. (сваімі ведамі, вопытам і пад.). *Няўжо, Аляксандр Максімавіч, не абыдзеца без маёй асобы там? Я ж не мастак па такіх вось справах... Вам і карты ў рукі, га?..* (Х.Шынклер. Сонца пад шпалы).

Утварыўся шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізма *і кнігі ў рукі* каму (гл. ЭСФ-81, с. 64). Выкарыстана структура фра-

зеалагізма-папярэдніка, а адзін з кампанентаў заменены словам *карты*. Цяжка сказаць, якія карты – тапаграфічныя, геаграфічныя ці ігральныя – меліся на ўвазе пры ўзнікненні фразеалагізма.

І лейцы ў руці каму. *Уласна бел.* У каго-н. ёсць усе падставы быць кіраўніком чаго-н. *Вы гаворыце тое, што цвярдзіла ў свой час Сініцкая... Дык вам і лейцы ў руці, Мікалай Пятровіч! У добры час...* (М.Ваданосаў. У Баркоўскай пушчы).

Утварыўся ўнутрыфразеалагічным спосабам – на аснове дзеяслоўнага выразу *браць лейцы ў руці* (гл.), сэнс якога – ‘прымаць на сябе кіраванне чым-н.’. «Абломак» дзеяслоўнага выразу захоўвае «долю» семантыкі ўсяго фразеалагізма. Можна гаварыць, што выраз *і лейцы ў руці* сфармаваўся і шляхам мадэліравання – на ўзор такіх фразеалагізмаў, як *і кнігі ў руці* (каму), *і карты ў руці* (каму) (гл.).

<I> **на дух не пераносіць, не выносіць** і пад. *каго, што, чаго.* *Агульны для ўсходнесл. м.* Рашуча, неаспрэчна, катэгарычна. *Трэба сказаць, што ён меў адну важную асаблівасць: ва ўсім любіў яснасць і на дух не пераносіў нічога чужароднага, замежнага, цьмянага і ўвогуле малазразумелага* (А.Кудласевіч. «Жэзл Жалезны»).

Першапачаткова *на дух (не пераносіць)* сэнсава быў рэакцыяй на пах, які выдзяляецца з паверхні скуры чалавека ці жывёлы. Як адзначаецца ў літаратуры, ёсць людзі, якія па паху могуць адрозніць негра ад араба, індуса ад кітайца ці татарына. Параўн. прыклад, дзе фразеалагізм *на дух* яшчэ ўтрымлівае часцінкі пачатковага значэння антыпатыі да пэўных пахаў: «Дзе чарка, там і цыгарэта. Мая жонка поедам есць з-за курыва. На дух не пераносіць» (А.Казлоў).

І пернікам не заманіш *каго куды.* *Недакладная паўкалька з руск. м.* (і калачом не заманишь). Нічым, ніякім чынам не ўгаворыш, не прывабіш каго-н. быць дзе-н. *А можа, і не маладая [настаўніца прыехала]? Маладых сюды і пернікам не заманіш* (С.Грахоўскі. Ранні снег).

Унутраная форма фразеалагізма выразная, звязаная з прыцягальнасцю ласункаў. Хоць у «Руска-беларускім слоўніку» (1953, 1982) рэкамендуюць пераклад: **калачом не заманишь – абаранкам не забавіш**, але маўленчая практыка замацавала іншы, больш экспрэсіўны выраз (*і пернікам не заманіш*). Не прыжыўся ў літаратурнай мове і сінанімічны выраз *і пірагом не заманіш*, занатаваны *Насовічам* (с. 57).

Искра божая <у каго, у кім>. Запозыч. з руск. м. (искра божья). Талент, прыродны дар, здольнасці. *Жывінка ў ім ёсць, іскры божую мае...* (М.Ракітны. Сын).

Лічаць, што выраз з'яўляецца недакладнай калькай з французскай мовы (feu sacré, літаральна «свяшчэнны агонь») і ў творах XVIII – XIX стст. часцей ужываўся ў форме *искра божества*.

І ў коле і ў мяле. *Уласна бел.* У самых разнастайных жыццёвых сітуацыях (быць і пад.). *Чалавек гэты пабыў, як кажуць, і ў коле і ў мяле, але пакуль што не ўпадабаў сабе пэўнага прыстанішча* (І.Сіманюўскі. Развесяліліся бюракраты).

Утвораны па мадэлі тыпу *і там і сям, і ў хвост і ў грыву*. Структурная схема *і... і...* запоўнена цяпер ужо ўстарэлымі ці зніклымі словамі або іх асобнымі значэннямі. *Кола*, паводле «Слоўніка...» І.І.Насовіча, – ‘млынавое кола’, *а мяла* – ‘мялка, мяліца, на якой лён або пянёк мнуць’.

К

Каб і духу не было чыйго <дзе>. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. щоб і духу не было, укр. щоб і духу не було)*. Выказванне катэгарычнага патрабавання, каб хто-н. тут жа знік і больш не паказваўся. – *Парабчука гэтага, тата, каб і духу не было, – закамандаваў Казік* (С.Грахоўскі. Рудабельская рэспубліка).

Тут *духу* першапачаткова значыла ‘паху, які выдзяляецца ў чалавека з паверхні скуры’. Гэты кампанент нярэдка замяняецца ў маўленні іншымі – *паху, смуроду* або выступае ў спалучэнні з *паху*: «Ану, выкідвайцеся з вагона, каб і паху вашага тут не было!» (М.Лынькоў); «Забудзе пра гэтага галадранца. Заўтра ж турну, каб і смуроду не было» (С.Грахоўскі); «Веры трэба канечна выгнаць яе, гэтую кулацкую гідру, сказаць, каб яе духу-паху тут не было» (М.Зарэцкі). Параўн. ва ўкр. м.: *щоб і дух не пах (не смердів)* (чый де).

Каб пуста было каму. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. чтоб пусто было, укр. щоб пусто було)*. Выказванне злосці, нядобразычлівасці. *Бадай ты спух! Ото распуста! А каб табе было, гад, пуста! Няма ні сораму, нічога...* (Я.Колас. Новая зямля).

Мяркуюць, што напачатку гэта было пажаданне неўраджаю ці няўдалага палявання.

Каламуціць (муціць) ваду. *Агульны для ўсходнесл. (руск. мутить воду, укр. каламутити воду) і польск. (mącić wodę) м.* Ужыв. са значэннямі ‘свядома заблытваць якую-н. справу’ і ‘уносіць разлад, беспарадак у адносіны паміж кім-н.’. – *Усё на тое хіліцца,*

што немцы не аддадуць Саветам Бярэся. – Як гэта не аддадуць?... Берасць савецкі! Разумееш ты ці не? Савецкі! І ты тут вады не муці! (К.Каліна. Світанак). Бабка твая ваду каламуціць!.. Ну і шкодная старая, ніяк ёй не дагадзіць! (В.Патава. Зачараваная півоня).

Мяркуюць, што выраз утвораны на аснове фразеалагізма *лавіць рыбу (рыбку)* у *каламутнай вадзе* (гл. ЭСФ-81, с. 76).

Каланіца носіць каго, дзе, калі. *Уласна бел.* Хто-н. недарэчы, не ў пару аказваецца, з’яўляецца дзе-н. «*Аэраплан! Аэраплан!*» – *пракінулася па радах. Задраліся галовы.* «*У хлябу і то каланіца яго носіць*», – *прабурчаў нехта* (М.Гарэцкі. Ціхая плынь).

Склаўся шляхам мадэліравання – на ўзор выказаў *ліха носіць, чорт носіць, хвароба носіць* і пад. – з захаваннем структуры фразеалагізмаў-папярэднікаў і з заменай назоўнікавага кампанента іншым. *Каланіца* – калёсная мазь.

Камяні кідаюцца ў каго. *Уласна бел.* Хто-н. асуджаецца, абвінавачваецца, ганьбіцца. *І зноў непрыемна чытаць некаторыя ўспаміны, дзе кідаюцца камяні ў яе* [жонку М.Стральцова] (Р.Барадулін. Конь гуляў па волі...).

Выраз, структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, склаўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *кідаць камень* (у каго), які абазначае ‘асуджаць, абвінавачваць, ганьбіць каго-н.’ (гл. ЭСФ-81, с. 70).

Капля ў моры <чаго>. *Гл.* кропля (капля) у моры <чаго>.

Капнуць глыбей. *Агульны для ўсходнесл. м.* Больш грунтоўна вывучыць, высветліць што-н., пранікнуць у сутнасць чаго-н. *У 1949 годзе мяне вырашылі перавесці на новы факультэт. Я адразу ўцяміў, што там прападу: капнуць глыбей і высветляць, што сын расстрэлянага шпіёна пралез да сакрэтаў* (А.Лукашук. Здзек).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты сэнсава суадносяцца з перыферычнымі значэннямі адпаведных слоў: *капнуць* – са значэннем ‘унікнуць у што-н., дабрацца да чаго-н.’, *глыбей* – ‘больш змястоўна, больш грунтоўна’.

Карты ў рукі каму. *Гл.* <і> карты ў рукі каму.

Касцьмі класціся. *Уласна бел.* Прыкладаць вялікія намаганні дабіцца чаго-н. *Дзесяткі гадоў мы змагаліся за родную мову – некаторыя касцьмі клаліся ў тым змаганні (як Уладзімір Дамашэвіч, напрыклад), закідвалі пісьмамі ЦК КПСС, Гарбачова* (В.Быкаў. Выступленне на VII з’ездзе СП БССР).

Склаўся на аснове фразеалагізма *легчы касцьмі*, вядомага яшчэ ў старажытнасці. Паводле летапісу, князь Святаслаў перад

бітвай з грэкамі ў 970 г. сказаў воінам: «Не посрамім землі Рускія, но ляжем косьцімі ту; мертвыя бо срама не імут».

Кацялок варыць у каго. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. котелок варит, укр. казанок варить)*. Хто-н. разумны, кемлівы, знаходлівы. – *Кацялок у цябе варыць, – пастукаў ён мяне на лбе (А.Якімовіч. Цяжкі год)*.

Прастамоўны выраз, утвораны на аснове сінанімічнага *галава варыць* у каго (гл.). Экспрэсіўнасць гэтага ўтварэння параўнальна з яго прататыпам значна павялічваецца, бо кампанент *кацялок*, прадметна-семантычна ўзаемазвязаны з кампанентам *варыць*, выклікае асацыяцыі са значэннем ‘невялікая пасудзіна, у якой вараць страву’. Параўн. урывак з сатырычнага верша К.Крапівы «Цяп!», дзе гаворыцца пра «служку з гарснаба», які забараніў прадаваць торф на рынку: «Гнулі ж людзі свой горб, дык прадаць гэты торф мараць. Мо б хто з воз прывалока падагрэць «кацялок», чый не варыць. Ды хутчэй як мага! Хоць бы гэтаму «Г», што з гарснаба, бо наконт «кацялка» і ў яго, дзівака, слаба».

Квадратура круга. *Паўкалька з ням. (die Quadramur des Kreises) або франц. (quadratura du cercle) ці лац. (quadratura circuli) м. Невырашальная задача. [Паэт] удала асвоіў новую паэтычную прастору нашай рэчаіснасці. Прастору, што не паддаецца вымярэнню нават квадратурай круга (Маладосць. 2001. № 9)*.

Узнік у выніку пераасэнсавання матэматычнага састаўнога тэрміна, вядомага яшчэ ў старажытнасці як задача: пабудаваць пры дапамозе лінейкі і цыркуля квадрат, роўнавялікі зададзенаму кругу. Спробы рашыць гэту задачу не мелі поспеху, пакуль у 1882 г. не было канчаткова даказана, што гэта ніяк немагчыма.

Кідацца словамі. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. бросать словами, укр. кидатися словами)*. Безадказна, неабдуманая гаварыць што-н. *Я, таварыш Варонін, словамі не кідаюся... І вы на мяне, калі ласка...* (Я.Брыль. Апошняя сустрэча).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя: *кідацца* суадносіцца з пераносным значэннем ‘не даражыць кім-, чым-н. ‘(*кідацца такімі сябрамі, кідацца грашамі*), а *слова* – з вытворным значэннем ‘фраза, выказванне’ (*зрэдку перакідваліся словам*).

Кісларод перакрыты каму, чаму. *Агульны для бел. і руск. м. Створаны неспрыяльныя ўмовы для чыёй-н. дзейнасці. Ад абразы, паклёпаў балюча ўздымацца, перакрыты надоўга калі кісларод (Нар. воля. 4.04.1997)*.

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *перакрыць кісла-род* каму, чаму (гл.).

Класці (пакласці, скласці) на алтар чаго, чый што. *Блізкі на форме адпаведнік ёсць у розных мовах: руск. (принесит на алтарь чего), укр. (принесити (віддавати, складати) на вівтар (алтарь) чого, чий што), польск. (złożyć na ołtarz czegoś) і інш.* Аддаваць што-н. у імя чагосьці высокага, дарагога і пад. *Мусіць, у гісторыі не было іншага чалавека, які б паклаў на алтар беларускага асветніцтва столькі ўласных сродкаў, як Магдаліна Радзівіл* (Настаўн. газ. 26.01.2002).

Узнік у выніку пераасэнсавання рэлігійнага тэрміналагічнага словазлучэння, дзе алтаром называецца месца, на якое ўскладаліся ахвярапрынашэнні і перад якім адпраўляліся культавыя абрады.

Класці (складваць) галаву за каго, за што, дзе; скласці (злажыць, пакласці, палажыць) галаву за каго, за што, дзе. *Агульны для ўсходнесл. і польск. (złożyć głowę) м. Гінуць у баі, ахвяроўваць сабой. – Дзе ж ваш Анатоль цяпер? – Жывога няма! Каб на вайне галавы не склаў, дык абазваўся б дагэтуль* (К.Чорны. Трэцяе пакаленне).

Выраз з рознымі варыянтамі дзеяслоўнага кампанента сустракаецца ў старажытных помніках, у тым ліку ў «Слове аб палку Ігаравым». Узнік, хутчэй за ўсё, у вайсковым асяроддзі, у баявой практыцы. Кампанент *галава* выступае як сімвал жыцця.

Класціся на алтар чаго, чаму. *Блізкі на форме адпаведнік, відаць, ёсць у іншых суседніх мовах, хоць у слоўніках і не фіксуецца.* Аддавацца чаму-н. у імя чагосьці высокага, дарагога і пад. *Ды што змагацца з неспазнаным? На алтар яму кладзецца творчасць – ахвярапрынашэнне, калі ахвярнікам робіцца мальберт, аркуш паперы, сцэна, ахвярай – талент і дух* (В.Куртаніч. Майстра практычных дыскусій).

Утварыўся на аснове суадноснага фразеалагізма *класці на алтар чаго, чый што* (гл. вышэй).

Кляваць носам. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. клевать носом, укр. клювати носом).* Драмаць седзячы ці стоячы. *Паўлік так навеславаўся, што заснуў у бацькавай лодцы. Канаішэвіч таксама клюе носам* (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

Склаўся праз супастаўленне чалавека, які то апускае, то падымае галаву, калі дрэмле седзячы ці стоячы, – з птушкамі, калі яны клююць ежу дзюбай.

Кот наплакаў *каго, чаго. Агульны для ўсходнесл. і польск. (tyle co kot narłakał) м. Вельмі мала (пра невялікую колькасць каго-, чаго-н.). – Патроны ёсць?.. – Штук дзесяць. – Не багата... У нас іх таксама кот наплакаў* (І.Чыгрынаў. Плач перапёлкі).

Іншы раз узнікненне гэтага фразеалагізма звязваюць з адной малавядомай фальклорнай песенькай. Выраз, аднак, з'яўляецца плёнам народнай фантазіі. Параўн. аналагічнае індывідуальна-аўтарскае ўтварэнне *жук начхаў*: «Комплексаў у нас, як вы самі ведаеце, жук начхаў...» (К.Крапіва). Выраз у сваім развіцці прайшоў, хутчэй за ўсё, стадыю параўнальнага звароту. У форме *як кот наплакаў* ён выкарыстаны ў творах Ц.Гартнага, М.Лынькова, М.Машары, У.Паўлава, В.Праскурава. У такой самай форме зафіксаваны *Федароўскім* (с. 150). Параўн. таксама ва ўкр. м.: *як кіт наплакав*.

Крапіўнае семя. *Запазыч. з руск. м. Чыноўнікі, якія займаюцца кручкатворствам і хабарніцтвам. Паліцыя... сабак на варотах вешае. Чыноўнікі – крапіўнае семя, чарнільныя пацукі, п'яўкі антыхрыставы* (У.Караткевіч. Зброя).

Першапачаткова гэта была пагардлівая мянушка прыказных і пад'ячых у Маскоўскай Русі. Магчыма, мянушка нейкім чынам была звязаная з выразам *крапіўнае семя*, які ў абласных рускіх гаворках абазначае 'пазашлюбнае дзіця'. Параўн., аднак, ва ўкр. м.: *засыпати кропив'яним сем'ям* – 'рэзка вылаяць каго-н.'

Кроіць сэрца каму, чыё. *Уласна бел. Выклікаць вялікі душэўны боль, пакуты. – Не крой ты майго сэрца, Анежка! – крычаў Петрас, грукваючы на стале* (П.Броўка. Калі зліваюцца рэкі).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз.

Крок за крокам. *Калька з англ. м. (step by step). Ужыв. са значэннямі 'паступова, няўхільна' і 'паслядоўна, адно за другім'. Мы спасцігаем космас спакваля. За крокам крок – узорныя абшары* (Г.Пашкоў. Мы спасцігаем космас спакваля...). *Крок за крокам удалося аднавіць падзеі, якія папярэднічалі таму трывожнаму ранку* (І.Ракіцкі. Алібі).

Заснаваны на асацыяцыі па падабенстве з чалавекам, які крочыць. Параўн.: «Памалу, мерна, крок за крокам у сваім раздум'і адзінокім дадыбаў бацька сора к дому» (Я.Колас).

Кропля (капля) у моры <чаго>. *Агульны для ўсходнесл. (руск. капля в море, укр. крапля в морі), польск. (kropla w morzu) і некаторых іншых м. Вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-н. Зноў патрэбны сродкі. Тыя, што маем, – кропля ў моры* (Полымя. 1976. № 1).

Мяркуюць, што выраз у сваім развіцці прайшоў стадыю параў-нання (як кропля ў моры), а пасля стаў ужывацца без параўнальнага злучніка.

Круціць катрынку. Уласна бел. Надакучліва гаварыць адно і тое ж. *Кінь сваю круціць катрынку, будзь прасцейшы, не... нудзі* (А.Александровіч. Напор).

Выток фразеалагізма аналагічны з вытокамі іншых: *заводзіць (завесці) катрынку, заводзіць (завесці) <сваю> шарманку* (гл.). Катрынку прыводзілася ў рух кручэннем ручкі.

Круціць шарманку. Агульны для бел. і руск. м. Надакучліва гаварыць адно і тое ж. *Гебельс круціць шарманку, значыць – у Гітлера туз* (К.Крапіва. Апошняя стаўка Гітлера).

Гэты фразеалагізм, як і тры іншыя, паходзіць з адной крыніцы. Гл. *заводзіць (завесці) катрынку, заводзіць (завесці) <сваю> шарманку, круціць катрынку* (гл. вышэй).

Крытычная маса. Агульны для ўсходнесл. м. (руск. критическая масса, укр. критична маса). Пэўная мера чаго-н., неабходная для рэзкага, імклівага пераходу чаго-н. у іншы стан. *Мяркуючы на ўсім, у арабаў дасягнула крытычнай масы пачуццё шчыmlівай крыўды, знявагі іх годнасці* (ЛіМ. 21.09.2001).

Узнік у выніку метафарычнага пераасэнсавання састаўнога тэрміна, якім у фізіцы называюць мінімальную колькасць ядзернага гаручага з падзельнымі нуклідамі, пры якім магчыма ажыццяўленне ядзернай ланцуговай рэакцыі дзялення.

Куды кривая вывезе каго. Запазыч. з руск. м. (куда кривая вывезет). Як атрымаецца. – *Бяры, – працягнуў Міхалу [грошы] – там спатрэбіцца. Яшчэ невядома, куды кривая вывезе* (У.Карпаў. Сотая маладосць).

Паводле В.М.Макіенкі, поўная форма выразу – *куда кривая лошадь вывезет*, дзе кривая абазначае ‘кульгавая’. Паехаць на такой «лошады» – справа рызыкаўная: яна можа давезці, а можа і не давезці да неабходнага месца.

Кукіш з маслам. Гл. дулю (фігу, кукіш) з маслам.

Кум каралю <і сват міністру>. *Відаць, уласна бел., хоць зрэдку сустракаецца (як адназначны) ва ўкр. і руск. м.* Ужыв. са значэннямі: 1) свабодны, ні ад каго не залежны, у выгадным становішчы, 2) багаты, заможны, забяспечаны, 3) вельмі добра, цудоўна (жыць, адчуваць сябе і пад.). *Адзін я пачуваю сябе ніштавата: яшчэ дома нацягнуў гумовікі, то цяпер кум каралю* (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі). *Чалавек ты не дурны, а жыць не ўмееш... Колькі разоў табе казаў: слухай мяне і будзеш кум*

каралю (М.Арочка. Хай расце маладая таполя). *Ты адчуваеш тут сябе – кум каралю* (Д.Бічэль-Загнетава. У Гальшанах).

Першапачатковая структура фразеалагізма – двухкампанентная (*кум каралю*). Другая ж частка, факультатыўная і не часта ўжывальная, нарошчана, змадэліравана на ўзор першай і звязана з ёю злучнікам «і». Сустрэкаюцца выпадкі далейшага, праўда, індывідуальна-аўтарскага, разгортвання вобразнай асновы фразеалагізма і яшчэ большага пашырэння кампанентнага складу: «О, ты цяпер кум каралю і сват міністру... лёгкай і харчовай прамысловасці» (П.Місько). У аснове фразеалагізма, хутчэй за ўсё, – нерэальны, прыдуманы, іранічна-гіпербалізаваны вобраз. Магчыма, выраз напачатку ўжываўся як параўнальны зварот: «Я цяпер, брат, жыву, як кум каралю» (Р.Сабаленка); параўн. і ва ўкр. м.: «Тепер, взимку, я розкошую, мов кум королю» (М.Стэльмах). Выраз мог узнікнуць тады, калі Беларусь была ў складзе Рэчы Паспалітай, якой кіраваў кароль. Ужыванне ў бел. м. гэтага трохзначнага фразеалагізма можна было б пацвердзіць 22 прыкладамі з мастацкіх тэкстаў, тады як ва ўкр. і руск. м. ён адзначны і ілюструецца ў слоўніках 2-3 цытатамі.

Курту з гурту выбіраць (выбраць). *Уласна бел.* (Выбіраць) каго-н. непрыгожага, кепскага. *Выбіраюць курту з гурту – рэжа рэпліка* (Р.Барадулін. У Джолсііта Дамасанава).

У літаратурнай мове няма назоўніка *курта*, суадноснага з першым кампанентам фразеалагізма, хоць і ёсць прыметнік *куртаты* (з чатырма значэннямі). У многіх жа беларускіх гаворках, як сведчаць дыялектныя слоўнікі, існуе слова *курта* ‘маларослы, нізкі чалавек’. У такім разе ўнутраная форма фразеалагізма становіцца празрыстай. Першы ж кампанент атрымаў больш шырокае негатыўнае значэнне ў параўнанні з зыходным. Выраз склаўся ў жывой народнай мове (*Федароўскі*, с. 158: з гурту выбраў курту).

Куры не ключоць грошай. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі многа (грошай у каго-н.). *Хо-хо... Думае, у мяне грошай – куры не ключоць...* (П.Місько. Градабой).

Часам узнікненне фразеалагізма спрабуюць прывязаць да даўнейшых пэўных звычаяў. Думаецца, аднак, што гэта выраз з нерэальным вобразам у яго аснове, што гэта плён народнай фантазіі. Параўн. і іншыя з кампанентам *куры*: *і куры не шпичуць* пра каго, *куры будуць смяцца* з каго, *курам на смех*.

Курэнне фіміяму. *Уласна бел.* Надзвычайнае ўзвялічванне, ліслівае праслаўленне каго-н. *Ад нечаканасці і такога адкрытага курэння фіміяму я ледзь не з’ехала пад трыбуну, што стаяла побач* (В.Паўлава. Шклоўскія страсці).

Узнік унутрыфразеалагічным спосабам на аснове суадноснага дзеяслоўнага выразу *куруць фіміям* (каму), набыўшы прадметнае значэнне і іншыя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў (гл. ЭСФ-81, с. 75).

Л

Ламанне галавы. *Уласна бел.* Напружаная спроба вырашыць, зразумець, разгадаць што-н. *Што датычыцца таго, як пракарміць сям'ю, гэта сапраўды рэальнае ламанне галавы, часам сорам і ганьба, калі і жыць не хочацца* (Р.Тармола-Мірскі. Не дайце чужынцамі быць).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага *ламаць галаву* над чым (гл. ЭСФ-93, с. 99).

Ламаць шапку перад кім. *Агульны для ўсходнесл. м.* Уніжацца, ліслівіць перад кім-н., паддобрывацца пад каго-н. *Хочаце ламаць шапку перад кожным сталом, чакаць прыёму ў дырэктара...* (М.Лужанін. Дзівадла).

Ва ўкр. м. выраз ужываецца і з варыянтнасцю дзеяслоўнага кампанента: *м'яти шапку*, г.зн. мяць, камячыць шапку, ці, так бы мовіць, «ламаць» яе. У такім разе можна лічыць, што выраз утварыўся шляхам метанімічнага пераносу: просьбіт, прыніжана звяртаючыся да каго-небудзь, здымаў шапку і, трымаючы яе ў руцэ, механічна, ад няёмкасці, мяў, камячыў яе, «ламаў».

Легчы (залегчы) на дно. *Уласна бел.* (у руск., укр., польск. і іншых слоўніках не фіксуецца). Прытаіўшыся, не рабіць ніякіх дзеянняў. *Нам трэба на пару тыдняў легчы на дно, перачакаць, а як міліцэйскі шмон на дарогах сціхне, уцячы за мяжу* (В.Праўдзін. Вяртанне з апраметнай). *Звольніўшыся з гэтай пасады, ён залег на дно... Не хацеў лішні раз паказвацца* (Нар. воля. 16.11.2000).

Паходзіць, відаць, з маўлення маракоў падводнага флоту. Параўн. выкарыстанне фразеалагізма ў дачыненні да матросаў: «Хлопцы раз'язджаліся па сваяках, каб, залегшы на дно, перачакаць месяц-паўтара да новага выхаду ў мора» (У.Арлоў).

Лёд чаго растае (растаў). *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. лед тает (растаял), укр. лід тане (розтанув). Знікае пачуццё чаго-н. (недаверу, непаразумення, адчужанасці і пад.). *Радасць [Мікіты] усё ўзрастала, у меру таго як раставаў лёд недавер'я ў сялянскіх сэрцах* (Я.Колас. Адшчапенец).

Склаўся ўнутрыфразеалагічным спосабам на аснове выразу *лёд разбіты (паламаны)* – калькі з франц. м. (гл. ЭСФ-81, с. 78).

Літара ў літару. *Калька з руск. м. (буква в букву).* Абсалютна дакладна, без адхіленняў (пісаць, паўтараць, выконваць і пад.). *Ад яго патрабуецца толькі адно – выконваць літара ў літару тое, што яму загадалі, гэта значыць рабіць «вывераныя ўзгодненыя дзеянні»* (А.Вярбіцкі. Інтэрв'ю).

Мяркуюць, што выраз узнік яшчэ да кнігадрукавання (XVI ст.) і напачатку дастасоўваўся толькі да перакладу з грэч. м. і да перапісвання богаслужэбных кніг. Гэты працэс патрабаваў ад перапісчыкаў выключнай дакладнасці і дбайнасці, пісьмовай перадачы тэксту літара ў літару.

Ляйчына пад хвост папала каму. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. вожжа (шлея) под хвост попала, укр. вожжина (віжка) під хвіст попала (потрапіла).* Хто-н. вядзе сябе неўраўнаважана, працяляе ўпартасць, самадурства. *Ну, то што там у цябе з жонкай? Раскажвай. Што там ёй ляйчына зноў пад хвост папала?* (В.Макоўскі. Бацькава слова).

Фразеалагізм «конскага паходжання». Пад канцом кораня конскага хвоста ёсць вельмі адчувальнае, не пакрытае шэрсцю месца. Калі да яго дакрануцца ляйчынай, конь не знаходзіць сабе месца, імчыць што ёсць духу. Параўн. у байцы К.Крапівы «Стары і Малады», дзе адзін конь ушчувае другога: «Разумны ты ды малайчына да той пары, пакуль ляйчына не пападзе табе пад хвост, ну, а тады – панёс, ці з плугам будзеш ты, ці з возам, – і дзе твой дзенецца ўвесь розум!»

Лямант у пустыні. *Гл. <марны> лямант (голас) у пустыні.*

Ляецць (паляецць) у тартарары. *Агульны для ўсходнесл. м. Змяняцца карэнным чынам, развальвацца, гінуць. Можна б, [паручнік] жыў так і далей, калі б не вайна, не гэтая рэвалюцыя, калі ўсё ранейшае паляцела ў тартарары* (В.Быкаў. Перад канцом).

Назоўнікавы кампанент, неўжывальны па-за фразеалагізмам, з'яўляецца формай він. скл. мн. л. ад *тартар* – назоўніка, запазычанага з грэч. м., якім, паводле міфалогіі, называлася тая частка падземнага царства, дзе знаходзіцца пекла і куды пасля смерці перасяляліся грэшнікі. У Тартар скінуў Зеўс тытанаў, якія пачалі былі барацьбу з ім за авалоданне небам. Лічыцца, што на аснове гэтых уяўленняў і склаўся фразеалагізм.

М

<Марны> лямант (голас) у пустыні. *Недакладная паўкалька з царк.-сл. м. (параўн. у руск.: глас вопиющего в пустыне,*

укр.: голос волаючого в пустелі, польск. głos wołającego na puszczy). Дарэмныя заклікі да чаго-н., якія застаюцца без увагі. *А я нічым не магу памагчы вечнасці, акрамя вечнага паўтарэння аднаго і таго ж, вечнага закліку да сумлення братоў. Заклікання, якое часам бывае марным лямантам у пустыні* (У.Караткевіч. Студзёная вясна...).

Паходзіць з Бібліі (Ісаія, 40, 3). Прарок Ісаія ў пустыні, гавораць пра будучае вяртанне іудзеяў з вавілонскага палону, заклікае ізраільцянаў, каб яны падрыхтавалі шлях Богу. Але гэты заклік так і застаўся «гласом вопіючага в пустыне».

Мераць асьмінай грошы. Уласна бел. Многа мець, атрымліваць, нажываць (грошай). [*Куторга:*] *Ды і пасаг мае гаспадарскі: адна ў бацькоў, а стары грошы асьмінаю мерае* (В.Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта).

Асьміна (ад лічэбніка *восем*) – устар. слова, старая мера аб’ёму сыпкіх цел, пасудзіна на тры пуды збожжа або на восьмую частку бочкі (каля 105 л). Фразеалагізм засноўваецца на гіпербале. Гэта гіпербалічнасць падкрэсліваецца ў паэме Я.Купалы «Адплата каханья» ўжываннем спалучэння *чуць не* перад фразеалагізмам: «Жыў шляхціц багаты; меў поля ён многа, і конікаў сытых, і ўсякай скаціны, і грошы, што *чуць* іх не мераў асьмінай».

Мець справу з кім, з чым. *Калька з франц. м. (avoir affaire avec).* Ужыв. са значэннямі: 1) сутыкацца з кім-н. ці з якім-н. фактам, з’явай і пад., 2) уступаць у якія-н. адносіны, у пэўныя сувязі, 3) карыстацца чым-н., зварочвацца да чаго-н. – *Мы маем справу з таварышам, – гаварыў сакратар, – які парваў, я падкрэсліваю, які іменна парваў з бацькамі-гандлярамі* (П.Галавач. Вінаваты). *Ды і ўсё роўна ж праз Лібу прыйдзеца мець справу з яе бацькамі* (Ц.Гартны. Сокі паліны). *Магазін – Мінішвеляў дваццаць, прадаўцоў зусім няма там: хто прыходзіць адзявацца, мае справу з аўтаматам* (К.Крапіва. Хвядос – Чырвоны нос).

Паходзіць з маўлення камерсантаў і напачатку дастасоўваўся да вядзення якой-небудзь сумеснай справы.

Мёртвым грузам ляжаць. *Калька з англ. м. (dead load, літаральна «мёртвы груз»).* Без выкарыстання, як зусім непатрэбнае. *Мёртвым грузам ляжаць яны [некаторыя творы], як муміі ў грабніцах, на пыльных стэлажах бібліятэк* (Х.Жычка. Белыя санеты).

У англ. м. ёсць і тэхнічны тэрмін *dead load* для абазначэння незапатрабаваных матэрыяльных каштоўнасцей. Фразеалагізм склаўся на аснове гэтага тэрміна.

Міна заповоленага дзеяння. *Агульны для бел., руск.* (міна замедленага дзейства), *укр.* (міна сповільненай дзей) *м.* Тое, што пагражае небяспечнымі наступствамі. У 30-я гады рукапісы становіліся для іх аўтараў мінай заповоленага дзеяння, – іх нярэдка падышывалі да судовай справы ў якасці «доказаў» варожай думкі, – і часта служылі «падставай», каб «прышыць» пісьменніку 58-ы артыкул крымінальнага кодэкса – «антысавецкую прапаганду» (У.Конан. Каментарыі [да кн.: І.Замоцін. Творы]).

Узнік у выніку метафарычнага пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, шырокавядомага ў вайскавай справе.

Можна ў плуг запрагаць каго. *Уласна бел.* Хто-н. вельмі моцны, здаровы. *Што за народ! Што за людзі! Пабачылі, што бяру без чаргі, па тваім дакуменце, то адразу накінуліся на мяне, гатовыя былі разарваць: якая я, маўляў, інвалідка, мяне ў плуг запрагаць можна* (І.Капыловіч. Калі трэба жыць).

У аснове выразу – гіпербалічнае супастаўленне з канём (паводле сілы, стану здароўя).

Можна язык зламаць. *Уласна бел.* Цяжка вымавіць што-н. (слова, фразу і пад.). *Калі некаторыя з гэтых слоў прамаўляюцца лёгка ці з пэўным намаганнем, то на іншых... можна язык зламаць* (А.Каўрус. Служэнне роднаму слову).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення.

Муціць ваду. *Гл.* каламуціць (муціць) ваду.

Мяняць (змяніць, перамяніць) пласцінку. *Калька з франц. м.* (changer de disque, літаральна «мяняць, перамяніць пласцінку»). Пераключацца на новую тэму размовы. *Ну і язычок у цябе, Валя. Ці не пара пласцінку перамяніць?* (К.Крапіва. Зацікаўленая асоба).

Склаўся на аснове падабенства з’яў, праз супастаўленне з заменай неўпадабанай пласцінкі для прайгравання на патэфоне, грамафоне.

Мяшацца з гразёю. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. смешиваться с грязью, укр. змішуватися з болотом). Усяляк прыніжацца, беспадстаўна абвінавачвацца. *Наша роднае ўхілялася ўбок, аддавалася на смех, выскаленне і кпіны, тапталася нагамі і мяшалася з гразёю, а за прыклад выстаўлялася чужое, велікарускае, дзецям не даступнае і малазразумелае* (Я.Лёсік. Што рабіць?).

Утвораны ад фразеалагізма *мяшаць (змешваць) з граззю (гразёю)* (каго, што) – выразу з жывой унутранай формай, звязанай, хутчэй, з нерэальным, гіпербалізаваным, чым рэальным вобразам.

Н

На авось. *Запазыч. з руск. м.* З разлікам на шчаслівую выпадковасць; наўдачу (рабіць што-н.). *Пагана адчувае сябе Саўка, а ўсё таму, што не дадумвае сваіх думак, робіць на авось, пакладаючыся на шчаслівы выпадак* (Я.Колас. Дрыгва).

Лічаць, што слова *авось* паходзіць ад займеннікавага спалучэння *а во се*, якое сустракаецца ў тэкстах XVI—XVII стст. і літаральна абазначала «а вось» (параўн. часціну *авось* з тым самым значэннем у сучаснай бел. літаратурнай м.). Указальнае слова *авось*, якое ў гутарковым маўленні страчвае канцавую галосную, паступова замяняецца на іншыя, у тым ліку на часціцу «можа», «а можа».

На авось ды нябось. *Уласна бел.* (параўн. у руск. м.: *авось да небось* са значэннем ‘як будзе, як здарыцца’). З разлікам на шчаслівую выпадковасць; наўдачу (пакладацца, рабіць што-н.). *Кароў аслабленых падвязаць на вужышчы пад жываты бацька не збіраўся, падсмейваўся з гультаяватых «зімагораў», што пакладаліся на авось ды нябось* (У.Калеснік. Доўг памяці).

Развіўся ў выніку далучэння да фразеалагізма (гл. вышэй) часціцы *нябось*, якая як бы падагнана пад «гукавую сіметрыю».

Набітасць рукі. *Уласна бел.* Вялікі вопыт, добры навык, спрактыкаванасць у чым-н. *Цяжэй, калі чалавек лічыць за прызванне простую набітасць рукі, якая дазваляе без намаганняў зарыфмаваць пару лозунгаў і такім чынам «адгукнуцца» на сур’ёзную патрэбу грамадства, хоць яна не стала ўнутранай патрэбай аўтара* (М.Лужанін. Роздум перад маладымі).

Назоўнікавае ўтварэнне на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *набіць руку* (на чым, у чым), які абазначае ‘выпрацоўваючы навык, зрабіцца спрактыкаваным’.

На благі канец. *Паўкалька з руск. м.* (на худой канец). Пры найгоршых абставінах. *Мы дарослыя... На благі канец будзем жыць у інтэрнаце або ў нас* (У.Карпаў. Вясеннія ліўні).

Два кампаненты ў скалькваным выразе – сэнсаўтваральныя: *благі* – суадносіцца з адпаведным словам у значэнні ‘дэранны, кепскі’, а *канец* – у значэнні ‘завяршэнне, заканчэнне’. Аднак сума гэтых значэнняў усё роўна не тоесная з агульным сэнсам фразеалагізма.

Наварыць піва. *Агульны для бел., польск.* (pawarzyć piwa), *укр.* (пива наварити) *м.* Распачаць складаную, непрямую справу. – *Ідзі ты наперад ды пакланіся яму... – Што ты мяне насылаеш? Ты сам наварыў піва, сам і напівай здароў, я баюся* (В.Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта).

Паходзіць са свабоднага словазлучэння, у якім *піва* абазначала 'пітво'. Даўней, як пісаў у 1856 г. С.Салаўёў, пітво («піва») варылі ў складчыну і на свята разам пілі яго. Гатаванне піва было далёка не простай справай.

Навешванне лапшы на вушы каму. *Уласна бел.* Імкненне падмануць каго-н., падман. *Каму ж патрэбна гэта хлусня, навешванне лапшы на вушы простым людзям?* (Нар. воля. 4.03.1998).

Вытворны назоўнікавы фразеалагізм ад суадноснага дзеяслоўнага *вешаць* (*навешваць, навешаць*) *лапшу на вушы* (каму).

На вы быць, звяртацца і пад. *Калька з франц. м.* (*vouvoget*; літаральна гэты дзеяслоў абазначае «быць на «вы», звяртацца на «вы» ці, інакш, выкаць»). Ужыв. са значэннямі 'у такіх адносінах, калі адзін аднаму кажуць *вы*' і 'сур'ёзна, па-дзелавому'. *Кунцэвіч на людзях трымаецца на «вы», што заўсёды бянтэжыць Лазовіка* (В.Блакiт. Шануй імя сваё). *Атамная энергія, апаратура рэактара патрабуюць, каб да іх звярталіся на «вы»* (М.Гроднеў. Крок да тайны).

Напісанне *Вы* (з вялікай літары) у пісьмах і дакументах паходзіць ад нямецкага *Sie*, а зварот на *вы* да аднаго чалавека бярэ пачатак у Старажытным Рыме. «Мяркуюць, што калі Рымская імперыя была падзелена на дзве часткі і стала два імператары – у Рыме і ў Канстанцінопалі, людзі, звяртаючыся да імператара, гаварылі: «Вы рашылі», «Вы можаце зрабіць» і пад., маючы на ўвазе не адну асобу, а двух імператараў. Затым гэта было пераасэнсавана як асаблівае ўшанаванне, распаўсюдзілася на найбліжэйшых саноўнікаў імператара (напачатку як лісліваць), пасля на ўсіх, перад кім хацелі лісліваць. Паступова важныя асобы сталі патрабаваць, каб да іх звярталіся на «вы» (Русск. яз. в школе. 1979. № 1. С. 49).

Надзець шапку Манамаха. *Запазыч. з руск. м.* Стаць адзіным, поўнаўладным кіраўніком дзяржавы. *Патаемнай жа марай Жыгімонта было самому надзець тую клятую шапку Манамаха* (А.Петрашкевіч. Рупнасць дзяржаўнай асобы пра суверэнітэт Айчыны).

Дзеяслоўны фразеалагізм, утвораны на аснове назоўнікавага *шапка Манамаха* (гл.).

На другі (задні) план. *Агульны для ўсходнесл. м.* (*руск.* на второй (задний) план, *укр.* на другий (задний) план). Як менш істотны, другарадны, нязначны (адцясніць, адступіць і пад). *Усё гэта неяк само сабой адступіла на задні план перад яго незразумелым неспакоем і незадаволенасцю сабою* (А.Жалязоўскі. У вясковай цішыні).

Паходзіць з маўлення мастакоў, дзе ўжываюць у тэрміналагічным значэнні *першы (пярэдні) план і другі (задні) план*. Гл. на *першым (пярэднім) плане*.

На другім (заднім) плане. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. на втором (заднем) плане, укр. на другим (заднім) плані).* Менш важны, другарадны, нязначны. *Аксеня цяпер на заднім плане. Яе месца заняла Васіліна* (Т.Хадкевіч. Вясянка).

Паходзіць з маўлення мастакоў. Гл. на *другі (задні) план і на першым (пярэднім) плане*.

На дух не пераносіць, не выносіць і пад. Гл. <i> на дух не пераносіць, не выносіць і пад.

На заднім плане. Гл. на другім (заднім) плане.

На задні план. Гл. на другі (задні) план.

На здароўе. *Агульны для бел., руск. і польск. (na zdrowie) м.* Колькі хочацца каму-н. і без пярэчанняў з боку таго, хто гаворыць. – *Я кахаю Ганчара... – Ну й кахай сабе на здароўе* (Г.Багданав. Паганскія экспрэсіі).

Фразеалагічнае значэнне ў гэтым выразе, ніяк не звязанае з сэнсавай структурай слова *здароўе*, развілося на аснове тоста ці зычэння пры частаванні («ешце, піце на здароўе»), калі спалучэнне на *здароўе* пашырыла сферу свайго дастасавання, выйшаўшы за межы ветлівага кантакту з суразмоўнікам пры гасцяванні, частаванні і пад. Параўн. ужыванне спалучэння ў нефразеалагічным сэнсе: «Няхай ядуць на здароўе, я не шкадую» (В.Палтаран).

На карачках паўзці, поўзаць. *Агульны для бел. і руск. м.* Адначасова на абедзвюх руках і нагах. *Лейтэнант тут жа развярнуўся ў снезе, на карачках праскочыў у галаву сваёй распластанай над узмежкам калоны, схапіў лыжы* (В.Быкаў. Дажыць да святання).

На думку В.М.Макіенкі, у выразе захавалася старажытнае праславянскае слова *карк* (*корак*) са значэннем ‘нага жывёліны’. Першапачаткова *карачкі* – ‘маленькія ногі, ножкі’ (відаць, лапы жывёліны), спалучэнне на *карачках* напачатку дастасоўвалася толькі да чатырохногіх (жывёлін).

На паверхні. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. на поверхности, укр. на поверхні).* Лёгка заўважаецца, усведамляецца. *Якое звяно ў ланцужку сістэмы ўрокаў найчасцей выпадае, не дае належнай эфектыўнасці? Адказ на гэтае пытанне на паверхні* (Настаўн. газ. 28.09.2000).

Утвораны ад фразеалагізма *ляжаць на паверхні* ў выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Абодва выразы амаль ва ўсіх

кантэкстах выступаюць як сэнсава ўзаемазамыняльныя, але ад-
рознiваюцца функцыянальна-стыльвай прыналежнасцю: першы (*ля-
жаць на паверхні*) – функцыянальна не замацаваны, другі (*на
паверхні*) – размоўны.

На пень брахаць *навучыцца, навучыць* і пад. *Уласна бел.*
(Вучыць, навучыць каго-н.) гаварыць недарэчнае, неразумнае.
– *Скажы, чаго гэта з Верасава цябе прынясло ў Дварчаны.*
– *Выгналі... – Бачу, што і ты ўжо навучыўся на пень брахаць*
(В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца). Ужыв. і ў больш раз-
вітай, нарошчанай форме: *на пень брахаць, на калоду тукаць:*
– *Яна ж у нас толькі навучыцца. – Навучыцца... На пень бра-
хаць ды на калоду тукаць. Досыць ужо навучылася* (М.Зарэцкі.
Як Настулька камсамолкай зрабілася); *Шырэй думай. Табе зда-
ецца, што ў нас... навучаюць на пень брахаць, на калоду ту-
каць?* (А.Масарэнка. Лесавікі).

Узнік са свабоднага словазлучэння, звязанага з недарэчным
сабачым брэхам іншы раз і на пень. Параўн.: « – А ты куды гля-
дзеў? – замахваецца бацька пугай на сабаку. – На пень брэшаш, а
на кароў не хочаш» (В.Шырко); «Дурны сабака і на пень брэша»
(Ф.Янкоўскі).

На першым (пярэднім) плане. *Агульны для ўсходнесл. і
польск.* (на *pierwszym plane*) *м.* Важнейшы за ўсё, вышэй за ўсё.
*Як была наша школа савецкай, так ёю і засталася. Паказуха
на першым плане* (Я.Рагін. Выбіраю радзіму).

Паходзіць з маўлення мастакоў, дзе планам называюць мес-
ца, занятае асобай або прадметам у перспектыве, вызначанае па-
водле адлегласці яго ад назіральніка. Паралельна ўжываюць *пяр-
эдні план і першы план, на пярэднім плане і на першым плане.*
Параўн. ужыванне словазлучэння ў тэрміналагічным значэнні: «На
малюнку твар недзе там, дзе чалавек грэбаецца рукамі ў зямель-
цы. А на пярэднім плане тое, што ў такой урачковай паставе
тырчыць угору» (М.Гіль).

На першы (пярэдні) план. *Агульны для ўсходнесл. м.* Як
найбольш істотны, важны (выходзіць, выступаць, вылучаць і пад.).
*Ва ўмовах палітычнага генацыду... на пярэдні план выступіла
проблема захавання нацыі* (В.Рагойша. Бацька нацыі).

Паходзіць з маўлення мастакоў. Гл. *на першым (пярэднім)
плане.* Параўн. ужыванне словазлучэння *пярэдні план* у тэрмі-
налагічным значэнні: «Як я біўся над гэтым эцюдам! Не атрымлі-
ваўся пярэдні план. Месца роўнае, няма за што воку зачапіцца»
(В.Карамазу).

На пльву. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ва ўцалелым стане (быць, утрымліваць, знаходзіцца, пратрымацца і пад). *Цяпер у раёне толькі 30 працэнтаў гаспадарак неяк зводзяць канцы з канцамі, яшчэ знаходзяцца на пльву* (Звязда. 18.11.1994).

Узнік у выніку асацыяцыі па падабенстве з марскім ці рачным суднам, якое знаходзіцца ў стане плавання.

На поўным сур'ёзе. *Паўкалька з руск. м.* (на поўным сур'ёзе). Зусім сур'ёзна. – *Было гэта даўно, – на поўным сур'ёзе пачынае Лявон. – Надумаў я жаніцца...* (Г.Пашкоў. Палескія вандройнікі).

Паводле Л.І.Скварцова, выраз склаўся ў акцёрскім прафесійным асяроддзі, а пачынаючы з 1960-х гадоў ужываецца як нейтральны сродак у нарысах, фельетонах, у аўтарскай мове мастацкіх твораў. Актыўна выкарыстоўваецца ён і ў беларускіх тэкстах.

На пярэднім плане. *Гл.* на першым (пярэднім) плане.

На пярэдні план. *Гл.* на першы (пярэдні) план.

На свой капыл. *Агульны для ўсходнесл. (руск. на одну коладку, укр. на один копил) і польск. (na jedno koruto) м.* Па-свойму, на свой узор, лад (рабіць, зрабіць што-н.). *Рыгор і дагэтуль гне на свой капыл усё ў хаце, але, апроч неладоў, нічога з гэтага няма* (К.Чорны. Вясна).

Утвораны шляхам унутрыфразеалагічнай дэрывацыі на базе дзеяслоўнага фразеалагізма *мераць на свой капыл* у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Адарваўшыся ад кампанента *мераць*, выраз стаў спалучацца са шмат якімі дзеясловамі поўнага лексічнага значэння (*гнуць, варочаць, перарабіць, збудаваць* і інш.). У гэтым «абломку» ёсць сэнсаўтваральны кампанент *свой*, суадносны з такім жа словам свабоднага ўжывання.

Насіць ваду рэшатам (у рэшаце). *Недакладная калька з лац. м.* (*haurire aquam cribro*, літаральна «чэрпаць ваду рэшатам»). Рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую. *Кірыла прамаўчаў: лішне гаварыць— у рэшаце ваду насіць* (А.Асіпенка. Кірыла Уласік).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз. Выраз сустракаецца ў камедыі Плаўта «*Mercator*». У сярэднявеччы часцей ужываўся з рыфмаваным дадаткам дыдактычнай часткі: *Qui discit sine libro, is aquam haurit cribro* (Хто вучыцца без кнігі, той чэрпае ваду рэшатам).

На славу. *Агульны для ўсходнесл. м.* Ужыв. са значэннямі прыслоўным 'вельмі добра, надзвычайна' і прыметнікавым 'вельмі добры, надзвычайны'. *Прышлося дзядзьку весці справу і папацець-такі на славу* (Я.Колас. Новая зямля). *Качагар быў сум-*

ленны... *І выйшаў бы з яго машыніст на славу* (М.Лынькоў. Андрэй Лятун).

Лічаць, што тут *на ўжыта ў значэнні ‘для’*. Першапачатковае прыслоўнае значэнне *на славу* – ‘каб пра гэта гаварылі, праслаўлялі’. Прыметнікавае значэнне развілося ў фразеалагізме ў сувязі з тым, што ён замацаваўся ў маўленні і ў сінтаксічнай ролі азначэння да назоўнікаў.

Настаўляць (наставіць) акуляры *каму*. *Уласна бел.* Уводзіць у зман, паказваючы што-н. у фальшывым, скажоным, але выгадным для сябе выглядзе. *Пра багацце гэты пан Адольф гаворыць самазадаволена, бо ведае, што ў гэтым доме шануюць гаспадарлівых. А дзяўчо яму акуляры настаўляе!* (В.Бур’ян. Век на мяжы – і «Паўлінка» ў афішах).

Фразеалагізаваны крылаты выраз з камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім» (1939): «[Гарлахвацкі – адзін:] Правяральшчык знайшоўся! Я, брат, такія акуляры настаўлю, што табе і чорнае белым пакажацца». «Беларуска-рускі слоўнік» (1988, т. 1, с. 757) падае як адпаведнік да *наставіць акуляры* рускі фразеалагізм *втереть очки*, хоць, зразумела, паміж кампанентамі *акуляры і очки* няма ніякай сувязі – ні сэнсавай, ні этымалагічнай. Выраз *втирать очки* паходзіць з лексікону карцёжнікаў: шулеры, каб выйграць, ішлі на падман, непрыкметна ўціралі, замазвалі на парашковай карце ачкі, ператваралі, напрыклад, сямёрку ў шасцёрку.

Наступаць (наступіць) на горла (глотку) *каму, чаму*. *Калька з ням. м.* (J-m an die Kehle gehen; літаральна «на горла нахадзіць (наступаць)»). Прымушаць рабіць так, як хочацца, як выгадна каму-н. *Калі нам удасца падвесці масы, як гаворыцца, да барыкад, тады мы зможам наступіць на горла фашызму, тады прадыктуюем сваю волю...* (П.Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз. Параўн. падобныя выразы з такім самым дзеяслоўным кампанентам: *наступаць на душу каму, наступаць на язык каму, наступаць сабе на язык, наступаць сабе на горла*.

Наступаць (наступіць) на граблі. *Запазыч. з руск. м.* Рабіць непрадуманы крок з мажлівымі непрыемнымі наступствамі для таго, хто гэта робіць. *Улады хутка зразумелі, што зноў наступілі на граблі, і праз 16 гадзін [арыштаванага] выпусцілі. Праўда, з умовай, што пасля з’езда ён усё ж адбудзе пакаранне* (ЛіМ. 27.06.1997).

Крылаты выраз з байкі Л.Талстога «Вучоны сын» (1872). Тут расказваецца, як бацька папрасіў сына, які прыехаў з горада ў вёс-

ку, узяць граблі і дапамагчы на сенажаці. «А сыну не хацелася працаваць, ён і кажа: «Я вучыўся навукам, а ўсе мужыцкія словы забыў; што такое граблі?» Толькі ён пайшоў па падворку, наступіў на граблі, яны яго стукнулі ў лоб. Тады ён і ўспомніў, што такое граблі, хапіўся за лоб і кажа: «І што за дурань тут граблі кінуў!»

На ты быць. *Агульны амаль для ўсіх славянскіх м.* Ужыв. са значэннямі 'у сяброўскіх, блізкіх адносінах' і 'з вельмі добрым разуменнем чаго-н.'. *Мы з ім былі на ты, аднак ён быў на дваццаць гадоў з гакам старэйшы* (Я.Брыль. Ніжнія Байдуны). *Усё жыццё гэтага чалавека праходзіла сярод лічбаў, ён з імі быў, як кажучь, на ты* (М.Даніленка. Восеньскі букет).

Узнік як супрацьлеглае ўтварэнне на аснове фразеалагізма *на вы* – калькі з франц. м. (гл.).

На ўзводзе. *Запазыч. з руск. м.* (на взводе). Ужыв. са значэннямі: 1) у стане ап'янення, 2) у стане ўзбуджэння, раздражнення. *Ты сёння, старшыня, на ўзводзе, падпіўшы* (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся). *Вярнуўся [муж] і ўбачыў, што Ніна на ўзводзе, – моўча сядзела на канаве і вязала світэр* (В.Гігевіч. Асенні вечар).

Лічаць, што сучасны варыянт фразеалагізма – вынік скарачэння ранейшых выказаў на *першым* (другім, трэцім) *узводзе*, якія адрозніваліся паміж сабой ступенню пэўнай ацэнкі чалавека. Склаўся па асацыяцыі з узвядзеннем ружэйнага курка для гатоўнасці выстраліць. Паводле М.І.Міхельсона, *на трэцім узводзе* значыла 'вельмі п'яны', «больш за магчымае, бо курок ружжа, на які тут намякаецца, мае толькі два ўзводы». 2-е значэнне развілося на аснове 1-га, у якім актуалізацыю атрымала сема ўзбуджанасці. Параўн. ужыванне фразеалагізма з агаленнем яго зыходнай вобразнасці: «Неаднойчы пераконваўся, што лепш за ўсё мне працуецца на ўзводзе, калі палец увесь час на спускавым курку, націснеш – і стрэліць! Ты нават не ведаеш, куды: у сябе самога, у сябра ці ворага...» (А.Кудласевіч).

На ўсе чатыры <бакі, стараны> ісці (*пайсці*), *адпускаць* (*адпусціць*) і пад. *Недакладная калька з франц. м.* (*aller par quatre chemins*, літаральна «ісці па чатырох дарогах»). У любое месца, абы-куды, куды захочацца. *Ці ты скажаш, ці не? Вырашай! На што цяганіна? Мы пусцім цябе на ўсе чатыры бакі* (С.Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца).

Паводле М.І.Міхельсона, выраз засноўваецца на звычай франкаў пры вызваленні раба ставіць яго на скрыжаванні, што вядзе ў розныя чатыры бакі, і гаварыць: «Няхай будзе свабодны і ідзе куды хоча».

На цырлах. *Агульны для ўсходнесл. м. Ужыв. са значэннямі ‘дрыжаць перад кім-н., без адгаворак падпарадкоўваючыся ва ўсім’ і ‘усяляк дагаджаючы каму-н. (бегаць вакол каго-н.)’.* *Усе, нават афіцэры, перад ім, як кажэ старая Пабетынчыха, на цырлах* (В.Супрунчук. Калыханка для Ясіка). *Бач, пан які знайшоўся, бегай вакол яго на цырлах!* (С.Законнікаў. Ліёнскі тыдзень).

Паходзіць з турэмна-лагернага жаргону, дзе назоўнікавы кампанент застыў толькі ў адной форме (параўн.: *на дыбачках, на кукішках, на цыпачках*).

На чале з кім. *Агульны для многіх слав. м. (напрыклад, укр. на чолі, польск. на czele, балг. – у злітным напісанні – начело; параўн. у руск. м.: во главе).* Пад кіраўніцтвам каго-н. *Кудысьці спяшыла грамада вучняў на чале з настаўнікам* (Ц.Гартны. Сокі цаліны).

Пададзенае ў ТСБМ (т. 5, кн. 2, с. 291) слова *чало* са значэннямі ‘лоб’ і ‘твар’ і пазначанае паметамі «ўстар. і паэт.» не мае дачынення да фразеалагізма *на чале*. Тут іншае *чало (чело)* – агульнаславянскае слова, утворанае, відаць, суфіксальным спосабам ад дзеяслоўнай асновы і з першапачатковым значэннем ‘верх, узвышша’.

На які ляд каму хто, што. *Відаць, паўкалька з руск. м. (на кой ляд); ёсць і ва ўкр. м. (на який ляд).* Навошта, для чаго. – *Вось бы мне такую машыну, хоць на паўмесяца.* – *На які ляд яна табе? – сьпытаў Максім* (А.Кудравец. На балоце скрыпелі дразды).

Уваходзіць у групу сінанімічных фразеалагізмаў аднолькавай структурнай мадэлі: *на які чорт, на які хрэн, на якое ліха, на якога чорта* і інш. Лічаць, што ляд тое самае, што *чорт, нячыстая сіла* або абазначае чорта, які жыве ў лядзе ‘закінутай, запушчанай зямлі’. Параўн. у сучаснай бел. м.: *ляда* – ‘дзялянка высечанага лесу’ і ‘расчышчанае месца ў лесе пад пасеў або пад сенажаць’.

Не <з> баязлівага дзесятка. *Гл. не <з> палахлівага (баязлівага, труслівага) дзесятка.*

Не <з> палахлівага (баязлівага, труслівага) дзесятка. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. не робкого десятка, укр. не з полохливого десятка).* Смелы чалавек. *А вы, бачу, не з палахлівага дзесятка. То – рэдкая якасць у вашага брата...* (В.Блакит. Час прылёту журавоў).

Сэнсавым цэнтрам фразеалагізма выступае прыметнікавы кампанент з адмоўем «не». Выраз, як мяркуюць, мог скласціся ў вайсковым асяроддзі, дзе *дзесяткам* даўней называлі мінімальную ваенную адзінку (з дзесяці чалавек), якая ўваходзіла ў сотню. Затым фразеалагічныя сувязі выразу выйшлі за межы вайсковай сферы.

Не з таго дзесятка. *Агульны для ўсходнесл. м.* Не такі, як хто-н. думае, мяркуе пра яго. *О не, дзетка мая, Стась не з таго дзесятка, каб забыцца на бацьку* (Р.Сабаленка. Незамужняя ўдава).

Узнік на базе фразеалагізма *не <з> палахлівага дзесятка* з заменай сэнсаўтваральнага кампанента *палахлівага* займеннікавым словам-кампанентам, якім у абагульненым плане падкрэсліваюцца адметнасці таго, пра каго гавораць.

Не <з> труслівага дзесятка. *Гл. не <з> палахлівага (баязлівага, труслівага) дзесятка.*

Не кот наплакаў. *Уласна бел.* Ужыв. са значэннямі: 1) многа, нямала, 2) не пусцяковіна; справа сур'ёзная. *Ты падумай, паўтары тысячы цалковых, гэта, брат, не кот наплакаў* (М.Лынькоў. Баян). *А мы, заўваж, суседзе, па-настаяшчаму і не адсвяткавалі твайго высокага чыну. Войт – гэта табе не кот наплакаў* (Я.Колас. У пушчах Палесся).

Развіўся на аснове фразеалагізма *кот наплакаў* (гл.).

Непачаты край чаго. *Агульны для ўсходнесл. м.* Вельмі многа, у вялікай колькасці. – *Мы... так... – прамовіў пасля Кляновіч, – работы ў нас з вамі непачаты край* (П.Пестрак. Серадзібор).

Першы кампанент фразеалагізма, які найчасцей спалучаецца са словамі *работа, справа, праца*, выконвае сэнсаўтваральную функцыю, ён суадносіцца са значэннем адпаведнага слова – ‘такі, якога яшчэ не пачыналі, за які яшчэ не браліся’. У бел. м. назоўнікавы кампанент як менш істотны ў сэнсавых адносінах можа заняцца іншым: «*ка́зак вугал непачаты*» (Я.Колас), «*працы – кут непачаты*» (М.Нікановіч).

Не ўсе дома ў каго. *Відаць, паўкалька з польск. м.* (*nie wszystko w domu*). Хто-н. прыдуркаваты, ненармальны. [*Якім:] А ці нікога няма? [Паўлінка:] Ой, ой, памалу! Усе дома, усе дома. Толькі ў Якіма не ўсе дома, бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат* (Я.Купала. Паўлінка).

У некаторых працах па ўкр. фразеалогіі сцвярджаецца, што фразеалагізм *не всі дома* склаўся ў выніку скарачэння прыказак *Не всі дома – половина поїхали; У нього не всі дома – поїхали по курай*. Аднак тое, што пададзеныя тут кантэксты не першасныя, не зыходныя, а другасныя, пашыраныя шляхам нарашчэння, пацвярджаецца такім моўным фактам, як фіксацыя гэтага выразу менавіта ў кароткай форме ў польскіх помніках яшчэ ў XVI ст. (у форме *nie wszystko w domu*). Адсюль можна меркаваць, што бел. *не ўсе дома* (параўн. руск. *не все дома*, чэшск. *nemít usech doma*) – паўкалька з

польск. м. Магчыма, напачатку кампаненты *w domu* асацыіраваліся са спалучэннем у *галаве* (у якой «не ўсё ў парадку»).

Нібы аршын праглынуўшы. *Гл.* як (быццам, нібы) аршын праглынуўшы.

Нібы на карове сядло. *Гл.* як (нібы, бы) на карове сядло.

Ніжэй <за> калена. *Уласна бел.* Ужыв. (з іранічным адценнем) са значэннямі ‘да мінімальнага ўзроўню (апусціць, апусціцца, аказацца і пад.)’ і ‘вельмі дрэнны, кепскага ўзроўню’. *Мой першы прэм’ер-міністр пісаў, што ніколі не любіў мяне. Што ступень ягонае павягі ўжо даўно апусцілася ніжэй за калена* (У.Арлоў. Ордэн Белай Мышы). *У 41 працэнта айчынных прадпрыемстваў – паказчык ніжэй калена! Гэта той выпадак, калі такі паказчык не радуе* (У.Даўжэнка. Амбіцыі).

Паходзіць з маўлення А.Р.Лукашэнкі, які неаднойчы ўжыў яго ў сваіх трансліраваных па тэлебачанні выступленнях адразу пасля абрання Прэзідэнтам Беларусі.

Ні на ёту. *Паўкалька з грэч. м.* Ніколькі, зусім (не саступаць, не перааэньваць і пад.). *Жыццё цвёрда крочыць наперад, не саступаючы ні на ёту перад «крамолаю»* (Р.Мурашка. Сын).

Паходзіць з Бібліі (Матвей, 5,18): «Ні адна ёта, ні адна рыска не знікне з закону, пакуль не здзейсніцца ўсё», г.зн. недапушчальны нават самыя малыя змены ў законе Божым, ні тэкст, ні літара, ні рысачка ў ім не могуць быць зменены. *Ёта* – літара грэч. алфавіта, якая абазначае гук «і»; яна ж у паменшаным памеры, як рысачка, выкарыстоўвалася пад галоснымі для адрознення гэтых гукаў.

Ні пры якой пагодзе. *Паўкалька з руск. м.* (ні пры какой погоде). Ніколі і ні пры якіх умовах, абставінах (не рабіць чаго-н.). *Ці ж мала войнаў за стагоддзе было ў нас на планеце ўсёй? О не, ні пры якой пагодзе не трэба болей зброі ёй!* (П.Прыходзька. Рэпартаж з родных мясцін).

Фразеалагізаваны крылаты выраз з верша С.Ясеніна «Вяртанне на радзіму» (1924), дзе ёсць радкі: «И вот сестра разводит, / Раскрыв, как Библию, пузатый «Капитал», / О Марксе, Энгельсе.../ Ни при какой погоде / Я этих книг, конечно, не читал».

Ні ў жысць. *Запазыч. з руск. м.* (ни в жизнь) з заменай назоўнікавага кампанента дыялектным адпаведнікам. Ні пры якіх умовах, абставінах. – *Ні ў жысць не паверыў бы, што так ануцучы вывеліш!* – *заўважыў Ігнась* (П.Броўка. Каландры).

Генетычна ў гэтым выразе можна бачыць гіпербалічнае прысягненне ўласным жыццём. Параўн.: «Сумленнем кляўся чыстым ён, жыццём ён кляўся чыстым...» (А.Бялёвіч). У форме *ні в жисть*

выраз сустракаецца ў некаторых укр. гаворках; гл.: Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник. – Луганск, 2002. С. 99.

Ні ў кола ні ў мяля. *Уласна бел.* Няўмелы, няздатны чалавек. *Людзі і па-людску жыць хочуць. Што яны, цётка, вінаваты, што старшыні ні ў кола ні ў мяля?..* (М.Клебановіч. Заручыны).

Насовіч (с. 111) тлумачыць гэты выраз так: «кажуць з прырасцю пра такога чалавека, які ў сям’і мала здатны да гаспадарчых работ». У абагульненым сэнсе гэта выказваецца праз назоўнік-кавія кампаненты, якія (на ўзроўні слоў) даўней, паводле «Слоўніка...» І.І.Насовіча, абазначалі: *кола* – ‘млынавое кола’, а *мяля* – ‘мяліца, мялка, на якой лён або пянью мнуць’.

Ногі кормяць каго. *Уласна бел.* Чыя-н. плённая праца па трабуе бегатні, амаль сталага знаходжання ў руху. *Каб ты ведаў, той чалавек, якога я шукаў на вуліцы Русіянава, прызнаўся ў трох забойствах. Два – у нас, адно – у Расіі. Так што ногі нас кормяць, ногі...* (В.Праўдзін. Танцавальны марафон).

Паходзіць з прыказкі *Ваўка (воўка) ногі кормяць*, якая абазначае ‘каб пракарміцца, трэба шукаць харчы, турбавацца, а не сядзець на адным месцы’. Супаставім выкарыстанне фразеалагізма з агаленнем яго вобразнасці праз параўнальны зварот: «Думалася, цяпер у рэдакцыю яму ўжо ніколі не вярнуцца, журналіста, як любіў і сам жартаваць, як і воўка, ногі кормяць, а якія ў яго цяпер ногі?!» (І.Капыловіч).

Нялёгкая гоніць (прыгнала) каго. *Уласна бел.* Хто-н. недарэчы, не ў пару прыходзіць, з’яўляецца (выказванне незадавальнення ў сувязі з прыходам нежаданага госьця, наведвальніка). [*Яніна:*] *Ведзьма ідзе... Леснічыха. [Люба:] Чаго ж яе нялёгкая гоніць сюды?* (І.Козел. Папараць-кветка).

Утвораны шляхам мадэліравання – на ўзор *ліха гоніць, нячыстая <сіла> гоніць, чорт гоніць* і інш. Кампанент *нялёгкая*, неўжывальны па-за фразеалагізмам як назоўнік, паходзіць ад словазлучэння *нялёгкая сіла*, г.зн. ‘нячыстая сіла, чорт, д’ябал, ліха’. Гэты кампанент ёсць і ў фразеалагізмах *нялёгкая носіць* (каго дзе), *нялёгкая нясе* (каго) і інш. *Насовіч* (с. 99) падае выраз *нялёгкая нясець* з паясненнем першага кампанента: «г.зн. сіла».

П

Павісаць у паветры. *Гл.* вісець (віснуць, павісаць) у паветры.

Па вялікім рахунку. *Паўкалька з руск. м.* (по большому счёту). Ужыв. са значэннямі ‘сур’ёзна, прынцыпова, без скідак і

ўступак’, ‘па-сапраўднаму, належным чынам, як і павінна быць’ і ‘фактычна, у адпаведнасці з рэальнасцю’.

Гл. ілюстрацыі да гэтых значэнняў і гістарычна-этымалагічную даведку пра фразеалагізм на с. 8-9.

Пагрэць рукі на чым, каля чаго, аб што, дзе. Гл. грэць (пагрэць) рукі на чым, каля чаго, аб што, дзе.

Падзел (дзяльба) скуры незабітага мядзведзя. Уласна бел. Заўчаснае размеркаванне прыбытку ў яшчэ не зробленай справе. *Складвалася ўражанне.., што некаторых «апазіцыянераў» больш хвалюе падзел скуры незабітага мядзведзя (Ю.Хадыка. Што далей?)*.

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма дзяліць скуру незабітага мядзведзя (гл. ЭСФ-81, с. 44).

Падзенне акцый каго, чаго. Агульны для ўсходнесл. м. Зніжэнне ўплыву, значэння каго-, чаго-н. *Наменклатурышчыкі не маглі не зафіксаваць падзенне акцый палітыкі прэзідэнта (Нар. воля. 29.10.2000)*.

Узнік унутрыфразеалагічным спосабам на аснове несуадноснага выразу *акцыі падаюць* (чые, каго) – паўкалькі з франц. м. (гл. ЭСФ-93, с. 21).

Падліванне масла ў агонь. Агульны для ўсходнесл. м. Абвастраэнне непрыязных адносін паміж кім-н. *Ніякіх аргументаў ён [Іван Пятровіч] значь не знае і не слухае, наадварот, гэта толькі – падліванне масла ў агонь (Я.Колас. У глыбі Палесся)*.

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *падліваць масла ў агонь* (гл. ЭСФ-93, с. 130), адно са значэнняў якога – ‘абвастраць непрыязныя адносіны паміж кім-н., узмацняць якія-н. пачуцці, настрой і пад.’.

Падліваць смалы ў агонь. Уласна бел. Абвастраць непрыязныя адносіны паміж кім-н., узмацняць якія-н. пачуцці, настрой і пад. *У нас на Беларусі і так, дзякаваць богу і добрым людзям, бяды і гора ўсякага хоць гаць гаці, дык нашто яшчэ падліваць смалы ў агонь? (Я.Купала. Вера і незалежнасць)*.

Утвораны на базе сінанімічнага фразеалагізма *падліваць масла ў агонь* – калькі з франц. м. (гл. ЭСФ-93, с. 130).

Падмінаць (падмяць) пад сябе каго, што. Уласна бел. Ужыв. са значэннямі ‘поўнасю падпарадкоўваць сваёй волі’ і ‘сілай авалодваць чым-н. (часцей пра ўладу)’. *Спярыша ён прыкінуўся ціхмянай, бяскрыўднай авечкай, неўзабаве ж увайшоў у сілу, паказаў зубы, падмяў пад сябе: паспрабуў толькі не дагадзі – адразу ж звольніць (Маладосць. 2001. № 6). Страшная татар-*

ская навала падмяла пад сябе рускія гарады, але нас яна не зачяпіла (В.Іпатава. Вяшчун Гедзіміна).

Узнік у выніку асацыяцыі па падабенстве з некаторымі жывёламі, якія сваю ахвяру падмінаюць пад сябе. Параўн.: «Апошніх трох ахвотнікаў мядзведзь згроб у ахапак і падмяў пад сябе» (Я.Конеў).

Падняць на крыло каго. Уласна бел. Ужыв. са значэннямі ‘змусіць узляцець, паляцець, адляцець (пра птушак)’ і ‘вырасціць, выхаваць, давёўшы да самастойнасці’. *Адшчыраваў пчаліным звонам ліпень, і жнівень вырай на крыло падняў...* (С.Законнікаў. Адшчыраваў пчаліным звонам...). *Палессе для В.Казько і яго персанажаў – гэта не проста куточак, дзе яны нарадзіліся, паднялі на крыло дзяцей* (Польмя. 1999. № 2).

Выраз «птушынага паходжання». Склаўся шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізма *падняць на ногі* (каго), адно са значэнняў якога тоеснае з 2-м значэннем выразу *падняць на крыло* (каго).

Падразаць (падрэзаць) крылы (крылле) каму. Калька з *франц. м. (couper les ailes)*. Перашкаджаць каму-н. шырока разгарнуць сваю дзейнасць, праявіць свае сілы, здольнасці. *Каторы рабіць не лянучца, то і тут жыве... Вайна толькі цяпер крылы падрэзала* (М.Лобан. На парозе будучыні).

Выраз усведамляецца як разгорнутая метафара праз супастаўленне з птушкамі, якім па пэўных прычынах падразаюць крылы.

Падцісканне хваста. Уласна бел. Залішня асцярожнасць, страта самаўпэўненасці. *Людзям сапраўды патрэбен мір. Але ж не схаваўшыся пад зямлёю здабываць яго – не скавытаннем, не падцісканнем хваста ў хвіліну небяспекі, а смелым, разумным і сумленным дзеяннем* (Я.Радкевіч. У Агароднікі па песні).

Назоўнікавы фразеалагізм, вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага *падціскаць хвост*.

Падымацца з каленяў. Гл. уставаць (падымацца, паднімацца) з каленяў.

Пазнацца на фарбаваных лісах. Агульны для бел., польск. (*roznać się na farbowanych lisach*), укр. (пізнатися на фарбованих лісах) м. Адчуць на сабе чые-н. хітрыкі, падман. *Не кідайце ж вялікіх абманных лозунгаў аб сваіх заходніх ці ўсходніх прашынствах. На хварбаваных лісах даўно ўжо людзі пазналіся* (Я.Купала. Торжышча).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз. У І.Франко ёсць казка «Фарбованы Лис», дзе гаворыцца, як звычайны ліс «Микита», падфарбаваўшыся, выдаваў сябе за цара звяроў, пакуль звя-

ры не выявілі яго хітрыкі і не разарвалі падманшчыка. Параўн. у «Беларускай фразеалогіі» Ф.Янкоўскага (1968, с. 216): *ліса фарбаваць* – ‘быць няшчырым, выкручвацца хітруючы’.

Паказаць пачым фунт ліха каму. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. показатъ почем фунт лиха, укр. показати почаму ківш (пуд, фунт) лиха).* Жорстка пакараць, правучыць каго-н., каб непавадна было. *Ну, даведацца б мне толькі, хто гэта зрабіў! Я яму паказаў бы пачым фунт ліха!* (Я.Васілёнак. Сартавальная горка).

Утварыўся ў выніку далучэння да фразеалагізма *пачым фунт ліха* (гл.) дзеяслоўнага кампанента *паказаць*, які сэнсава суадносіцца (але не супадае!) з перыферычным значэннем дзеяслова *паказаць* (‘адпомсціць каму-н., правучыць каго-н.). Дарэчы, аналагічную ролю выконвае слова-кампанент і пры ўтварэнні яшчэ двух фразеалагізмаў, структурна арганізаваных па схеме: *паказаць* + фразеалагізм, які бытуе самастойна (*дзе ракі зімуюць, адкуль ногі растуць*).

Паказваць (выстаўляць) дулю (фігу, кукіш) каму; паказаць (выстаўць) дулю (фігу, кукіш) каму. *Паўкалька з ням. м. (die Feigen weisen* літаральна «фігу паказаць»)). Рашуча і з насмешкай адмаўляць у чым-н., нічога не даваць каму-н. *Вітэ нам дакляраваў – помніце? – свабоду. Потым фігу паказаў «вернаму» народу* (Я.Колас. Канстытуцыя).

Выраз метанімічнага паходжання, звязаны з адпаведным жэстам. Параўн.: «Падвучаны маткаю [Піліпка] часта ўсяляк гаварыў на Зосю ды фігу соваў ледзь не пад самы нос» (К.Крапіва).

Паказваць (паказаць) дулю (фігу, кукіш) у кішэні. *Агульны для бел. і руск. (показывать кукиш в кармане) м.; параўн. у Насовіча (с. 70): кукіш у кішэні даў.* Спадцішка пагражаць каму-н., асуджаць каго-н. *А мы з вамі, Рагнеда Іванаўна, любім іншы раз прамаўчаць. Калі нам выгадна прамаўчаць... І кукіш у кішэні паказваем...* (М.Матукоўскі. Амністыя).

Узнікненне выразу ставяць у сувязь з нямецкім фразеалагізмам *tacher eine Faust in der Tasche* (літаральна «паказаць кулак у кішэні»).

Паказваць (паказаць) пяткі. *Калька з франц. м. (montrer les talons).* Ратавацца ўцёкамі, уцякаць. *Калі іх прыгрэлі добра шрапнеллю, уцалелыя немцы спрытна паказалі пяткі* (М.Льнякоў. Векапомныя дні).

Абстрактнае паняцце, увасобленае ў гэтым фразеалагізме, перадаецца праз канкрэтную дэталю, кідку і відавочную пры ўцяканні каго-небудзь, асабліва басаногіх дзяцей, падлеткаў.

Пакласці галаву за каго, за што, дзе. Гл. класці (складваць) галаву за каго, за што, дзе.

Пакласці на алтар чаго, чый што. Гл. класці (пакласці, скласці) на алтар чаго, чый што.

Па костачках разбіраць (разабраць). Агульны для ўсходнесл. м. Падрабязна, старанна, дэталёва. Як бы для пэўнасці скажаў сабе: «Усё, лейтэнант Бутоўкін, правільна, разбяры па костачках версію з машынай» (А.Капусцін. Скажу праўду).

Прыслоўны выраз, утвораны, відаць, на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *перабіраць (разбіраць) па костачках* (гл. ЭСФ-93, с. 136) у выніку ўсячэння дзеяслоўнага кампанента. Адарваўшыся ад дзеяслоўнага фразеалагізма, выраз *па костачках* рэалізуе сваё значэнне толькі пры дзеяслове-суправаджальніку *разбіраць (разабраць)*, які захоўвае сваю сэнсавую самастойнасць ('разглядаць, аналізаваць').

Палажыць галаву за каго, за што, дзе. Гл. класці (складваць) галаву за каго, за што, дзе.

Палка з двума канцамі. Паўкалька з руск. м. (палка о двух концах). Тое, што можа скончыцца добра і дрэнна. *Бытуе думка, што меліярацыя – гэта палка з двума канцамі. Калі раней чалавек не мог прадукцыйна выкарыстаць мільёны гектараў зямлі з-за балота, дык цяпер, пасля асушэння, яму пагражае, наадварот, дэфіцыт вады* (ЛіМ. 29.04.1983).

Адны лічаць, што фразеалагізм – «абломак» прыказкі *Счастье – палка о двух концах*. Другія скандэнсаваную «сюжэтнасць» фразеалагізма паясняюць так: той, каго б'юць палкай, можа выхапіць яе і пачаць біць праціўніка яе другім канцом. Параўн. прыказкі, занатаваныя *Федароўскім* (с. 215. 144): *У палцы два канцы; У кія два канцы; У кія два канцы: адзін на мне, другі на табе*.

Паляванне на ведзьмаў. Калька з англ. м. (witch-hunt). Вышукванне ўнутраных ворагаў, пераслед праціўнікаў існуючага рэжыму. *Другая палова 20-х гадоў – ці не адзін з найбольш складаных перыядаў у гісторыі беларускай савецкай літаратуры. Менавіта ў гэты час пачынаецца «паляванне на ведзьмаў», шуканне ворагаў у літаратурным асяроддзі* (Маладосць. 2000. № 5).

Узнікненне фразеалагізма звязана з практыкай інквізіцыі – судова-паліцэйскай установы каталіцкай цэрквы для барацьбы з ерэтыкамі, вальнадумцамі, антыцаркоўным і антыфеадальным рухам. Створаная на пачатку XIII ст., яна праіснавала ў краінах Заходняй Еўропы да канца XVII ст. (у Вялікім Княстве Літоўскім была ўве-

дзена ў 1436 г. і скасавана праз 43 гады). У часы інквізіцыі знішчана каля 9 мільёнаў чалавек, нярэдка спальваннем на вогнішчах. Спальвалі і псіхічнахворых, якіх называлі ведзьмамі ці ведзьмакамі. Іх вылоўлівалі, палявалі на іх. Дарэчы, перыяд сталіншчыны, калі праводзіліся савецкія масавыя чысткі, у замежным друку параўноўвалі з сярэднявечным «паляваннем на ведзьмаў».

Палянец у таргарары. Гл. лянец (палянец) у таргарары.

Па нутры каму. Агульны для ўсходнесл. м. (руск. по нутру, укр. по нутру). Падабаецца. *Думаць пра завод – гэта перш за ўсё думаць пра людзей. А гэта яму [Голубу] не па нутры* (Э.Ярашэвіч. Святло імя Твайго).

Выраз часцей ужываецца з адмоўем *не*, якое захоўвае значэнне адмоўнай часціцы. Як лічыў А.А.Патабня, літаральны сэнс выразу быў такі: «не па страўніку ежа». Параўн. у А.С.Пушкіна: «... тому и пища по нутру и все доступны наслажденья». Пасля выраз пашырыў свае лексіка-фразеалагічныя сувязі. Напрыклад, у паэме «Энеіда навыварат» (1845) чытаем: «Дзявуха па нутру была». Ужываючыся пры абавязковым дзеяслове-суправаджальніку *прыйсціся*, выраз атрымлівае значэнне ‘даспадобы’: «[Вішням], мабыць, не па нутры прыйшлася туташняя вільготная і тлустая зямля» (А.Жук).

Парадак дня. *Калька з ням. м. (Tagesordnung).* Кола пытанняў, прызначаных для абмеркавання ў пэўнай паслядоўнасці на сходзе, пасяджэнні, канферэнцыі і пад. *Дня парадак іх наступны: 1. – За два дні даклад уступны зробіць сябра Вадалей. 2. – Перакажа ўвесь нанова яго зноў Балбатунова. 3. – Потым спрэчкі, а далей: 4. – Скажа дзядзька Целяпала і дапоўніць Кругабегаў пра ўжыванне для апалу пазалеташняга снегу. 5. – На канцы парадку дня, аб чым хочаш балбатня* (К.Крапіва. Хвядос – Чырвоны нос).

Пасадзіць на мель каго. Гл. садзіць (пасадзіць) на мель *каго*.

Паставіць кропкі над «і». Гл. ставіць (паставіць) кропкі над «і».

Паставіць на дыван каго. Гл. ставіць (паставіць) на дыван *каго*.

Паставіць на крыло каго. Гл. ставіць (паставіць) на крыло *каго*.

Паставіць на паток што. Агульны для ўсходнесл. м. Зрабіць што-н. сістэматычным, паслядоўным, бесперапынным. *Так атрымалася, што «скасаванне» Быкава ў нашай краіне пастаўлена на паток. Быкаў усім недэмакратычным уладам быў няўгодны* (Р.Барадулін. Інтэрв’ю).

Паходзіць з вытворчай тэрміналогіі, дзе патокам называюць бесперапынны выраб чаго-небудзь. *Паток* у гэтым значэнні найчасцей спалучаецца з дзеясловамі *наставіць, ставіць, пусціць*.

Патрапіць у <самы> яблычак. Гл. пацэліць (патрапіць, трапіць) у <самы> яблычак.

Паўтарэнне пройдзенага. *Уласна бел.* Вяртанне да таго, што ўжо чулася, бачылася, адбывалася і г.д. *Гэта яшчэ адзін крок да стварэння гарантый, якія пазбавяць нас ад «паўтарэння пройдзенага»* (Маладосць. 2000. № 6).

Паходзіць з маўлення настаўнікаў, у практыцы якіх адзін з этапаў урока – паўтарэнне *пройдзенага* (таго, што ўжо вывучалася, выкладалася).

Пахне смаленым. *Недакладная калька з франц. м.* (са sent le roussi, літаральна «чуецца пах гарэлага»). Паказвае на магчымасць небяспекі, пагражае непрыемнасцю каму-н. *Гэту справу нельга дапускаць да райкома. Я спецыльна прыехаў, каб патушыць, а ты... Цяпер ад нас абодвух пахне смаленым, а ты не разумееш* (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся).

Мяркуюць, што ўзнікненне выразу звязана са звычаем спальваць ерэтыкоў і «ведзьмаў» на вогнішчах інквізіцыі. Гл. *паляванне на ведзьмаў*.

Пацэліць (патрапіць, трапіць) у <самы > яблычак. *Агульны для ўсходнесл. м.* Сказаць ці зрабіць менавіта тое, што патрэбна. – *Такая вялікая ўнучка?.. Вас самую яшчэ хоць замуж аддавай. – Мабыць, пацэліў у самы яблычак, бо цётка ажно павярнулася да мяне* (П.Місько. Браканьеры).

У некаторых працах паходжанне гэтага выразу звязваюць з імем Вільгельма Тэля. Паводле легенды, аўстрыйскі намеснік у Швейцарыі Тэслер загадаў Тэлю, як пакаранне за непаслушэнства, збіць выстралам з лука яблык з галавы свайго сына. І Тэль папаў у самую сарцавіну яблыка. Аднак згаданы фразеалагізм не значыцца ў слоўніках заходнееўрапейскіх моў. Ён узнік, хутчэй за ўсё, у выніку метафарызацыі тоеснага словазлучэння з маўлення вайскоўцаў, дзе *яблычак* – гэта 'цэнтральная частка мішэні ў выглядзе чорнага круга'. Вось прыклад, дзе выраз ужыты не як прыхаванае параўнанне з уяўнай сувяззю паміж з'явамі, а са злучнікам «як»: «Як у яблычак пацэліў Дзёмін з Канаплянкі – адрываліся сяляне ад хат, а першы з іх – «снайпер» Ціма Плішка» (А.Пашкевіч).

Ведаць, знаць, пазнаць, пачым фунт ліха. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. почем фунт лиха, укр. почему ківш (пуд, фунт) лиха). (Ведаць) якія бываюць цяжасці, выпрабаванні ў жыцці. *Сама*

Аўдоля хапіла гора нямала, ведае, пачым фунт ліха (К.Крапіва. Мядзведзічы).

Два кампаненты выразу выконваюць сэнсаўтваральную функцыю: *пачым* суадносіцца са значэннем ‘колькі каштуе, па якой цане’, а *ліха* – са значэннем ‘няшчасце, бяда, гора’. *Фунт* – устарэлая мера вагі, роўная 409,5 г, але тут, як і ў фразеалагізме *не фунт ізюму*, гэта не рэальная, а сімвалічная мера бяды, гора, цяжкасцей і пад. Аднак зразумела, што сума значэнняў названых кампанентаў не тоесная з агульным значэннем фразеалагізма.

Пень асінавы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Тупіца, бесталковы чалавек. *Пень ты асінавы, а не старшыня. Па камандзе, як які яфрэйтар, думаеш весці гаспадарку?* (Я.Ермаловіч. Стаяў маладзік над лесам).

Выраз каламбурнага характару, узнік у выніку разгортвання слова ў фразеалагізм. Тут слову *пень*, рэалізаванаму ў пераносным значэнні ‘тупіца’, адначасова вяртаецца і канкрэтнае, прамое значэнне, дзякуючы нарошчванню прыметнікавага кампанента *асінавы*.

Пераблытаць <усе> карты каму, чые, каго. *Гл.* блытаць (зблытаць, пераблытаць) <усе> карты каму, чые, каго.

Перад разбітым карытам *апынуцца, аказацца.* *Паўкалька з руск. м.* (у разбітога корыта). Без нічога, страціўшы ўсёвай ранейшы набытак. *Усе спадзяванні яго [Боўціка] праваліліся ў адзін дзень, і ён апынуўся перад разбітым карытам* (М.Льнякоў. Векапомныя дні).

Фразеалагізаваны крылаты выраз з «Казкі пра рыбака і рыбку» (1835) А.С.Пушкіна. Спалучэнне выкарыстоўваецца ў казцы спачатку з прамым значэннем, калі расказваецца, як залатая рыбка выканалала першае жаданне прагнай старой: замяніла ёй разбітае карыта на новае. У канцы казкі словазлучэнне адначасова набывае і вобразны, пераносны сэнс: багацце знікла, старая засталася з разбітым карытам.

Перакрыць кісларод каму, чаму. *Агульны для бел і руск. м.* Стварыць неспрыяльныя ўмовы для чыёй-н. дзейнасці. *Гэта ўрад са мною змагаецца, ён перакрыў мне кісларод...* (Р.Баравікова. Каханне дысідэнта).

Узнік, відаць, у выніку метафарычнага пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое выкарыстоўваецца ў медыцынскай практыцы. Хворым пры неабходнасці даюць кіслародную падушку з вентылем, якім рэгулюецца паток кіслароду.

Перамяніць пласцінку. *Гл.* мяняць (змяніць, перамяніць) пласцінку.

Перасталла біцца сэрца каго. Агульны для ўсходнесл. м. Хто-н. памёр ці загінуў. *Перасталла біцца сэрца чалавека, які прысвяціў жыццё роднай Беларусі, усе сілы і вопыт аддаў служэнню грамадству* (ЛіМ. 7.07.2000).

Узнік у выніку метанімічнага пераносу, заснаванага на сумежнасці з’яў прычынна-выніковага характару. Магчыма, сфармаваўся пад уплывам іншага выразу – *(пакуль) сэрца б’ецца* (гл.) – калькі з франц. м.

Персона нон грата. *Транслітэрацыя лац. выразу persona non grata.* Ужыв. са значэннямі ‘дыпламат ці проста замежны грамадзянін, які страціў давер з боку ўрадавых устаноў той дзяржавы, дзе ён знаходзіцца’ і ‘грамадзянін, нераўнапраўны ў сваёй краіне, непажаданы для ўлад’. *Персона нон грата бываюць не толькі дыпламаты, але і звычайныя замежныя грамадзяне, якія парушаюць законы краіны, у якую прыехалі* (ЛіМ. 7.09.2001). *Хай вам імя – легіён. Ды жыць не ўмееш багата, не ўмееш нажыць мільён, – ты – персона нон грата* (А.Вярцінскі. Бедныя, бедныя беднякі).

Першапачаткова гэта быў дыпламатычны тэрмін для абазначэння асобы, кандыдатаў якой на пост дыпламата ў пэўнай краіне была гэтай краінай адхілена.

Першыя крокі (першы крок) <у чым, чаго>. Агульны для ўсходнесл. (руск. первые шаги (первый шаг), укр. перші кроки (перший крок) і польск. (pierwsze kroki (pierwszy krok) м. Самы пачатак якіх-н. дзеянняў, якой-н. дзейнасці. *З першых крокаў сваёй творчасці Я.Купала марыў «з цэлым народам гутарку весці», быць вестуном яго надзей і спадзяванняў* (Р.Шкраба. Янка Купала).

Выраз з агульным аналітычным значэннем. Абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя: *першы* суадносіцца са значэннем ‘які адбываецца на самым пачатку чаго-н.; першапачатковы’, а *крок* – са значэннем ‘дзеянне, учынак’ (*рашучы крок*).

Пець асанну каму, чаму. Гл. спяваць (пець) асанну каму, чаму.

Піць (смактаць) кроў з каго, чью. Калька з франц. м. (boire (sucrer) le sang, літаральна «піць (смактаць, ссаць) кроў»). Ужыв. са значэннямі ‘бязлітасна эксплуатаваць, даводзіць да беднасці каго-н.’ і ‘мучыць каго-н., прычыняць пакуты’. – *Папаліся, гады! Не век жа вам чужую кроў смактаць! – чуліся паасобныя выклікі людзей з тратуараў, з вуліцы* (М.Лынькоў. Міколка-паравоз). *Зноў пайшоў цягацца праз ноч, не дай бог. От, з’еў маё жыццё, от, высмактаў маю кроў паляваннем гэтым* (Э.Самуйлёнак. Паляўнічае шчасце).

У гэтым метафарычным фразеалагізме – выразны намёк, напрыклад, на п’яўку ці аваднёў, якія п’юць, высмоктваюць кроў у

прамым значэнні гэтых слоў. Параўн. ужыванне фразеалагізма з агаленнем яго ўнутранай формы параўнальным зваротам: «Ты, як п'яўка, усю б кроў з нас выссаў!» (В.Дунін-Марцінкевіч).

Плысці за вадой. *Уласна бел.* Пасіўнічаць, прыстасоўваючыся да абставін. *Магдаліна заўпарцілася. Хопіць плысці за вадой. І заявіла, што здасць усе іспыты* (Л. Рублеўская. Пярсецёнак апошняга імператара).

Магчыма, склаўся пад уплывам сінанімічнага фразеалагізма *плысці па цячэнні* – калькі з ням. ці франц. м. (гл. ЭСФ-93, с. 139-140).

Плячом к плячу (да пляча). *Калька з ням.* (Schulter an Schulter) або *англ.* (shoulder to shoulder) м. Ужыв. са значэннямі: 1) зусім побач, у непасрэднай блізкасці, адзін каля аднаго (іспі, ехаць, стаяць, сядзець і пад.), 2) разам, вельмі дружна, у цесным адзінстве (жыць, працаваць, змагацца і пад.). *І мы не забудзем ніколі, суседзі мае, землякі, як роднаму ў хаце пісалі, сядзелі – плячо да пляча* (А.Бялевіч. Высокі поўдзень). *Нам дружыць патрэбна між сабою і стаяць за мір – плячом к плячу, – сустракаць вас не на полі бою, а на фестывалю я хачу* (М.Смагаровіч. Маё выступленне).

1-е значэнне ўзнікла шляхам сінекдахічнага пераносу: па назве часткі называецца цэлае. 2-е ж значэнне развілося на аснове 1-га метафарычным шляхам.

Поле зроку. *Калька з англ. м.* (the field of vision). Ужыв. са значэннямі ‘прастора, якая акідаецца вокам’ і ‘кола праблем, інтарэсаў, клопатаў і пад.’. *Разведчыкі крочылі далей. Тым часам з поля зроку знікла гравійка* (І.Навуменка. Смутац белых начэй). *У поле зроку праявіла ўсё шырэй уваходзяць такія паняцці, як «час», «пасляваенныя цяжкасці», «сярэзіна дваццатага стагоддзя»* (М.Тычына. У лабірынце чалавечага жыцця).

Абодва кампаненты фразеалагізма ў яго першым значэнні – сэнсаўтваральныя, суадносныя з перыферычнымі значэннямі адпаведных слоў. Другое значэнне развілося на базе першага і абзначае абстрактны прадмет.

Прамываць (прамыць) мазгі каму. *Калька з англ. м.* (brainwash). Павучаючы каго-н., уздзеінічаючы на каго-н., схіляць да іншага, пабуджаць змяніць паводзіны, погляды і пад. *Сёння Цімка мне мазгі прамываў. У камсамол рэкамендаваў* (І.Шальманаў. Цагельня).

Складаны англійскі дзеяслоў скалькаваны па частках – як двухкампанентны выраз. Першапачаткова абазначаў ‘уздзеінічаць на псіхіку чалавека спецыяльнымі медыцынскімі прэпаратамі’.

Прапанова рукі і сэрца. *Агульны для ўсходнесл. м.* Просьба хлопца да дзяўчыны стаць яго жонкай. – *Так можа быць заўсёды. Калі толькі ты гэтага захочаш, – азваўся Ігар... Ларыса ўважліва зірнула на ягоны твар, бачны толькі ў профіль: – Як разумець вашы словы, сеньёр? – Як прапанову рукі і сэрца* (Т.Мушынская. Джульета і экстрасенс).

Утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *прапанаваць руку і сэрца* (каму).

Праседжванне штаноў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Канцылярская ці іншая праца за пісьмовым сталом. *Прыкра, калі літаратар «выязджае» на адным Богам дадзеным таленце і падмацоўвае яго ў маладосці не праседжваннем штаноў у бібліятэцы, а чаканнем «натхнення» над чаркай гарэлкі...* (Б.Пятровіч. Інтэрв'ю).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *праціраць (праседжваць) штаны* (гл. ніжэй).

Праціраць (праседжваць) штаны. *Агульны для ўсходнесл. м.* Займацца канцылярскай ці іншай працай за пісьмовым сталом. *Чыноўніку перападае свая сціплая скібачка з алеем, ён жа штаны працірае на гасударавай службе* (В.Дубінка. Дазваляльшчыкі).

У аснове фразеалагізма – крыху гіпербалізаваны вобраз аб працяглай сядзячай дзейнасці чалавека.

Працэс пайшоў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Незваротны, неабарачальны рух у развіцці чаго-н. пачаўся. *Армяне ўзяліся наладзіць збыт цацак у суседнюю дзяржаву. Разлічвацца абяцалі не бартэрам, а звонкай манетай. І, як кажуць, працэс пайшоў* (А.Брава. Бязлігасны мой воін).

Паходзіць з маўлення М.С.Гарбачова, які ў публічных выступленнях (1985 – 1991) даволі часта ўжываў гэты выраз. Параўн.: «Міхаіл Гарбачоў ставіў яе [перабудовачную рэйку] на вышыню, дазваленую статутам КПСС, плюс дадаваў некалькі сантыметраў ад сябе, астуджаючы і супакойваючы нецяярплівых словамі: «Працэс пайшоў!» (А.Кудравец).

Прывядзенне чаго да агульнага назоўніка. *Паўкалька з руск. м.* (приведение к общему знаменателю). Ураўноўванне чаго-н. у якіх-н. адносінах з нівеліраваннем некаторых адметнасцей. *Патрабуецца прывядзенне мастацкай сутнасці твора да агульнага назоўніка...* (І.Жук. Коланавыя кампазіцыі ў рытмавым існаванні праявілі тэксту).

Узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна (гл. ЭСФ-93, с. 143).

Прыкладваць (прыкласці, прылажыць) руку. *Агульны для амаль усіх славянскіх м. (руск. приложить руку, укр. приложити руку, польск. przyłożyć rękę і г.д.). Ужыв. са значэннямі: 1) (да чаго) падпісваць які-н. дакумент, паперу, 2) (да каго) біць каго-н., 3) (да чаго) мець дачыненне да чаго-н. заганнага, удзельнічаць у чым-н. надобрым. Нярэдка да іх пасланняў прыкладваў руку і Генка. Тады на аркушах, спісаных няроўным почыркам дырэктара дзіцячага дома, паяўляліся рознакаляровыя кружочки, квадрацікі... (Настаўн. газ. 21.03.2002). Загадчыца магазіна... не толькі парушае правілы савецкага гандлю, але і прыкладвае руку да пакупнікоў. Прасцей кажучы, б'е (Вожык. 1977. № 10). – Тут скаргі калгаснікаў. Праўда, без подпісаў. Прызнайся, ты прыклаў руку? – Ёсць і мая работа (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся).*

Выраз у яго першым, выходным значэнні склаўся ў старажытнай афіцыйна-справавой мове. Непісьменныя людзі замест подпісаў прыкладалі да падання ці іншага дакумента палец або руку, змазаную фарбай, пакідалі на паперы адбітак. І гэта лічылася подпісам. Два іншыя значэнні развіліся ў фразеалагізме ў выніку паўторнай метафарызацыі таго самага свабоднага словазлучэння.

Прыходзіць (прыйсці) у галаву каму. *Агульны для ўсход-нел. і польск. (przychodzić do głowy) м. Ужыв. са значэннямі: 1) раптоўна, выпадкова з'яўляцца ў свядомасці, 2) даходзіць да свядомасці, 3) адчуваць патрэбу ў чым-н.; хацець, наважвацца. Шафёр зірнуў насцярожана: што сакратару прыйшло ў галаву? (І.Шамякін. Атланты і карыятады). Мне і ў галаву не прыходзіла, каб бацька найшоў на маю бяду і ўбачыў усё сваімі вачыма (А.Пальчэўскі. Калі ападала лісце). Нікому не прыходзіла ў галаву палажыць кладачку хоць супраць свае хаты, каб льга было прайсці праз балота, у якім тапілася гэта вуліца (Я.Колас. На ростанях).*

Усе кампаненты фразеалагізма выступаюць як сэнсаўтаральныя, суадносныя з адпаведнымі словамі свабоднага ўжывання ў пэўных іх значэннях: *прыходзіць* – ‘узнікаць, з'яўляцца’, *галава* – ‘розум, свядомасць’. Але дзеяслоўны кампанент *прыходзіць (прыйсці)*, калі яго разглядаюць на ўзроўні слова, мае абавязковае канструктыўна абмежаванае значэнне (*прыходзіць у ш т о*), тады як суадносны дзеяслоў згаданае вышэй значэнне заўсёды рэалізуе без залежнага слова-канкрэтызатара: *прыйшло жаданне* (І.Шамякін), *думка мне прыйшла* (Л.Прокша), *апетыт прыйдзе* (А.Васілевіч).

Прыход на свет каго, чый. *Уласна бел. Нараджэнне каго-н. Бацька, расказвалі ў вёсцы, вельмі рады быў майму прыходу*

на свет і трывожыўся, помнячы лёс папярэдніх дзяцей (У.Калеснік. Доўг памяці).

Вытворны назоўнікавы фразеалагізм ад суадноснага дзеяслоўнага *прыходзіць на свет*.

Прышыванне ярлыкоў. *Уласна бел.* Аднабаковая, шаблонная ацэнка, характарыстыка каго-н. *Настаў час, калі палітыка бесцырымоннага прышывання ярлыкоў пачала цярпець няўдачы* (М.Чавускі. Чаму ж не смяцца?).

Назоўнікавы фразеалагізм, утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага *прышываць ярлыкі* (каму).

Псаванне крыві. *Уласна бел.* Непрыемнасці, моцнае раздражненне. *Мыслі аб выездзе з Ташкента палыхаюць.. Будзе многа клопатаў і псавання крыві* (Я.Колас. Дзённікі).

Паходзіць з суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *псаваць кроў* каму (гл. ЭСФ-93, с. 145).

Птушынае малако. *Калька з грэч. м.* (gala ornithon, літаральна «малако птушынае»). Ужыв. са значэннямі ‘птушкямлечнік’, ‘нешта неверагоднае, казкаснае, яўна немагчымае (часцей пра ежу)’ і ‘вельмі смачны торт, а таксама цукеркі асобнага гатунку’.

Гл. ілюстрацыі да гэтых значэнняў і гістарычна-этымалагічную даведку пра фразеалагізм на с. 6-8. Параўн. у ЭСФ-81, с. 118.

Пусканне пылу ў вочы. *Агульны для ўсходнесл. м.* Стварэнне падманлівага ўражання пра сябе з выхвальваннем і паказам чаго-н. *Падобныя нараканні, апроча непатрэбнай мітусні і пускання пылу ў вочы, ніякай рэальнай карысці не маюць і ўвогуле з’яўляюцца справай марнай і пустой* (Я.Лецька. Згода...).

Назоўнікавае ўтварэнне на базе суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *пыл пускаць у вочы* (гл. ЭСФ-81, с. 118), мае катэгарыяльнае значэнне прадметнасці і іншыя ўласцівасці назоўнікавых фразеалагізмаў.

Пыл пускаецца ў вочы каму. *Уласна бел.* (у слоўніках *іншых моў не фіксуецца*). Робіцца падман каго-н. з мэтай стварыць пэўнае ўражэнне. *Выбарчыкі ўспомнілі і тое, як пускаўся пыл у вочы, як цягалі прадукты з крамы ў краму па шляху высокага начальства ў час наведвання горада і вобласці Лігачовым...* (С.Законнікаў. Выбары па-віцебску...).

Фразеалагізм, структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, склаўся на аснове суадноснага дзеяслоўнага *пыл пускаць у вочы* (гл. ЭСФ-81, с. 118).

Пяты (апошні) акт. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. пятый (последний) акт, укр. п’ятий (остатний) акт). З’ява, падзея і

пад., якой завяршаецца што-н. *Сёння рызыкаваць цікава, ласуну – шляхетная справа. Пяты акт, апошняя з’ява* (А.Хада-новіч. Макабрычныя скокі).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое шырока ўжываецца ў драматычных творах, асабліва ў трагедыях. У антычнай Грэцыі трагедыя абавязкова дзялілася на пяць актаў. Пяты акт быў апошнім актам, якім завяршалася п’еса. Таму фразеалагізм ужываецца з варыянтнасцю першага кампанента: «Разумею: вы хочаце сваё апошняе слова сказаць у апошнім акце. Што ж, няхай будзе і так» (К.Крапіва).

Пячы як бліны. *Відаць, паўкалька з руск. м. (печь как блины).* Вельмі хутка і многа ствараць што-н. *Пячом калгасы як бліны і ліквідуем кулака, а тут працерліся штаны, і рад бы каплі малака* (К.Крапіва. Плач абывацеля).

Вобразнасць фразеалагізма засноўваецца на гіпербале праз супастаўленне пэўнага дзеяння з хуткасцю пячэння бліноў.

Р

Рабіць (зрабіць) з камара каня. *Уласна бел. Беспадстаўна перабольшваць што-н., надаваць чаму-н. нязначнаму вялікае значэнне. І хто цягнуў мяне за язык? А цяпер людзі з камара зрабілі каня, а бацькам перажывай за «вучанага», але неразумнага сына* (В.Шырко. О, sancta simplicitas).

Утвораны шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізма *рабіць (зрабіць) з мухі слана* (гл. ЭСФ–81, с. 59), прычым склаўся не пад прамым якога-небудзь аўтара, а непасрэдна ў жывой народнай мове. Яго занатаваў *Федароўскі* (с. 134): *з камара зрабілі каня.*

Радыё АБС. *Агульны для ўсходнесл. м. Пагалоска, няпэўныя пачутыя звесткі. Аўтар звальвае з хворай галавы на здаровую. Часам крыніца сцвярджэнняў для яго – радыё АБС (адна баба сказала)* (Наша слова. 27.10.2000).

Выраз каламбурнага паходжання, заснаваны «на ўнутраным кантрасце, этымалагічнай неадпаведнасці» (В.У.Вінаградаў). Узнік па аналогіі, напрыклад, з такім спалучэннем, як *радыё Бі-Бі-Сі.*

Разбіць лёд <чаго, паміж кім>. *Агульны для ўсходнесл. і польск. (skruszyć lody) м. Ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н. Тацяна не стрымала ўсмешку, і гэта разбіла лёд сур’ёзнасці. Жэнька пад’ехаў да яе і працягнуў руку* (І.Шамякін. Глыбокая плынь).

Дзеяслоўны выраз, утвораны на аснове суадноснага з ім фразеалагізма, структурна арганізаванага як двухсастаўны сказ і скалькаванага з франц. м. – *лёд разбіты* (гл. ЭСФ–81, с. 78).

Растапіць лёд <чаго, паміж кім>. Агульны для ўсходнесл. м. (руск. растопить лед, укр. розтопити лід). Ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н. – *Вы служылі ў дзвесце дваццаць дзевятым артылерыйскім? – пытанне такога ладу, калі я не памыліўся ў чалавеку, павінна было растапіць лёд адчужэння. Па нумары часці ветэран пазнае ветэрана* (Б.Стральцоў. Падземныя пераходы).

Узнік, відаць, шляхам мадэліравання – на ўзор семантычна тоеснага фразеалагізма *разбіць лёд* (гл. вышэй).

Розная рознасць. Паўкалька з руск. м. (разная разность). Самыя разнастайныя рэчы, прадметы. *Апісаць не хопіць слоў, што за Сару той Абрам рознай рознасці набраў* (К.Крапіва. Біблія).

Відаць, склаўся пад уплывам і на ўзор фразеалагізма *ўсякая ўсячына* (гл.).

Ружовы туман. Уласна бел. Стан ілюзорнага, таталітарна-савецкага ўспрымання рэчаіснасці. *Магчыма, Быкаў стаў тым пісьменнікам, які першы выйшаў з ружовага туману* (С.Дубянец. «Ружовы туман»). *Гісторыя літаратуры 20 – 50 і пазнейшых гадоў яшчэ чакае ўдумлівага асэнсавання. У ёй быў не толькі ружовы туман, узведзеная ў закон фальсіфікацыя* (У.Казбярук. «Песні з турмы» на нашым полі).

Паходзіць з назвы апавядання (1995) В.Быкава. Гэта знешне алагічнае словазлучэнне ўжыта з пераасэнсаваным значэннем ужо і ў загатоўку самога апавядання пра чалавека з саўковымі звычкамі, і двойчы ў тэксце апавядання, у тым ліку ў заключным сказе пра дзевяностагадовага Барсука, які, «можа, хай жыве ў сваім ружовым тумане, дажывае век і носіць вазончыкі да падножжа помніка». Нядаўна ўзнікшы, выраз набыў «крылатасць», што можна было б пацвердзіць яшчэ шасцю прыкладамі яго выкарыстання ў друку («Полымя», «Маладосць», «ЛіМ»).

Рукой падаць да чаго. Агульны для бел. і руск. м. Зусім блізка, не вельмі далёка. *Вучні загарэліся: з'ездзіць паглядзець! Нейкія сорак кіламетраў – гэта ж рукой падаць!* (І.Шамякін. Ах, Міхаліна, Міхаліна).

Зыходнай формай выразу варта лічыць канструкцыю з параўнальным злучнікам *як: як рукой падаць* (да чаго). Зрэдку выраз і сёння ўжываецца ў поўнай, нескарочанай форме: «Ад Рыгі як рукой падаць узмор'е» (Ц.Гартны); «За гэтым мастком сама Галынаўка

як рукой падаць» (А.Якімовіч); «Як рукой падаць мая радзіма, – лес, лугі, вада» (М.Пракаповіч); «Як падаць рукою цяпер да вечнасці яму» (А.Каско); «Вунь ужо і родная Турбінка – як рукой падаць...» (А.Бароўскі). Ва ўкр. м. аналагам гэтага фразеалагізма выступае *дистати рукою*. І яго зыходная форма – параўнальны зварот, які сустракаецца і ў бел. м.: «Як рукой дастаць тапырылі голле алешыны» (В.Быкаў), «Да іх – як рукою дастаць» (Ф.Янкоўскі). Параўн. у *Федароўскага* (с. 31): «Блізка, хоць рукою дастаць».

Рыхтык у рыхтык *падобны*. *Уласна бел.* Вельмі моцна, абсалютна. *Адразу ж з-за яе плячэй выйшлі два сыны, абодва трактарысты і падобныя, як кажучь, рыхтык у рыхтык адзін да аднаго* (В.Казько. Бунт незапатрабаванага праху).

Выраз пэўным чынам сэнсава таўталагічны з прыметнікам *падобны*, бо, як пазначана ў ТСБМ (т. 4, с. 741), *рыхтык* у сваім 2-м значэнні – гэта ‘выліты, падобны на каго-н.’. Магчыма, склаўся пад уплывам і на ўзор сінанімічнага з ім фразеалагізма *кропка ў кропку* (*кропля ў кроплю*).

С

Сабачая радасць. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. собачья радость, укр. собача радість)*. Самая танная каўбаса, звычайна ліверная. *Калі на паліцах будуць толькі кілбаскі «сабачая радасць», усе пойдзем з працягнутай рукой* (В.Адамчык. Падарожжа на Буцафале).

Этымалагічна выраз грунтуецца на ўяўленні, што каўбаса самай нізкай якасці з’яўляецца радасцю толькі для сабакі.

Сабе наўме. *Калька з лац. м. (sibi in mente)*. Вельмі скрытны, хітры (пра чалавека). – *Старыя розныя бываюць, – цішэй загаварыла маці. – Адзін за ласку гатовы ўсё аддаць, а іншы сабе наўме* (Э.Ярашэвіч. Гэта было нядаўна).

Садзіцца (сесці) на мель. *Агульны для ўсходнесл. (руск. садиться на мель, укр. сідати на міліну) і польск. (osiąść na mieliznie) м.* Трапляць у вельмі цяжкае становішча. *Мы абодва выдатна ведалі, што гэтым рашэннем калгас садзіцца на мель* (В.Шыр-ко. Імем барыкад мяцежных).

Утвораны на аснове суадноснага фразеалагізма *садзіць (насадзіць) на мель* каго (гл.).

Садзіцца (сесці) на свайго <любімага> канька. *Запазыч. з руск. м.* Пачынаць размову на ўпадабаную, любімую тэму.

Сіняк, як заўсёды, сеў на свайго любімага канька. Ён лічыць, што яго абышоў лёс, што толькі ў горадзе маглі б поўнасьцю раскрыцца ўсе яго шматлікія таленты (Л.Дайнека. Футбол на замяніраваным полі).

У рус. м. выраз склаўся на аснове калькі з франц. м. *c'est son dada* (літаральна «ёсць яго канёк») ці з англ. *it is his hobby horse* (літаральна «гэта ёсць яго любімы канёк, хобі»). Узнікненне фразеалагізма *садзіцца на свайго любімага канька* адбылося ў выніку разгортвання метафарычнага кантэксту нарашчэннем дзеяслоўнага кампанента *садзіцца* (на каго). Назоўнікавы ж кампанент *канёк* атрымлівае тут як бы падвойнае значэнне: і прамое, памяншальнае да *конь* у зыходным значэнні, і фігуральнае – «захапленне, хобі».

Садзіцца (сесці) на хлеб і ваду. *Агульны для ўсходнесл. м.* Абмяжоўваць сябе ў самым неабходным, харчавацца толькі простаей ежай. *Аўтар зноў і зноў ладзіў прэзентацыі кніжкі... І стаіміся ад гэтых высілкаў... І тады вырашыў сесці на хлеб і ваду і раздаць рэшткі тыражу ўсім-усім сваім знаёмым. На апошнія грошы ён выкупіў дзве свае кніжкі ў той самай, знаёмай з маленства вяскавай краме* (С.Рублеўскі. Кніга).

Склаўся, відаць, на аснове фразеалагізма *садзіць (пасадыць) на хлеб і ваду* (каго), узнікненне якога звязваюць з пакараннем, прынятым у турмах, ваенных і навучальных установах царскай Расіі. Віноўніка запіралі ў асобным пакоі і кармілі толькі хлебам і вадой.

Садзіць (пасадыць) на мель каго. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. сажать на мель, укр. садити на міліну) і польск. (*sadzać na mieliznie*) м. Ставіць каго-н. у вельмі цяжкае становішча. *Востры на язык, Платон у час спрэчак мог абрэзаць дасціпным словам каго хочаш, садзіў на мель любога* (Я.Радкевіч. Закон прыцяжэння).

Паходзіць з маўлення маракоў, дзе меллю называюць неглыбокае месца на моры, небяспечнае для суднаходства.

Саламяны ўдавец. *Калька з ням. м.* (*der Strohwitwer*). Мужчына, які знаходзіцца ў часовай разлуцы з жонкай. *Сяргей Кірылавіч, вы сёння саламяны ўдавец, прашу ўзяць пад апеку маю сяброўку, яна – літараатар, вы – кнігалюб, побач вам не будзе сумна!* (Л.Арабей. Дзень мінулы, дзень наступны).

Складаны нямецкі назоўнік калькуецца як двухкампанентны выраз. У ням. м. гэты назоўнік склаўся як пазнейшае ўтварэнне ад *Strohwitwe* («саламяная ўдава»), дзе *саламяная* звязваецца з сярэднявечным звычаем у прырэйнскіх гарадах: на галаву дзяўчыны, якая мела пазашлюбнае дзіця, прылюдна надзявалі саламяны вянок. Гл. у ЭСФ–81 (с. 124–125).

Сам сабе галава. *Агульны для ўсходнесл. м.* Самастойны, незалежны ні ад каго чалавек. *Добра табе, халасцяку, ні кала ні двара, сам сабе галава. А тут – чацвёрта ў доме, і малыя!* (В.Быкаў. Трэцяя ракета).

Сэнсаўтваральную ролю ў выразе выконвае кампанент *галава*, суадносны з такім жа назоўнікам у адным з яго значэнняў – ‘кіраўнік, начальнік’.

Сваімі словамі *гаварыць, расказваць, адказваць* і пад. *Агульны для ўсходнесл. і польск. (własnymi (swoimi) słowami) м.* Не літаральна, не даслоўна, а перадаючы галоўны сэнс. – *Матка боска! – зноў спыняе яго [вучня] панна Рузя. – Ну, сабраў, ну, прайшоў, ну, разбіў... Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!* (Я.Брыль. Сірочы хлеб).

Узнік, хутчэй за ўсё, у маўленні настаўнікаў. Параўн. аналагічнае меркаванне: «Атрымліваецца часам, што мы гаворым не пра тое, што знаем лепш за ўсіх, што нам больш за ўсё баліць, і ў той жа час гаворым не сваімі, як кажучь школьнымі настаўнікамі, словамі» (В.Бечык, А.Вярцінскі).

Свет цесны. *Калька з італ. м. (il mondo ро).* У любым месцы можна нечакана сустрэцца са знаёмым. *Свет цесны, гэта сказана не мною... Праз тлумны магазін, без гаманы хлапчына падыходзіць за чаргою, аўтограф просіць: «Я са Старыны!»* (Е.Лось. Студэнту з вёскі).

Выраз прыпісваецца Хрыстафору Калумбу, які ў 1492 г. адправіўся на трох іспанскіх суднах шукаць прамы марскі шлях у Індыю, але нечакана прычаліў да берагоў невядомай тады Амерыкі, «адкрыў Амерыку».

Серада з-пад пятніцы *відаць, вылазіць* і пад. *Уласна бел.* Ніжняе адзенне з-пад верхняга (відаць і інш.). *Суседка наша, Карабуціха, да вайны бязладная жанчына, у якой заўсёды серада з-пад пятніцы вылазіла, аказалася практычнай кабетай* (Л.Арабей. Камандзіроўка за мяжу).

Назоўнікавыя кампаненты ў гэтым выразе атрымалі няслоўнікавае значэнне, асацыююцца адзін з ніжнім адзеннем, а другі з верхнім. На выбар менавіта серады і пятніцы, а не якіх-небудзь іншых дзён тыдня, відаць, паўплывала тое, што гэтыя дні даўней былі, што называецца, на слыху. Есці мясное і малочнае забаранялася не толькі ў пасты, але і ў сераду ды пятніцу амаль кожнага тыдня. Параўн. таксама гісторыю фразеалагізма (*крывіца, скрывіца*) як *серада на пятніцу* (ЭСФ–81, с. 159).

Сесці на свайго <любімага> канька. Гл. садзіцца (сесці) на свайго <любімага> канька.

Сесці на хлеб і ваду. Гл. садзіцца (сесці) на хлеб і ваду.

Складваць галаву за каго, за што, дзе. Гл. класці (складваць) галаву за каго, за што, дзе.

Смактаць кроў з каго, чыю. Гл. піць (смактаць) кроў з каго, чыю.

Соваць (сунуць, утыкаць) <свой> нос куды, у што. Калька з ням. м. (die <seine> Nase stecken). Умешвацца ў што-н. – *А ты не сунь свайго носа, куды цябе не просяць, бо дастанеш, – пацьмянеў Грамабой* (К.Крапіва. Мядзведзічы).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз.

Спісванне ў архіў чаго. Уласна бел. Прызнанне чаго-н. застарэлым, вартым забыцца. *На пачатку патрабуецца даказаць, што сучаснае «спісванне ў архіў» сапраўды значныя творы, напісаныя ў папярэдняю эпоху, не закране* (ЛіМ. 10.04.1998).

Назоўнікавае ўтварэнне ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *спісваць у архіў* (што).

Спяваць на хлеб. Уласна бел. Збіраць міласціну, жабраваць. – *Пайшлі, Арсень, – рашуча рыкнуў Шлык, – абыдземся без гэтага салапёкі, каб ён на хлеб спяваў* (У.Караткевіч. Аліва і меч).

У выразе – намёк: жабракі, выпрошваючы міласціну (хлеб), спявалі жаласныя песні. Параўн. у драме Я.Купалы «Раскіданае гняздо»: «Старац ідзе наперад, за ім – Марыля з дзецьмі па баках, а за Марыляй – Данілка. Усе пяюць «Лазара» – Данілка іграе».

Спяваць (пець) асанну каму, чаму. Агульны для ўсходнесл. м. (руск. петь осанну, укр. співаці осанну). Празмерна ўсхваляць каго-, што-н. *Народ, не верачы газетам, пра яблыневы марыў сад, галасаваў з такім імпэтам – быў так патрэбен Аляксандр! Быў шанец мо галоўны самы, адзін за гэтулькі вякоў, ужо спявалі мы асанну!* (Р.Тармола-Мірскі. Зруб).

Склаўся на аснове біблейскіх сюжэтаў. Асанна, неўжывальны па-за фразеалагізмам кампанент, з’яўляецца запазычаннем са старажытнаўрэйскай мовы (*hasanna!*) і абазначае ‘Слава!’.

Ставіць (паставіць) кропкі над «і». Калька з франц. м. (mettre les points sur les i). Канчаткова высвятляць усё, не пакідаючы нічога недагаворанага, даводзячы ўсё да лагічнага канца. *Гісторыя ўрэшце разважыць, паставіць кропкі над «і»* (ЛіМ. 8.06.1984).

У лац. алфавіце ёсць літара «і» (як і ў бел. ды ўкр. м.). У франц. м. выраз напачатку меў больш вузкае значэнне ўдаклад-

нення сказанага ці напісанага, ужываўся, калі трэба было ўдакладніць што-небудзь.

Ставіць (паставіць) на дыван каго. *Уласна бел.* Прымушаць трымаць адказ на якія-н. прэтэнзіі, заўвагі і пад. *Упершыню ўсмешка скрывіла вусны нечым заклапочанага чалавека... — Усе мы смелыя, пакуль нас не паставяць на дыван* (І.Шамякін. Атланты і карыятады).

Развіўся на аснове фразеалагізма *на дыван* (гл. ЭСФ–93, с. 112), які сваё значэнне ‘для сур’ёзнай размовы, адказу на якія-н. прэтэнзіі, заўвагі’ рэалізуе пры абавязковых дзеясловах-суправаджальніках *выклікаць, ісці, трапляць* і пад. У спалучэнні ж з кампанентам *ставіць (паставіць)* (каго) узнікае адзінае вобразнае ўяўленне, новы фразеалагізм з самастойным дзеяслоўным значэннем.

Ставіць (паставіць) на крыло каго. *Уласна бел.* Расціць, выхоўваць, даводзячы да самастойнасці. *Італьянскі настаўнік выхоўвае і ставіць на крыло сапраўдную змену сапраўднай нацыі. Таму колькасць урокаў на тыдзень – самая мізэрная* (Я.Рагін. Эканоміка павінна быць ...).

Выраз «птушынага паходжання». Склаўся шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізма *ставіць на ногі* (каго), адно са значэнняў якога тоеснае са значэннем выразу *ставіць на крыло* (каго). Параўн. ужыванне гэтага выразу з агаленнем яго вобразнасці праз параўнанне з птушанятамі: «Знакаміты крытык, бы птушанят, паставіў на крыло цэлае паэтычнае пакаленне» (З.Мельнікава).

Стаць на крыло. *Агульны для бел. і руск. м.* Пачаць весці самастойнае жыццё, зрабіцца самастойным. *Многім выкладчыкам вучоны дапамог стаць на крыло* (ЛіМ. 2.10.1998).

Выраз «птушынага паходжання». Склаўся шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізма *стаць на ногі*, адно са значэнняў якога тоеснае са значэннем выразу *стаць на крыло*. Параўн. ужыванне гэтага выразу з актуалізацыяй яго ўнутранай формы праз прэпазіцыйнае выкарыстанне дзеяслова *аперыцца* адначасова ў зыходным і пераносным значэннях: «Пяпер, калі ён вырас, калі ён, як кажучь, аперыўся і стаў на крыло, бацька яму не надта і патрэбны» (М.Гіль).

Стаць на чале чаго. *Гл.* стаяць (стаць) на чале чаго.

Стаяць (стаць) на чале чаго. *Агульны для бел., укр.* (стойти на чолі), *польск.* (stanać na czele) *м.* Ужыв. са значэннямі ‘кіраваць чым-н., узначальваць што-н.’ і ‘займаць вядучае месца, пануючае становішча’. *А не знойдзе [князь] ваяводу для іх, то я сам стану на чале змагання!* (А.Куляшоў. Хамуціус). *Краіна стане на чале прагрэсу народаў свету!* (І.Гурскі. Вецер веку).

Утвораны шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізмаў *стаяць на варце* (чаго), *стаяць ля калыскі* (чаго) і інш. і на аснове выразу *на чале* (гл.), дзе *чало* ў першапачатковым значэнні – ‘верх, узвышша’.

Страляць з гарматы (гармат) па вераб’ях. *Відаць, калька з ням. м. (mit Kanonen auf Spatzen schießen, літаральна «з гарматы па вераб’ях страляць»)*. Траціць шмат сіл, сродкаў на дробязі. *У цябе няма ніякай падставы лічыць, што яны з гармат па вераб’ях страляюць. Яны ўдала спраўляюцца з заданнямі* (І.Новікаў. Тварам да небяспекі).

Відаць, першым з заходнееўрапейскіх пісьменнікаў, хто выкарыстаў гэты выраз, быў франц. драматург Мал’ер. У камедыі «Школа мужоў» (1661) ёсць гіпербалічнае словазлучэнне *tirer sa roudre ахтоінеаіх* (літаральна «страляць порахам па вераб’ях»). У такой форме выраз фіксуецца і ў сённяшніх франц. слоўніках, паралельна з *tirer аих тоінеаіх* («страляць па вераб’ях»). У ням. м. фразеалагізм атрымаў больш ёмісты вобраз.

Стрыгчы купоны. *Паўкалька з франц. м. (souper souper, літаральна «купоны адразаць, стрыгчы»)*. Апрача значэння ‘жыць на працэнты з каштоўных папер’, найчасцей абазначае ‘беспадстаўна мець які-н. набытак, грошы, славу і пад.’. *Той, хто бессаромна стрыжэ купоны з ганьбавання традыцый, несумненна дыскрэдытуе сваю творчую прафесію і павінен несці за гэта адказнасць* (Звязда. 8.09.1986).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, у якім *купон* рэалізуе сваё зыходнае значэнне ‘адразны талон у каштоўных паперах на атрыманне працэнтаў з іх’.

Стрыжка пад адзін грабянец. *Уласна бел. Аднолькавая ацэнка каго-, чаго-н., без уліку адрозненняў. Тыпізацыя лягчэй выводзіцца пры характарызаванні з’явы. Што ж, як гаворыцца, да персаналіяў, то тут са стрыжкай пад адзін грабянец складаней* (У.Мехаў. Ва ўсмешцы сандалавай Неферціці).

Утвораны на аснове суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *стрыгчы пад адзін грабянец* (каго).

Сунуць <свой> нос куды, у што. *Гл. соваць (сунуць, утыкаць) <свой> нос куды, у што.*

Сценка на сценку. *Запазыч. з руск. м. Адзін на аднаго групамі (хадзіць, сыходзіцца ў кулачным баі). І ў гэтай цяжкім пачалося сапраўднае лядовае пабоішча. Кулачны рускі бой. Сценка на сценку* (В.Казько. Бунт незапатрабаванага праху).

Як засведчана ў працы І.М.Снегірова, у кулачным баі байцы размяркоўваліся на два бакі. Спачатку баі пачынала моладзь, пасля жанатыя, нарэшце, баі рабіліся агульнымі – ішлі сценка на сценку.

Сшыта белымі ніткамі. *Гл.* шыта (сшыта) белымі ніткамі.

Пакуль сэрца б'ецца (будзе біцца) <каго>. *Калька з франц. м.* (tant que le coer me batta, літаральна «пакуль сэрца ў каго-н. б'ецца»). Хто-н. жывы, жыве, існуе. *Горад і краіна не паміраюць, пакуль б'ецца сэрца хаця аднаго іхняга сына ці дачкі* (У.Караткевіч. «Мой се градок!»).

Узнік у выніку метанімічнага пераносу, заснаванага на сумежнасці з'яў прычынна-выніковага характару.

Сэрца кроіцца ў каго, ад чаго. *Уласна бел.* Каму-н. нязносна цяжка ад душэўнага болю за што-н., хто-н. моцна перажывае за што-н. *Спавілася бацькаўшчына наша страхоццем і жахам навокала. Кроіцца сэрца ад жалю і болю...* (Я.Лёсік. Эканамічны заняпад Дзяржавы Расійскай).

Структурна арганізаваны як двухсастаўны сказ, фразеалагізм утварыўся на базе суадноснага дзеяслоўнага *кроіць сэрца* (каму, чыё) (гл.).

Сякера пад лаўкай (лавай). *Уласна бел.* Не знаходка, не адкрышчэ, даўно вядомая рэч, з'ява, факт і пад. *Сякера пад лаўкай!* – *Скарупкаў «Słownik frazeologiczny», які так доўга чакаў маёй пільнейшай увагі* (Я.Брыль. Дзевяноста чацвёрты).

Узнік унутрыфразеалагічным спосабам – на аснове выклічнікавага выразу *знайшоў сякеру (тапор) пад (за) лаўкай* (гл.). *Параўн. у Федароўскага* (с. 271): «На Палессі кажуць: От на́хадка: тапор за лаваю».

Сямі пядзяў у лбе. *Паўкалька з руск. м.* (семи пядей во лбу). Вельмі разумны, здольны, здатны. *Як ні дзіўна, сярэдневяковае праваслаўе страшэнна абыякавае да творцы, да асобы, якая на яго працавала, да дойліда, майстра фрэскі і іконы, разьбярэ. І так паўсюль. Трэба быць сямі пядзяў у лбе, каб заслужыць на ўпамінанне* (У.Караткевіч. Дыяментны горад).

Узнік на аснове ўяўленняў, што высокі лоб – прымета вялікага розуму. *Пядзя* – даўнейшая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расцягнутых вялікага і ўказальнага пальцаў, гзн. 18–20 см. Выраз засноўваецца на прыёме гіпербалы (сем пядзяў – гэта амаль паўтара метра). Фразеалагізмы з падобным гіпербалізаваным вобразам ёсць у некаторых раманскіх мовах: румынскай (*eu sapta palme in frunte*, літаральна «з сямю пядзямі ў лбе», іспанскай (*tener mas de dos palmos de frente*, літаральна «мець больш як дзве пядзі ў лбе»).

Т

Так бы мовіць. *Запазыч. з укр. м. (так би мовити).* Калі можна так выказацца. *Я ўжо даўно мінуў той дзіцячы ўзрост, пазбавіўся, так бы мовіць, ланцугоў чароўнага і, шчыра кажучы, трохі жорсткага туману ...* (А.Асташонак. Драматургічныя тэксты).

Гэта нядаўняе запазычанне ўжываецца ў нашай мове паралельна з сінанімічным выразам *так сказаць*.

Так трымаць! *Паўкалька з руск. м. (так держать).* Заклік ці пажаданне і надалей прытрымлівацца ранейшай лініі паводзін. *Малайчына, Андрэй, так трымаць, я ведаў, што ты не здасіся ўсякім жыццёвым перапетыям* (І.Капыловіч. Калі трэба жыць).

Паходзіць з маўлення маракоў, дзе «Так держать!» – каманда рулявому на судне, па якой ён павінен утрымліваць ход карабля па зададзеным курсе. Параўн. выкарыстанне фразеалагізма з паказам на сферу яго першапачатковага ўжывання: «Пылец па-сяброўску ляпае Алеся па плячы: – Так трымаць, старшыня! Гэтак, здаецца, па-флоцку?» (І.Шамякін).

Таптацца ў грязь. *Агульны для ўсходнесл. м. Усяляк прыніжацца, знеслаўляцца, зневажацца. У краіне, дзе верхаводзяць «праваслаўныя атэісты», тысячагадовыя традыцыі мудрых продкаў топчуцца ў грязь* (С.Кліменценка. Не згасайце, свечкі памяці).

Утвораны ад фразеалагізма *таптаць у грязь* (каго, што) – выразу з жывой унутранай формай.

Таптаць (утоптаць; утаптаць) у грязь каго, што. *Калька з франц. м. (saucer dans la boue).* Усяляк чарніць, прыніжаць, знеслаўляць каго-, што-н., зневажальна адзвацца, несправядліва абвінавачваючы. *Як з «хама-мужыка» ў палацах умела панства пасмяяцца! Як твае думы, тваё слова ў грязь таптала адмыслова!* (Ю.Свірка. Хат вячысты дар).

Вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню, усведамляецца даволі выразна. Адчуваецца і гіпербалічнасць у супастаўленні з’яў.

Тармазы адказваюць у каго. *Агульны для бел. і руск. (тормоза срываюцца) м. Хто-н. страчвае кантроль над сваімі дзеяннямі, учынкамі. Мабыць, многія чулі, як юнак, які зрабіў нешта кепскае, апраўдваецца: «Адказалі тармазы... Быў п’яны»* (Малодосць. 1988. № 2).

Паходзіць з маўлення шафёраў.

Толькі (аднаго) птушынага малака няма (не хапае, бракуе) у каго, дзе. *Агульны для ўсходнесл. (руск. только нет птичь-*

его молока, *укр.* тільки пташиного молока нема) і *польск.* (brakuje kоти tylko ptasiego mleka) *м.* Усяго ўволю, удосталь. *І пажылі ж мы з Нэлечкай – ёсць што ўспомніць! Можна сказаць, аднаго птушынага малака бракавала* (І.Аношкін. Дружбакі).

Склаўся на аснове фразеалагізма *птушынае малако* (гл. с. ...., а таксама ў ЭСФ–81, с. 118).

Трапіць у <самы> яблычак. *Гл.* пацэліць (патрапіць, трапіць) у <самы> яблычак.

Трымацца на адлегласці *ад каго, з кім.* Агульны для ўсход-несл. і *польск. м.* (*руск.* держаться на почтительном расстоянии от кого, *укр.* триматися на <значній> відстані від кого, *польск.* trzymać się w <rewności> odległości od kogo). Не ўступаць у блізкія адносіны, сувязі з кім-н. *Сурміла трымаўся на адлегласці з падначаленымі, раўніва клапаціўся пра свой аўтарытэт...* (В.Блакит. Шануй сваё імя).

Утвораны ад фразеалагізма *трымаць на адлегласці* (каго) – недакладнай калькі з франц. м. (гл. ЭСФ–93, с. 168).

Трымаць язык за зубамі. *Калька з ням. м.* (die Zunge im Zaum halten, літаральна «язык за зубамі трымаць»). Нічога не гаварыць лішняга, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба. *Сеня адмовіўся [адказваць], можа, таму, што яму толькі што загадалі «трымаць язык за зубамі»* (І.Шамякін. Трывожнае шчасце).

У многіх навуковых працах сцвярджаецца, што гэты выраз «уласна рускі» і з’яўляецца вынікам скарачэння прыказкі «Ешь пирог с грибами, а язык держи за зубами». Часам да гэтага дадаюць яшчэ і сюжэтны аповед з часоў імператрыцы Елізаветы Пятроўны. Думаецца, аднак, што гэты выраз склаўся ў немцаў і ў яго аснове – нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення. Параўн. іншыя сінанімічныя фразеалагізмы: *трымаць язык на прыязі, трымаць язык на замку, прытрымліваць язык.* Параўн. і ў франц. м.: *tenir sa langue* (літаральна «трымаць язык»).

Трын-трава *для каго, каму.* *Запызыч.* з *руск. м.* Не заслугоўвае ніякай увагі, не мае значэння, не хвалюе каго-н. *Звінела б тая струна ды брала нас за жывое! Астатняе ўсё – нажыўное, астатняе ўсё – трын-трава!* (А.Вярцінскі. Запаветная струна).

Лічаць, што неўжывальнае па-за фразеалагізмам слова *трын* – фанетычнае змяненне *крын* (грэч.) ‘кветка лілея’. У *руск.* помніках XVIII ст. сустракаецца тэрміналагічнае спалучэнне *крин-трава* як батанічна-ўрачэбнае абазначэнне лекаўці лекавай сыравіны. Параўн. іншыя падобныя ўтварэнні: *сон-*

трава, размарын-трава. Спалучэнне магло фразеалагізавацца ў маўленні ўрачоў ці знахароў, а фанетычнае пераўтварэнне адбылося, відаць, пад уздзеяннем пачатковага *t* у слове *трава*. Выраз ёсць і ў *Насовіча* (с. 165) – у такой форме: *трынь трава*. З мяккім *n*, але ў напісанні праз злучок сустракаецца ў З.Бядулі («Усё рэшта – трынь-трава»), Я.Коласа («Усё гэта трынь-трава»).

Тысяча і адна ноч. *Калька з ням. м.* (Tausendundeine Nacht). Штосьці дзіўнае, незвычайнае, казачнае. *Яна [гід] не стараецца здзівіць тысяччу і адной ноччу: «Венецыя-Венецыя, ну і што? Знайшлі чаму здзіўляцца»* (С.Астравец. Венецыя).

Паходзіць ад назвы зборніка арабскіх казак. Кніга пад такой назвай (з казкамі і апавяданнямі народаў Усходу) канчаткова складалася ў Егіпце (XIV —XV стст.) і была перакладзена на многія раманскія, германскія, славянскія і іншыя мовы.

Тэт-а-тэт. *Запачыч. з франц. м.* (tête-a-tête). Без сведак, без пабочных асоб, удвух з кім-н. (гаварыць, пагаварыць, спытаць і пад.). *Далікатнасць сітуацыі вымагала гаворкі з ім, як кажучы французы, тэт-а-тэт* (С.Законнікаў. Ліёнскі тыдзень).

Літаральны пераклад франц. выразу – «галава да галавы».

У

У абдымкі (абдоймы) Марфея ісці, пайсці і пад. *Паўкалька з англ. м.* (in the arms of Morpheus). Спаць. *Я проста скептык, якому да таго ж вельмі хочацца спаць і які не дачакаецца сустрэчы са Швальбе, каб пасля адправіць яго да д'ябла, пачытаць штосьці з твораў тутэйшых паэтаў... І пайсці ў абдоймы Марфея* (У.Караткевіч. Млын на Сініх Вірах).

Склаўся на аснове грэчаскай міфалогіі, дзе *Марфей* – бог сну, у антычным мастацтве адлюстроўваўся як стары чалавек з крыламі.

Увайсці ў прымаўку. *Калька з франц. м.* (passer en proverbe). Стаць агульнавядомым, усімі прызнаным. *Храбрасць Садзіленкі ўвайшла ў прымаўку* (ЛіМ. 27.05.1969).

Тут што-небудзь папулярнае, вядомае шырокаму колу людзей атаясамліваецца з устойлівасцю і ўзнаўляльнасцю народных прымавак (прыказак).

Уваходзіць (увайсці) у <сваю> каляіну. *Агульны для ўсход-нел. м.* (руск. *входит в <свою> колею*, укр. *входити в колію*). Ужыв. са значэннямі 'вяртацца да прывычнага спосабу жыцця' і 'прымаць звычайны рытм, характар'. *Асталяваўшыся, Лабановіч увайшоў у каляіну дамашняга жыцця* (Я.Колас. На ростанях).

Жыццё на новым месцы паволі ўваходзіць у сваю каляіну (С.Александровіч. На шырокі прастор).

Паходзіць з адпаведнага свабоднага словазлучэння. Гл. пра паходжанне антанімічнага (у 1-м знач.) фразеалагізма *выбівацца з каляіны*.

Удар ніжэй пояса. *Агульны для бел. і руск. м.* Раптоўная і балючая непрыемнасць, нечакана і нетактоўна прычыненая каму-н. «[Святлана Уладзіміраўна:] *Я не думала, што вы такі маленькі і худзенькі...*» Для Лукіна, які і сапраўды быў на цэлую галаву ніжэйшы за Святлану Уладзіславаўну, гэта быў удар, як кажучь баксёры, *ніжэй пояса* (В.Праўдзін. Танцавальны марафон).

Як і відаць з прыведзенага прыкладу, выток фразеалагізма – маўленне баксёраў. Удар ніжэй пояса – забаронены прыём у боксе.

Удар пад дых. *Уласна бел.* Раптоўная і балючая непрыемнасць для каго-, чаго-н. *Калі стараннямі даносчыкаў і прыдуркаў спыняцца беларускае кнігадрукаванне і перыядычны друк, гэта будзе ўдар пад дых усёй нашай нацыянальнай культуры, пасля якога яна невядома як і калі выпрастаецца* (У.Някляеў. «У сваім народзе ты жывеш...»).

Склаўся ў выніку пераасэнсавання адпаведнага словазлучэння, якое ўжываецца ў маўленні баксёраў.

Узяць за жабры каго. Гл. браць (узяць) за жабры каго.

Узяць за шчэлепы каго. Гл. браць (узяць) за шчэлепы каго.

Узяць лейцы ў <свае> рукі. Гл. браць (узяць) лейцы ў <свае> рукі.

Узяць на зыхер каго. Гл. браць (узяць) на зыхер каго.

Узяць на понт каго. Гл. браць (узяць) на понт каго.

Узяць уцям што. Гл. браць (узяць) уцям што.

Укладвацца ў пракрустава ложа. *Агульны для ўсходнесл. м.* Насільна прыстасоўвацца да чаго-н., падганяцца да пэўнай меркі. *Бокам цяпер вылазяць іх хуткаспелыя схемы, жыццё не хоча ўкладвацца ў іх пракрустава ложа* (В.Блакит. Шануй сваё імя).

Утвораны ад фразеалагізма *ўкладваць у пракрустава ложа*. Гл. у ЭСФ—81 (с. 136–137) і ў ЭСФ—93 (с. 142).

У Магілёўскую губерню трапіць, папасці, збірацца і пад. *Уласна бел. (у слоўніках іншых моў адсутнічае).* У замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю. *У нас, калі богу душу аддаў, кажучь: перасяліўся ў Магілёўскую губерню* (М.Гроднеў. Нязведаная даль).

Выраз каламбурнага характару: тут прыметнікавы кампанент асацыятыўна збліжаецца са словам *магіла* ('яма для пахавання памерлых'). Гл. таксама *адпраўляць у Магілёўскую губерню*.

Умыванне рук. *Уласна бел.* Адмаўленне ад удзелу ў чым-н. ці ўхіленне ад адказнасці. *А можа, усе гэтыя разважанні – такая, больш-менш зручная, форма ўмывання рук* (Я.Брыль. На раздарожжы).

Вытворны назоўнікавы фразеалагізм на аснове суадноснага дзеяслоўнага *ўмываць рукі* (гл. ЭСФ–81, с. 138).

У парадку рэчаў. *Калька з франц. м.* (*s'est dans j'ordre des choses*, літаральна «гэта ў парадку рэчаў»). Звычайна, нармальна, натуральна. *Увогуле першы павінен паміраць мужчына. Гэта ў парадку рэчаў* (І.Навуменка. Цёмныя змрокі).

Гл. больш падрабязна на с. 6.

У сабакі вачэй пазычыць. *Уласна бел.* Страціць сумленне, сорам, набрацца нахабнасці. *Вочы якія ў Аляксея... Як у вінаватага сабакі... Праўду кажуць: у сабакі трэба вочы пазычыць, каб пасля такога з'явіцца сюды...* (П.Місько. Ціхае лета).

Відаць, склаўся на аснове фразеалагізма *хоць у сабакі вачэй пазыч* (гл.). Параўн. падобную этымалагічную сувязь паміж фразеалагізмамі *хоць зубы на паліцу кладзі* (с. 97) і *зубы на паліцу класці* (ЭСФ–81, с. 61–62).

Усёй душой. *Калька з лац. м.* (*tota mente*). Ужыв. са значэннямі: 1) шчыра, сардэчна (любіць, кахаць, верыць і пад.), 2) поўнасьцю, цалкам (быць на баку каго-н., падтрымліваць каго-, што-н. і пад.), 3) з вялікім жаданнем, вельмі ахвотна (хацець, імкнуцца, рвацца і пад.). *Гарбачэня адчуў, што ён пакахаў Кацю не на жарты, усёй душой* (І.Гурскі. На берагах Прыпяці). *Усёй душой падтрымліваю прапанову, выказаную ў дакладзе...* (В.Вітка. Гэта шчасце – пісаць для дзяцей). *Дачушка мая! А я зусім не супраць вяселля. Наадварот, я ўсёй душой хачу гэтага* (І.Козел. Папараць-кветка).

Можна лічыць, што тут абодва кампаненты выконваюць сэнсаўтваральную функцыю. Кампанент *душа* суадносіцца са значэннем «нематэрыяльная аснова жыцця чалавека, носьбіт псіхічных працэсаў».

Уставаць (падумацца, паднімацца) з каленяў. *Агульны для ўсходнесл. м.* Пераставаць быць паднявольным, прыніжаным, пакорлівым. *Мы, беларусы, выжывем фізічна толькі тады, калі паднімемся з каленяў, адродзім мову, культуру, свае спаконвечныя мудрыя традыцыі...* (С.Законнікаў. Наш паратунак – Адраджэнне).

Відаць, узнік на аснове фразеалагізмаў *стаяць на каленях* (перад кім), *поўзаць на каленях* (перад кім) як параўнальна нядаўняе ўтварэнне, антанімічнае папярэднім па сваёй унутранай форме.

Усякага жыта па лапаце. *Агульны для бел. і руск. м.* Усяго патроху; самае рознае. *Тут табе і хахлы, і латышка, і ўсякага жыта па лапаце* (У.Караткевіч. Чазенія). *І кожная з тых гор і горак – скарбніца невычэрпная: самародныя жалеза і медзь, золата, вугаль, баксіты, фасфарыты. Увогуле, як кажучь, усякага жыта па лапаце* (В.Казько. Бунт незапатрабаванага праху).

Першапачаткова тут *жыта* – абагульненая назва жыта, ячменню, пшаніцы і іншых злакавых, а *лапата* – драўляная прылада з шырокім ніжнім канцом для перамяшчэння, перамешвання зерня на таку.

Усякая ўсячына. *Запазыч. з руск. м.* (всякая всячина). Ужыв. са значэннямі: ‘самыя разнастайныя рэчы, прадметы’ і ‘усё без разбору (аб прадмеце размовы, гутаркі, думак і пад.)’. *Мяса пакрышанае, прыпраўленае кропам, часнаком ды ўсякай усячынай, падагрэлася ў печы* (К.Крапіва. Мядзведзічы). *І ўзімку ў школе, і ўлетку дома ён заўсёды выдумвае ўсякую ўсячыну, і ўсё ў яго набывае афарбоўку загадкавасці* (Т.Хадкевіч. Спеюць яблыкі).

Паходзіць ад назвы часопіса, які выдаваўся імператрыцай Кацярынай II. Кампанент *усячына* па-за фразеалагізмам не ўжываецца, а *ўсякая* сэнсава суадносіцца з адпаведным словам свабоднага ўжывання.

Усяму галава. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. всему голова, укр. усьому голова).* Самае галоўнае, найбольш важнае сярод іншага. *Хіба не бачаць, колькі нас, Быкоўскіх, зараз развялося, што на нас, Быкоўскіх, усё тут трымаецца, што мы, Быкоўскія, усяму тут галава* (М.Ермаловіч. Быкоўскі на пасадзе).

Паходзіць з прыказкі *Хлеб усяму галава*.

Утаптаць у гразь каго, што. *Гл.* таптаць (утоптаць; утаптаць) у гразь каго, што.

Утоптанне (таптанне) у гразь каго, чаго. *Уласна бел.* Ачарненне, прыніжэнне, знеслаўленне, несправядлівае абвінавачванне каго-, чаго-н. *Ці захаваюць наступнікі духоўны скарб продкаў? Ці зберагуць пад ашалелым напорам размывання, знішчэння, утоптанна ў гразь усяго, на чым спагон веку трымаўся народ?* (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

Утыкаць <свой> нос куды, у што. *Гл.* соваць (сунуць, утыкаць) <свой> нос куды, у што.

Ф

Фіглі-міглі. *Запазыч. з польск. м. (figle-migle).* Жарты, хітрыкі, спрытныя прыёмы для дасягнення чаго-н. *Шчэпкін мусіў вярнуць-*

ца, зрабіць рукамі фіглі-міглі, і толькі тады яму заапладзіравалі (А.Карпюк. След на зямлі).

Назоўнік *figel*, адно са значэнняў якога ў польск. м. – ‘жарт’ (*figle* – ‘жарты’), – сэнсаўтваральны кампанент фразеалагізма. Другі ж кампанент – прыдуманы, немагаваны, узніклы ў працэсе рыфмоўкі, падагнаны пад гукавую сіметрыю выразу, а можа, і звязаны з коранем дзеяслова *tiгаж* – ‘мігаць, падміргваць’.

Фігу з маслам. Гл. дулю (фігу, кукіш) з маслам.

Х

Хаваць галаву ў пясок. Калька з ням. м. (*den Kopf in den Sand stecken*). Палохаючыся, старацца ўхіліцца ад чаго-н. *Давайце не будзем хаваць галаву ў пясок – нашым юнакам і дзяўчынкам ведаў [пра маральна-палавое выхаванне] катастрофічна не хапае* (Настаўн. газ. 20.05.2000).

Узнік у выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да страуса. Параўн.: «Тыя палітыкі, якія агітуюць не ўдзельнічаць у выбарах пры любых саступках існуючага рэжыму, нагадваюць страуса, які перад небяспекай хавае галаву ў пясок» («Нар. воля»).

Хаджэнне на галаве (галовах). Агульны для ўсходнесл. м. Бурнае свавольства, гарэзлівасць (звычайна з боку дзяцей). *Памойму, «хаджэнне на галовах» на ўроках павінен, пры неабходнасці скідвання назапашанай энергіі, «арганізаваць» сам настаўнік* (Н.Цыпіс. Настаўнік – галоўны чалавек у дзяржаве).

Вытворны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *хадзіць на галаве (галовах)*, які абазначае ‘вельмі свавольць, дурэць; рабіць, што захочацца’.

Хадзячая газета. Калька з англ. (*walkind newspaper*) *ці паўкалька з франц. (gazette vivante*, літаральна «газета жывая», або *gazette du quartier*, дзе 1-е значэнне – ‘бульварны лісток’, а 2-е – ‘мясцовы пляткар’) м. Чалавек, які распаўсюджае розныя навіны і чуткі. *«Ці тут падманулі, ці там?» – вырашалі адны заблытаную дылему, а другія, якіх звычайна называюць «хадзячай газетай», з палёгкай уздыхнулі: ніяк не маглі яны змірыцца з тым, што іншыя разнеслі навіну ў масах – такія ўвогуле ніколі, нікому і нічому не вераць, але вельмі крыўдзяцца, калі не вераць ім* (А.Кудласевіч. «Жэзл Жалезны»).

У аснове фразеалагізма – нерэальная вобразнасць, якой і магавуецца яго сэнс.

Хадзячы анекдот. *Агульны для ўсходнесл. м.* Чалавек, дзеянні ці ўчынкі якога здаюцца дзівацкімі. *Цяпер, калі падумаць, то не зразумела, з якой прычыны Федзя абазваў тады Любу імем вясковай жанчыны, якая была ў сяле хадзячым анекдотам* (І.Грамовіч. На крутой гары).

Утвораны шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізмаў *хадзячая газета* (гл. вышэй) і *хадзячая энцыклапедыя* (гл. ЭСФ–93, с. 180), якія з’яўляюцца калькамі ці паўкалькамі з заходнееўрапейскіх моў.

Хоць зубы на паліцу кладзі (лажы) калі, пры якой умове. *Уласна бел.* Зусім няма чаго есці. *Настала, бадай, самая цяжкая пара ў жыцці кляноўцаў – хоць зубы кладзі на паліцу* (А.Асіпенка. Жыта).

У аснове фразеалагізма – гіпербалічны вобраз, матываваны практычнай, гумарыстычна афарбаванай развагай: калі няма чаго есці, дык і няма занятку зубам, а таму хоць кладзі іх на паліцу.

Хоцькі-няхоцькі. *Уласна бел.* Насуперак жаданню, незалежна ад жадання, старання каго-н. *Хоцькі-няхоцькі прыйшлося выбрацца з роднага гнязда* (З.Бядуля. Дванаццацігоднікі).

Утвораны на аснове тоеснага выразу *хочаш не хочаш* (гл. ЭСФ–93, с. 183), складаецца з кампанентаў, неўжывальных па-за фразеалагізмам.

Хоць у плуг запрагай каго. *Уласна бел.* Хто-н. вельмі моцны, здаровы. – *Доктар! Я здаровы, як бык... – Што яго глядзець?! Гэтага буйвала хоць у плуг запрагай...* (Я.Палубятка. Дуралесіца).

У аснове выразу – гіпербалічнае супастаўленне з канём (паводле сілы, стану здароўя).

Хоць у сабакі вачэй пазыч каму. *Уласна бел.* Вельмі сорамна, непрыемна. – *Ой, Валодзя, – кажучы, а самому, зноў жа, хоць у сабакі вачэй пазыч, – дык жа мне ўжо во, Шмулька – абагнаў [бульбу] і пабаранаваў. Ты ўжо, калі ласка, не крыўдуй, што так выйшла...* (М.Гіль. Як я абганяў бульбу).

Узнік як якаснае адлюстраванне пэўнага стану чалавека праз супастаўленне з сабакам, вобраз якога ў народным уяўленні звязваецца часцей з негатыўнымі адзнакамі, чым са станоўчымі. Гэта бачым і ў шэрагу прыказак ды фразеалагізмаў: «Сабака і на Бога брэша», «Сабаку і сабачая смерць», «Воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць», «пусціцца ў сабачую скуру», «(прапасці) за сабаку», «па сабаку з рота скача» і г.д.

Хто ёсць хто. *Калька з англ. м. (who is who).* Што ўяўляюць сабой тыя ці іншыя людзі, чаго варты хто-н. *Дастаткова «дапытаць з прыдзіркамі» ўсіх, хто на той час працаваў у Цэнтральным аддзеле, – і стане зразумелым, хто ёсць хто* (В.Праўдзін. Танцавальны марафон).

Паходзіць ад назвы штогадовага бібліяграфічнага даведніка, які выдаецца ў Вялікабрытаніі, ЗША і некаторых іншых краінах.

Хто ў лес хто па дрovy. *Паўкалька з руск. м. (кто в лес кто по дрова).* Няладжана, нядружна, уразброд (спяваць, гаварыць і пад.). *Адным словам, у сэнсе палітычна-партыйным цягнулі нашы лектары «хто ў лес хто па дрovy»...* (М.Гарэцкі. Віленскія камунары).

Лічаць, што выраз паходзіць з байкі І.А.Крылова «Музыканты» (1808), дзе пра няўмелых спевакоў гаворыцца: «Запели молодцы: кто в лес, кто по дрова...». У іншых мовах, апрача бел. і руск., не сустракаецца, яго перакладаюць адпаведнікамі: укр. *хто у луг, а хто у плуг*; польск. *jeden do Sasa, drugi do lasa* і г.д. У бел. літаратурнай м. ёсць сінанімічны выраз *хто ў плот хто ў гарод*.

Ц

Цукар мядовіч. *Паўкалька з руск. м. (сахар медович).* Празмерна ласкавы, прытворна-ветлівы чалавек. *Ідучы са сходу, калгаснікі мармыталі: – Не старшыня, а цукар мядовіч... – Словы салодкія, а справы ніякай... – Звоніць, пакуль ахвоту згоніць* (П.Місько. Наватар).

Узнік для абазначэння занадта саладжавага чалавека на ўзор імёнаў і імёнаў па бацьку (тыпу «Пятро Іванавіч»). Фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» (1874) І.І.Насовіча, праўда, з недакладнай дэфініцыяй: «кажуць пра чалавека капрызнага, сярдзітага, злой натуры».

Ч

Чамярыца яго ведае. *Уласна бел. Невядома. І чамярыца яго ведае, як гэта неяк хітра на свеце ўстроена!* (Я.Купала. Ту-тэйшыя).

Утвораны па гатовай мадэлі – на ўзор тых шматлікіх сінанімічных фразеалагізмаў, якія ўжо былі ў мове (*чорт яго ведае, ліха яго ведае, трасца яго ведае* і г.д.). *Чамярыца* (або *чэмер*) – травяністая ядавітая луговая расліна.

Часам з квасам, а парою з вадою. *Агульны для бел. і руск. (часом с квасом, порой с водой) м. Ужыв. пры дзеяслове жыць, радзей – быць і абазначае ‘па-рознаму – сытна і надгаладзь’. Мелі такі-сякі асабісты агарод, з якога жылі часам з квасам, а парою з вадою (В.Якавенка. Акно на плошчу). На франтах было ўсяляк, як гаворыцца, часам з квасам, а парой з вадой (М.Льнькоў. Аб часе, аб сабе).*

Фразеалагізм, у якім кампаненты структуры *часам ... , а парой ...* з’яўляюцца сэнсаўтваральнымі, склаўся ў жывой народнай мове і характарызуецца згусткам сродкаў мастацкай выразнасці. У ім ёсць кампаненты-сінонімы (*часам – парою*), дзве ўнутраныя рыфмы, свая рытмічнасць у кожнай частцы і антанімічнае супрацьпастаўленне (*квасам – вадою*). Іншы раз пішуць, што гэты выраз «уласна рускі». Аднак наўрад ці так гэта. Ён занатаваны *Насовічам* (с. 181), *Федароўскім* (с. 160), запісаны Я.Чачотам у 1846 г., прыводзіцца ў польскіх слоўніках – з паметай «устарэлы» і ў форме *czasem z kwasem, a czasem z wodą*. Дарэчы, у такой жа форме выраз знаходзім у апавяданні В.Каваля «Шчасце Сілівея Зязюлі» (1936): «З таго часу я пайшоў па людзях і ўсё жыццё так і хадзіў – часам з квасам, а часам з вадою». Першы кампанент фразеалагізма (*часам*) – нарматыўнае міжстылёвае слова ў сучасных літаратурных бел., укр. і польск. м.

Часанне языка. *Уласна бел. Пустаслоўе, балбатня. Лазовіку карцела папкінуць: ну-ну, ты па часанню языка не ўступіш любой кабеце, – але стрымаўся ... (В.Блакіт. Шануй імя сваё).*

Утвораны ад суадноснага дзеяслоўнага фразеалагізма *часаць язык*, першае значэнне якога – ‘гаварыць упустую, пустасловіць’.

Чорны воран. *Запазыч. з руск. м. Аўтамашына для перавозкі арыштаваных. Аўтух спярша думаў, што трапіў у страхавіты «чорны воран», пра якога начуўся ў турме і нават раней – на вёсцы (В.Быкаў. Жоўты пясочак).*

Слова *воран* у вуснай народнай творчасці і ў мастацкіх тэкстах досыць часта ўжываецца са сталым эпітэтам *чорны*: «Чорны воран, белы лебедзь – хто адолее з дваіх?» (С.Гаўрусёў); «Не для чорных воранаў песня салаўя!» (Л.Геніюш). Звычайна словазлучэнне *чорны воран* выклікае негатыўныя экспрэсіўна-ацэнныя асацыяцыі, дадатковае адценне прадвесніка бяды, няшчасця. Відаць, гэта і стала асновай для фразеалагізацыі словазлучэння.

Чорны дзень. *Агульны для ўсходнесл. м. Цяжкі, змрочны час для каго-н. Запасы Сымона Чарнюка на «чорны дзень», на «канец свету» запоўнілі хатку дзе-нідзе да самай столі (З.Бядуля. Язэп Крушынскі).*

Прыметнікавы кампанент тут выступае як сэнсаўтваральны, ён суадносіцца з такімі перыферычнымі значэннямі слова *чорны*, як ‘цяжкі, беспрасветны’ ці ‘звязаны з горам, няшчасцем’. Ды і кампанент *дзень* захоўвае часовае значэнне, праўда, няпэўнага характару, у сэнсе ‘перыяд, час’. Параўн. у польск. м.: *czarna godzina*. Аслабленая знітанасць паміж кампанентамі дапускае ўстаўку азначэнняў паміж імі: «У Куранях ягадамі карміліся, ягады збіралі, сушылі на продаж, на грошы, на *чорны* зімовы ці веснавы *дзень*» (І.Мележ).

Чуваць (чутно) як муха пралятае (праляціць). *Недакладная калька з франц. м.* (on entendrait voler une mouche, літаральна «можна чуць, як ляціць муха»). Надзвычайна ціха дзе-н. *Дысцыпліну Варановіч трымаць умеє. На яго ўроку чуваць як муха праляціць* (І.Навуменка. А немцы ў Парыжы...).

Заснаваны на ўяўнай, патэнцыяльна магчымай сітуацыі.

Чырвоны памешчык. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. красны помешик, укр. червоний поміщик). Старшыня калгаса як гаспадар з неабмежаванай уладай. «*Чырвоныя памешчыкі* паўсюдна рабілі, што хацелі, ператвараючы падначаленых у паслухмяных балванчыкаў» (М.Дзелянкоўскі. Бойся, а то ...).

У выразе абодва кампаненты – сэнсаўтваральныя. *Чырвоны* суадносіцца з вытворным значэннем ‘звязаны з савецкай дзяржавай, сацыялістычным ладам’, а *памешчык* – асацыюецца па падабенстве з памешчыкам мінулых эпох, землеўладальнікам з неабмежаванай уладай над прыналежнымі яму беспраўнымі сялянамі.

Ш

Шайка-лейка. *Гл.* <адна> шайка-лейка.

Шапка Манамаха. *Запазыч. з руск. м.* Ужыв. са значэннямі ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады ў Расіі’ і ‘адзінае, поўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавай’. *Хто б мог падумаць, акрамя хіба самога авантурыста Глінскага, што ён, хоць і не ў шапцы Манамаха, а ўсё ж пакірае Масковіяй пры малалетнім цару* (А.Петрашкевіч. Ахвяра ўласнага авантурызму). *Афанасій Філіповіч сем год вучыў «царэвіча маскоўскага» – яшчэ аднаго самазванца на шапку Манамаха* (В.Чаропка. Афанасій Філіповіч).

Паходзіць з выразу «Ох, тяжела ты, шапка Мономаха», упершыню ўжытага ў трагедыі А.С.Пушкіна «Барыс Гадуноў» (1825) са значэннем ‘цяжка кіраваць дзяржавай’. Лічыцца, што гэту шапку

насіў вялікі князь кіеўскі Уладзімір Манамах (1053–1125). Шапкай Манамаха як сімвалам улады вянчаліся на царства маскоўскія цары.

Шарашкіна кантора. *Запазыч. з руск. м.* Несалідная, неаўтарытэтная ўстанова, арганізацыя, прадпрыемства. *Раз пастаўлен на дзела, значыць, павінен адказваць. У нас табе не шарашкіна кантора* (І.Чыгрынаў. Залатая рука).

Паходзіць з турэмна-лагернага жаргону. Утвораны ў выніку разгортвання слова *шарашка* ў фразеалагізм. У перыяд сталінска-берыёўскага масавага тэрору зняволеныя называлі *шарашкай* спецыяльныя зоны, абнесеныя калючым дротам, дзе, пазбаўленыя свабоды і грамадзянскіх правоў, матэматыкі, фізікі, хімікі, інжынеры-радысты і інш. абавязаны былі займацца загаданай тэматыкай навуковых даследаванняў. Вучоныя жылі там у адносна някепскіх умовах, ядрэнна харчаваліся. У шарашцы працавалі ў свой час відныя фізікі-атамшчыкі, ракетчыкі і многія іншыя спецыялісты. Пабываў там і А.Салжаніцын, які пасля жыццё бяспраўных насельнікаў «шарашкі Марфіна» адлюстраван у славутым рамане «У крузе першым».

Шарварку (-і) адрабляць. *Уласна бел.* Марудліва, абьякава, без старання рабіць якую-н. справу. *Пяе [артыстка] – усё адно як на ўзгароду вешае... Як тыя шарваркі адрабляе... Як цераз пень калоду тралюе...* (Н.Гілевіч. Быў час, быў век, была эпоха).

Узнік у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, у якім устарэлы назоўнік *шарварка (-і)* абазначаў ‘грамадская працоўная павіннасць па будаўніцтву і рамонту дарог, мастоў, грэбляў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.’. Гэта павіннасць адраблялася прымусова і, зразумела, без асаблівай ахвоты і старання, што і стала асновай для фразеалагізацыі словазлучэння.

Шаркі на баркі. *Уласна бел.* Схапіць з сабой свае манаткі (ужываецца ў ролі дзеяслоўнага выказніка пры дзейніку са значэннем асобы). *А як выхадны, дык ён [масавік-забаўнік] шаркі на баркі і ў горад патлы завіваць* (А.Петрашкewіч. Трывога).

Апошні кампанент у гэтым фразеалагізме, – хутчэй за ўсё, запазычанне з польск. м. (*barki* ‘плечы’). А першы, як і ў некаторых іншых рыфмаваных выразах, прыдуман, нематываваны, падагнаны пад гукавую сіметрыю фразеалагізма, узніклы ў працэсе рыфмоўкі. Лексіка-семантычныя і логіка-сінтаксічныя сувязі, як слухна зазначае В.М.Макіенка, «адыгрываюць другарадную ролю ў арганізацыі рыфмаваных пар» (напрыклад: *шурум-бурум, цюха-мацюха, цямя-лямя*).

Шашкі ў мяшкі браць, складаць і пад. *Уласна бел.* Свае пажыткі з сабой (браць, збіраць і пад. перад адыходам, ад'ездам, уцёкамі). *Такая была кватэра!.. Такая пасада – упершыню ў жыцці! І вось зноў збірай шашкі ў мяшкі і – па асінавыя шышкі* (П.Палітыка. Свой хлопец).

Першапачатковае значэнне апошняга кампанента зразумелае, хоць ён тут мае абагульнены сэнс (маецца на ўвазе зусім не абавязкова мех як пэўны прадмет хатняга ўжытку). Першы ж кампанент, як і ў некаторых іншых рыфмаваных фразеалагізмах, склаўся ў працэсе рыфмоўкі.

Шостае пачуццё. *Калька з франц. (sixième sens) або англ. (sixth sense) м.* Здольнасць інтуітыўна ўспрымаць, прадбачыць, угадваць што-н. *Шостым пачуццём ён намагаецца зразумець сэнс трагедыі: «Чаму? Чаму менавіта гэтае зялёнае дзяўчо стала ахвярай натоўпу?»* (А.Кудласевіч. «Жэзл Жалезны»).

Чалавек і вышэйшыя жывёлы ўспрымаюць з'явы навакольнага асяроддзя з дапамогай пэўных органаў пяці пачуццяў – зроку, слыху, нюху, смаку, дотыку. Выразам *шостае пачуццё* назвалі інтуіцыю – як бы дапаўненне да гэтых пяці пачуццяў.

Што босаму разуцца. *Гл.* як (што) босаму разуцца.

Што костка ў горле каму. *Гл.* як (што) костка ў горле каму.

Што ўбіў то < і > уехаў. *Уласна бел.* Бесклапотны, гультаяваты, такі, што толькі пад прымусам робіць што-н. (пра чалавека). *Сярод дзяцей таксама трапляліся неслухі, «што ўбіў то і ўехаў», падпадалі пад уплыў людзей не лепшых у вёсцы* (Б.Сачанка. Вечны кругазварот).

Хутчэй за ўсё, гэта выраз «конскага паходжання»: пра каня, якога ўвесь час трэба падганяць. Першапачаткова выкарыстоўваўся, як мяркуе М.А.Даніловіч, «у дачыненні да цяглавай жывёлы, пераважна каня, са значэннем 'не шпаркі ў хадзе, працы, наравісты'; у далейшым адбылася пераарыентацыя на чалавека».

Што шыла ў мяшку. *Гл.* як (што) шыла ў мяшку.

Шукаць учарашняга дня. *Калька з ням. м. (den gestrigen Tag suchen).* Траціць час на бяссэнсавыя пошукі. *А мы ходзім па лесе, як тыя дурні, шукаем учарашняга дня, калі тут усё гатовае* (І.Сяркоў. Мы – хлопцы жывучыя).

Узнікненне фразеалагізма звязваюць з гістарычным эпізодам. Паводле М.І.Міхельсона, аднойчы курфюрст Іаган Фрыдрых вымавіў свой любімы выраз: «Дзень гэты я згубіў». Прыдворны весельчак Клаус (памёр у 1515 г.) адказаў на гэта: «Заўтра мы ўсе добра пашукаем і абавязкова знойдем дзень, які ты згубіў».

Шуры-муры. *Запазыч. з руск. м. Любоўныя справы, прыгоды. Надакучыла седзячы ў канцылярыі. Можна для разнастайнасці наганяй даць каму-небудзь, можна з машыністкай шуры-муры завесці...* (К.Крапіва. Вайна).

Склаўся ў выніку некаторага скажэння французскага свабоднага словазлучэння *cher amour* (чытаецца як «шэр амур»), дзе *cher* – ‘дарагі, мілы’, а *amour* – ‘любоў, каханне’ і ‘страсць, жарсць’. У руск. і ўкр. слоўніках выраз звычайна падаюць не як назоўнікавы, а як частку дзеяслоўнага – руск. *разводит* шуры-муры, укр. *розводити шури-мури*, са значэннем ‘займацца любоўнымі прыгодамі, фліртам’ ці ‘фліртаваць з кім-н.’. Аднак, па-першае, дзеяслоў *разводзіць* (*развесці*) не павінен уваходзіць у склад фразеалагізма, бо рэалізуе слоўнікавае значэнне ‘пачаць рабіць тое, аб чым гаворыцца ў назоўніку’. Па-другое, *шуры-муры* спалучаецца не толькі з гэтым дзеясловам, а і з іншымі: *завёў шуры-муры* (І.Шамякін, В.Быкаў), *навёў шуры-муры з правадніцай* (В.Блакіт), *шуры-муры закруціла з папом* (М.Чарот), *шуры-муры ў атрадзе круціў* (А.Кобец-Філімонава) і інш. Параўн., відаць, індывідуальна-аўтарскае ўжыванне фразеалагізма, у якім апошні кампанент блізкі да прататыпнага: «Ды хутка бескантрольнае жыццё наша скончылася – шуры ды амурі і нейкая ўсё ж практыка на заводзе» (І.Шамякін).

Шыта (сшыта) белымі ніткамі. *Калька з франц. м. (cousu de fil blancs).* Ужыв. у ролі выказніка і азначэння, а таму развіў два суадносныя значэнні: 1) няўмела схавана, скрыта што-н., 2) няўмела, няўдала схаваны, скрыты. *Відаць, следчы зразумеў, што ў гэтай справе ўсё шыта белымі ніткамі, і настараўся хутчэй збыць Сяргея з рук* (М.Машара. Сонца за кратамі). *Часам Зоська пачынала яго ненавідзець за яўны, шыты белымі ніткамі, разлік* (В.Быкаў. Пайсці і не вярнуцца).

У ЭСФ–81 (с. 153–154) гэты выраз кваліфікуецца як агульны для ўсходнесл. м. На самай жа справе ён (як калька з франц. м.) мае куды большую геаграфію бытавання. А паходзіць ён, відаць, з маўлення краўцоў, якія адзенне для першай прымеркі толькі збольшага прыхопліваюць звычайна белымі ніткамі.

Я

Яблыку няма (не было) дзе ўпасці. *Паўкалька з руск. м. (яблоку негде упасть).* Ужыв. са значэннямі ‘у вялікай колькасці (пра мноства людзей у якім-н. месцы)’ і ‘вельмі цесна, няма сва-

боднага месца'. У зале людзей – яблыку няма дзе ўпасці. Усе паднядзеліся, пры гальштуках (Полымя. 1978. № 1). У аўтобусе, які ідзе ў Асавец з Мінска, яблыку няма дзе ўпасці (І.Навуменка. Развітанне ў Кавальцах).

У руск. м. фразеалагізм прыйшоў, напэўна, з ням. м. як недакладная калька (*es konnte kein Apfel zur Erde fallen*, літаральна «нельга яблыку на зямлю ўпасці»).

Язык зломіш. Агульны для ўсходнесл. м. (руск. язык сломаеш, укр. языка зламаеш). Цяжка вымавіць што-н. (слова, фразу і пад.). У зямлю была ўторкнута лучына, і на ёй напісана: «традысканцыя». «Ого, якая назва! Язык зломіш!» – усміхнуўся сам сабе Сяргей (Л.Левановіч. Чатыры цюльпаны).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення.

Язык на шарнірах у каго. Уласна бел. Хто-н. умее свабодна, гладка, добра гаварыць. – Маўклівы я. Прамоў гаварыць не ўмею. – Па-твойму, толькі той добры кіраўнік, у каго язык на шарнірах? (І.Шамякін. Не той гонар).

Параўнальна нядаўняе ўтварэнне. Яно склалася пад уплывам сінанімічнага фразеалагізма *язык добра падвешаны* (у каго) (калька з франц. м. *a la lanque bien pendue*), відаць, у маўленні механізатараў, дзе шарнірам называюць рухоме злучэнне дэталей або канструкцый, якое дазваляе змацаваным часткам паварочвацца пад вуглом.

Язык не паварочваецца ў каго. Агульны для ўсходнесл. м. Хто-н. баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.). Схлусіць, што Люся тут ні пры чым, – у мяне не паварочваецца язык, а сказаць праўду я не хачу (В.Быкаў. Трэцяя ракета).

Узнік на вобразнай аснове блізкага ў сэнсавых адносінах фразеалагізма *язык прыліп да горла* (у каго, каму) – паўкалькі з царк.-слав. м.

Як, ці, няўжо **язык паварочваецца** ў каго. Агульны для ўсходнесл. м. (Як, ці, няўжо) хапае рашучасці, смеласці, сумлення (сказаць, гаварыць, пытацца і пад.). – Хіба з Барташэвічам нагуляла? – Як у цябе язык паварочваецца гэта казаць! (М.Лобан. На парозе будучыні).

Склаўся на аснове фразеалагізма *язык не паварочваецца* (у каго), стаўшы ўжывацца пры абавязковых словах-суправаджальніках *як, ці, няўжо*.

Язык свярбіць у каго, каму. Агульны для ўсходнесл. і польск. м. Хто-н. не можа стрымацца, каб не загаварыць, не сказаць што-н. У чалавека свярбеў язык, і той даваў яму волю (І.Пташнікаў. Лонва).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення. На фармаванне выразу, відаць, паўплывалі фразеалагізмы *рукі свярбяць* у каго, *кулакі свярбяць* у каго, якія суадносяцца з адпаведнымі свабоднымі словазлучэннямі.

Язык у роце не месціцца ў каго. Уласна бел. Хто-н. не можа стрымацца, каб не загаварыць, не расказаць пра што-н. *Сядзе дзе-небудзь, вочы ў зямлю ўперыць, будзе глядзець сабе пад ногі цэлы дзень і маўчаць. А то разгаворлівы дужа стаў: язык у роце не месціцца* (Я.Сіпакоў. Усе мы з хат).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення.

Як (быццам, нібы) аршын праглынуўшы сядзець, хадзіць. Уласна бел. У ненатуральна прамой паставе. Ён [Кушэль] заўсёды хадзіў як аршын праглынуўшы (І.Новікаў. Дарогі скрыжаваліся ў Мінску). *Сястра Аўдакія сядзіць нібы аршын праглынуўшы, шэпча нешта* (М.Лынькоў. На чырвоных лядах).

Паходзіць з параўнальнага звароту, заснаванага на нерэальным вобразе, які мог узнікнуць у маўленні краўцоў ці гандляроў, дзе аршынам называлі лінейку, меру даўжыні, роўную 71,12 см. Можна таксама лічыць, што гэты прыслоўна-акалічнасны выраз, які рэалізуе сваё значэнне толькі пры дзеясловах-суправаджальніках *сядзець, хадзіць*, мог узнікнуць пад уплывам агульнага для ўсходнесл. м. дзеяслоўнага фразеалагізма *як аршын праглынуў* ‘ненатуральна прама стаіць ці сядзіць’ (гл. ЭСФ–93, с. 193).

Патрэбны, трэба як зайцу стоп-сігнал. Агульны для ўсходнесл. м. Зусім не, ніколькі не (патрэбны каму-н.). *Праўду сказаць, патрэбны быў гэты адпачынак Сурыну як зайцу стоп-сігнал* (Я.Радкевіч. Зіма на выратавальнай).

Параўнальна нядаўняе ўтварэнне, у аснове якога нерэальны вобраз, пабудаваны на спалучэнні прадметна-лагічна неспалучальных слоў.

Загарэцца як запалак (-лка). Уласна бел. Імгненна, раптоўна (пра нечаканы парыў гарачнасці). *Рэакцыя была імгненная... Гэтак рэагаваў Андрэй Ягоравіч часта – загарайся як запалак* (Б.Сачанка. Няскончаныя спрэчкі).

Паходзіць з параўнальнага звароту, які набыў цэласнае значэнне. Ужываецца з абавязковым дзеясловам-суправаджальнікам

загарэцца, у якім адначасова суіснуюць два значэнні: зыходнае ‘заяцца агнём, пачаць гарэць’ і пераноснае ‘напоўніцца пачуццём гарачнасці’.

Як з гусака вада з каго. *Уласна бел.* Абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н., не хвалюе, не кранае каго-н. *Адлучыць* [ад гарэлкі] *хіба якая страшная хвароба. Ужо званочки былі, пару разоў вярталі яго з таго свету. Але са Шмулькі – як з гусака вада* (М.Гіль. Як я абганяў бульбу).

Склаўся на аснове сінанімічнага выразу *што (як, нібы) з гусі вада* з заменай кампанента *гусі*, які часта ў маўленні ўжываюць з парушэннем нормы (з *гусі*, з *гуся*?), кампанентам-назоўнікам мужчынскага роду (*гусака*). Раней пададзеная этымалогія фразеалагізма *што з гусі вада* (ЭСФ–81, с. 153) патрабуе ўдакладнення. Паводле В.М.Макіенкі, гэты выраз узнік не ў выніку скарачэння народных заклінанняў, а на аснове канкрэтных гусі ці гусака, з якіх лёгка скочваецца вада (з-за адмысловай тлушчавай змазкі апярэння). Дадатковым доказам на карысць гэтага меркавання з’яўляецца існаванне ўжо ў XVI ст. аналагічных выразаў у польск. (*jak z gęsi woda*) і чэшск. (*co z husy voda*) м., дзе яны фіксуюцца асобна, а не ў прыказкавых ці заклінальных кантэкстах.

Сячы (смаліць, пячы) як з кулямёта. *Уласна бел.* Вельмі шпарка і не змаўкаючы (гаварыць што-н.). *На ўсе пытанні адказвае ён. Сячэ як з кулямёта. Можна, і праўду кажэ, але і брэша* (В.Карамазаў. Бежанцы).

Выраз каламбурнага паходжання, заснаваны на ўнутраным кантрасце паміж непасрэдна самім фразеалагізмам і яго абавязковымі словамі-суправаджальнікамі, кожнае з якіх мае больш як па дзесяць значэнняў (з адценнямі), а *смаліць* і *паліць* утвараюць аманімічныя групы. Пры рэалізацыі фразеалагізма на адно (перыферыйнае) значэнне, напрыклад, дзеяслова *сячы* ‘гаварыць, выказвацца’ наслойваецца, пад уплывам генетычна параўнальнага звароту, другое значэнне ‘весці бесперапынна моцны абстрэл’. Параўн. таксама: *смаліць*⁵ – ‘рабіць што-н. хутка, спрытна, умела’ і *смаліць*⁴ – ‘страляць’.

Як з месяца зваліўся (-ляся, -ліся). *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. как с луны свалился, укр. як з місяця впав).* Не разумее таго, што відавочна ўсім. *Ну і дурань, найўны дурань... Ты як з месяца зваліўся* (А.Асіпенка. Вогненны азімут).

Развіўся (у форме параўнальнага звароту) на аснове семантычна тоеснага фразеалагізма з *неба (месяца) зваліўся* – калькі з франц. м. (гл.).

Дагадзіць як ксёндз Магдусі. Відаць, запазыч. з польск. м. (dogodzić jak ksiądz Magdusi). Вельмі добра (дагадзіць каму-н.). Калі наш здаравенны чырвоны певень пераможна саскочыў з курыцы, сусед, што быў якраз на нашым двары, пануры дзядзька Ёсіп, сказаў майму бацьку пры мне, шасцігадовым смаркачу, яшчэ ўсё нявопытна гарадскім: «Во дагадзіў, як ксёндз Магдусі!..» (Я.Брыль. Пра слова).

Паводле Я.Брыля, узнікненне выразу звязваюць з такім апопедам: «Ксёндз-пробашч памірае, а ахмістрыня Магдуса абвязала яму, як на паратунак, горла хусткай з цёртым макам. І пытаюцца тыя, што сабраліся каля ложка, каму ж айцец адпісвае сваё дабро. А ён толькі з прыплачам: «Мак ду-сі!.. Мак ду-сі-і!» І выйшла пры сведках, што ён, пры светлым розуме, усё пакідае Магдзе».

Ляпнуць як лапцем па балоце. Уласна бел. Вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-н.). – Ну до, дзеўкі, до! – узялася наводзіць мір Варка. – Вечна была-што ляпнеш як лапцем па балоце, тады сядзім совамі (А.Кажадуб. Канец свету).

Выраз этымалагічна каламбурнага характару, заснаваны на абыгрыванні двух значэнняў дзеяслова-суправаджальніка *ляпнуць*. Тут на першае значэнне дзеяслова, рэалізаванае пачаткам лексіка-фразеалагічнага кантэксту ('сказаць штосьці неўпапад, неабдуманна') імгненна наслойваецца, праз параўнальны зварот, другое значэнне гэтага ж дзеяслова ('біць, удараць па чым-н. з шумам').

Ляпнуць як лапцем па цымбалах. Уласна бел. Вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-н.). Брахун ты!.. Менціш вот цэлы вечар попусту языком. Ляпаеш як лапцем па цымбалах! (Г.Далідовіч. Гаспадар-камень).

Як і ў папярэднім (сінанімічным) фразеалагізме, яго вобразнасць грунтуецца на эфектыўным, двухсэнсавым выкарыстанні дзеяслова-суправаджальніка *ляпнуць*.

Як на дражджах расці. Агульны амаль для ўсіх слав. м. Вельмі хутка і добра. – Павел Іванавіч, проса на Топалі не праполана. А проса добрае. – Усё расце як на дражджах, а людзей не хапае (І.Шамякін. Крыніцы).

Выраз успрымаецца як матываваны – праз супастаўленне з уздзеяннем дражджэй пры пячэнні хлебных вырабаў, прыгатаванні піва і г.д.

Зажываць, загойвацца як на сабаку. Агульны для бел. і ўкр. (як на собаці) м. Даволі хутка і без якіх-н ускладненняў. – Нідзе болю не чую. – Дзіва што, на маладым зажывае як на сабаку, – не ўтрывай і сказаўся Якушук (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца).

Узнік з параўнальнага звароту, які набыў цэласнае значэнне. Рана на сабаку сапраўды загойваецца вельмі хутка, бо ён залізвае яе, а таксама ўмеє знайсці ў лесе, на сенажаці патрэбныя лекавыя расліны.

Як неба ад зямлі адрозніваецца. *Відаць, паўкалька з царк.-слав. м.* Вельмі моцна, рэзка (адрозніваецца хто-н. ад каго-н., што-н. ад чаго-н.). *Далей ідзе арыстакратычнае мястэчка. Ад свайго сярмяжнага суседа мястэчка адрозніваецца як неба ад зямлі* (А.Васілевіч. Новы свет).

Выток фразеалагізма – Біблія. У ёй (Ісаія, 58, 9) Бог звяртаецца да свайго народа: «... якоже отстоит небо от земли, тако отстоит путь мой от путей ваших».

Сядзець як (нібы, бы) на карове сядло. *Агульны для ўсход-нел. м.* (руск. как на корове седло, укр. як на корові сідло). Нязграбна, дрэнна, не аблягаючы цела (пра адзенне). *Дарагія гарнітуры хлопцаў сядзелі на іх як на карове сядло, ціснулі пад пахаю, мулялі ў грудзях* (У.Караткевіч. Чазенія).

Відаць, склаўся пад уплывам лац. выразу *clitellae bovi impositae sunt* (літаральна «сядло карове надзета»).

Якога ражна. *Агульны для бел. і руск.* (какога рожна) м. Ужыв. са значэннямі: 1) чаму, для чаго, з якой мэтай (робіць хто-н. што-н.), 2) чаго (трэба, не хапае каму-н.). *Якога ражна ты да мяне прыходзіў? (М.Лобан. Шэметы). Спытайся ў яго па-нямецку, чаго яны супраць нас вайной ідуць, якога ражна ім трэба* (А.Карпюк. Па кветку шчасця).

Мог узнікнуць шляхам мадэліравання – на ўзор фразеалагізмаў *якога ліха, якога хрэна, якога чорта*. Словам *ражон* даўней называлі востры кол, які выкарыстоўвалі на паляванні. З ім хадзілі на мядзведзя. Звычайна некалькі такіх ражноў пахіла ўкопвалі ў зямлю і гналі на іх звера.

Як ойча наш ведаць, запомніць і пад. *Агульны для ўсход-нел. м.* (руск. как отче наш, укр. як отче наш). Вельмі добра, цвёрда. – *Лаянку яго мы на памяць ведаем. – Як ойча наш...* (І.Дуброўскі. Зямныя вузлы).

Паходзіць з параўнальнага звароту, у якім *ойча наш* – пачатак адной з асноўных малітваў.

Адзін (адна, адно) як палец. *Агульны для бел., укр.* (як палець) і *польск.* (sam jak palec) м. Ужыв. са значэннямі ‘зусім (адзін), без сям’і’ і ‘у поўнай адзіноце’. *Сірата я круглая: ані бацькі, ані маткі, ані жонкі – адзін як палец на свеце* (Цётка. Зваротлівы). *Кувель жыў у кузні, жыў адзін як палец* (В.Праскураў. Рута-мята).

Склаўся на аснове фразеалагізма *як перст* з заменай устарэлага слова-кампанента *перст* (гл. *як перст*).

Як папа Карла рабіць, працаваць. *Паўкалька з руск. м.* (как папа Карла). Напружана, высільваючыся. *У кожнага свой лёс. Я ў свой час рабіў як папа Карла... Цяпер бачу, што многія мае равеснікі паспіваліся, а я хоць чагосьці, але дасягнуў у гэтым жыцці* (М.Рандзюк. *Хоць чагосьці дасягнуў...*).

Склаўся пад уплывам аповесці-казкі А.Талстога «Залаты ключык, або Прыгоды Бураціна» (1935) і тэлевізійнага фільма па гэтай аповесці.

Адзін (адна, адно) як перст. *Агульны для ўсходнесл. м.* (руск. как перст, укр. як перст). Ужыв. са значэннямі ‘зусім (адзін), без сям’і’ і ‘у поўнай адзіноце’. *Як перст ён [Мікіта] адзін, небарака...* (Я.Колас. Суд у лесе). *Зараз зіма, холадна, яна адна ў пустой няпаленай кватэры. Адна як перст* (А.Наварыч. *Месячнай ноччу*).

Узнік з параўнальнага звароту, дзе *перст* – устарэлая назва вялікага пальца рукі, які стаіць асабняком ад іншых чатырох пальцаў адкрытай далоні, што і стала асновай параўнання.

Як піліп з канпель. *Запазыч. з польск. м.* (jak filip z konopri). Зусім нечакана, знянацку, раптоўна (выскачыць, з’явіцца). [*Язва:*] *Прашу слова для нечарговай заявы. [Галасы:] Як гэта бястактна! – Хто ён такі? – Выскачыў як піліп з канпель* (К.Крапіва. Мілы чалавек).

Этымалогія гэтага фразеалагізма, пададзеная ў ЭСФ–81 (с. 158), патрабуе дапаўнення. У польск. м. слова *filip* і сёння – другая, народная назва зайца. Выраз склаўся ў асяроддзі паляўнічых, якія не раз бачылі ў часе палявання, як, забегшы ў каноплі ў перыяд іх цвіцнення, заяц-піліп не вытрымліваў іх цяжкага, дурманнага, ап’яняльнага паху і стрымгалоў выскокваў адтуль. Забыццё першапачатковай вобразнасці прывяло да пераасэнсавання слова *піліп*, якое нярэдка ўспрымаецца як уласнае імя і беспадстаўна пішацца з вялікай літары. І ў ТСБМ (т. 2, с. 616) чытаем: *як Піліп з канпель*.

Як піць даць. *Паўкалька з руск. м.* (как пить дать). Абавязкова, бяспрэчна. *Звядуць яго з нуці. Гэта ўжо як піць даць* (К.Крапіва. З народам).

У ЭСФ–81 (с. 168) гэты выраз кваліфікуецца як агульны для ўсходнесл. м. Аднак больш лагічна лічыць яго рускім паводле паходжання. Як адзначаюць даследчыкі, сучаснае значэнне і форма звароту *как пить дать* склалася ўжо к сярэдзіне XIX ст. Можна пагадзіцца з меркаваннем М.С. і М.Г.Ашукіных, што першаснае

значэнне звароту было «как дать пить яд, действие которого несомненно». У пацвярджэнне аўтары даюць прыклады з мастацкіх тэкстаў, апублікаваных у 1830-х г.

Патрэбна як пятае кола ў возе. Агульны для бел., укр. (як п'яте колесо до воза (у возі) і польск. (jak piąte koło u wozi) м. Зусім не, ніколько не (патрэбны хто-н. ці што-н. каму-н.). *Іх бацюшка будзе вянчаць, а не ты, малеча! Патрэбны ты там як пятае кола ў возе!* (Л.Ялоўчык. Вясельныя сустрэчы).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, пабудаваны на сумяшчэнні несумяшчальных паняццяў (воз і пятае кола ў ім). Гэты акалічнасна-прыслоўны фразеалагізм, кампаратыўны па форме, склаўся пад уплывам назоўнікавага выразу, аналагічнага па кампанентным складзе, але без кампанента-злучніка «як». Такі фразеалагізм са значэннем ‘лішні, непатрэбны чалавек’ бытуе ў шмат якіх мовах: *ням.* das fiinfte Rad am Wagen (літаральна «пятае кола ў возе»), *франц.* une cinquieme roue d'un carrosse (літаральна «пятае кола ў карэце»), *руск.* пятое колесо в телеге, *чэшск.* páté kolo u vozu і інш.

Як рукой зняло што. Відаць, калька з *франц.* м. (pter le mal comme avec la main, літаральна «зняць зло як рукой»). Што-н. зусім знікла, прапала, прайшло (пра хваробу, сон, пачуцці, перажыванні). *Той узнёслы настрой, з якім Міця ляцеў да даўняга сябра, як рукой зняло* (І.Навуменка. Сасна пры дарозе).

Хутчэй за ўсё, з'яўленне выразу мае сувязь з лячэннем хворага шаптунамі, знахарамі, якія праводзілі па балючым месцы рукой.

Патрэбны, трэба як рыбе парасон. Агульны для ўсходнесл. м. Зусім не, ніколько не (патрэбны каму-н.). *Думаеш, патрэбен ты ёй? Думаеш, пойдзе яна за цябе? Як рыбе парасон ты ёй патрэбен!* (У.Мехаў. Важны сваяк).

Параўнальна нядаўняе ўтварэнне, у аснове якога нерэальны вобраз, пабудаваны на спалучэнні прадметна-лагічна неспалучальных слоў.

Патрэбны, трэба як сабаку пятая нага. Агульны для ўсходнесл. м. Зусім не, ніколько не (патрэбны каму-н.). *Сідар адклаў лыжку і засмучана паглядзеў у акно. – Трэба мне гэтая служба як сабаку пятая нага* (І.Навуменка. Сідар і Гараска).

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, пабудаваны на спалучэнні слоў, якія прадметна-лагічна не спалучаюцца.

Ідзе, падыходзіць як свінні сядло. Уласна бел. Зусім не (падыходзіць каму-н. што-н.). *Гаворыць абы-што, а яшчэ ў капелюшы! Ідзе ён табе як свінні сядло!* (М.Ваданосаў. Стары пятак).

Відаць, склаўся на аснове фразеалагізма (*сядзець*) як (*нібы, бы*) на карове сядло (гл.).

Як селядцоў у бочцы ў чым. *Агульны для бел., руск.* (как сельдей в бочке) і ўкр. (як оселедців у бочці) м. У вялікай колькасці. Пра мноства людзей у якім-н. месцы (у памяшканні, вагоне і пад.). *Пасажыраў было ў вагоне як селядцоў у бочцы* (І.Новікаў. Ачышчэнне).

Выраз усведамляецца як матываваная адзінка, што ўзнікла на аснове гіпербалічнага параўнання.

Як скурат на агні. *Уласна бел.* Ужыв. са знач. ‘празмерна, залішне (выкручвацца)’ і ‘бесперастанку (круціцца)’. *Пацеры ці згаварыла, што так выкручваешся як скурат на агні?* (Я.Купала. Прымакі). *Не мог мне Павел нічога памагчы. Летам, праўда, трохі тупаў, дзяцей глядзеў. А я круцілася як скурат на агні – і ў калгас, і на базар, і людзей наймаць, і расплачвацца з імі...* (П.Місько. Васіліна).

У абодвух значэннях вобразнасць фразеалагізма, што ўзнік як параўнальны зварот, грунтуецца на эфектыўным, двухсэнсавым выкарыстанні дзеясловаў-суправаджальнікаў: *выкручвацца* – ‘рухацца, звяваючыся, скручваючыся’ і ‘паварочваючыся, прыхарошвацца’; *круціцца* – ‘рухацца, звяваючыся, скручваючыся’ і ‘быць у пастаянным клопаце’.

Як слова сказаць. *Уласна бел.* Вельмі хутка (рабіць, зрабіць што-н.). *Як слова сказаць падбягае да майго каня нейкі чорны, хударлявы, малады яшчэ хлопец, чыста ў крамнае адзеты* (Ядвігін Ш. Чортава ласка).

Паходзіць з параўнальнага звароту, заснаванага на літоце (знарочыстым прымяншэнні).

Прыстаць як сляпы да плота. *Уласна бел.* Неадчэпна, дакучліва. – *І то праўда, – хуценька згадзіўся Камароўскі. – Прыстаў са сваім частаваннем як сляпы да плота* (А.Капусцін. Скажу праўду).

Паходзіць з параўнальнага звароту, які набыў цэласнае значэнне. Выраз ужываецца з абавязковым дзеясловам-суправаджальнікам, у якім адначасова суіснуюць два значэнні: зыходнае ‘шчыльна прымацавацца’ і вытворна-прамае ‘назойліва прасіць аб чым-н.’.

Як старой бабе сесці чаго. *Уласна бел.* Вельмі мала (звычайна пра яшчэ). *Дый курыцу ўжо за адным махам навязвай. А дзе ж я гэта ўсё панавязваю, калі зямлі ў мяне як старой бабе сесці?* (К.Крапіва. Мядзведзічы).

Паходзіць з параўнальнага звароту, заснаванага на літоце (зна-рочыстым прымяншэнні).

Як тапелец за саломінку. *Уласна бел.* Як за апошні выратавальны сродак (хапацца, хапіцца, ухапіцца і пад.). *Косцік сханіўся за сваю міжвольную смеласць як тапелец за саломінку. Кожная хвіліна вырашала яго лёс* (С.Баранавых. Калі ўзыходзіла сонца).

Паходзіць з прыказкі *Тапелец за саломінку хапаецца.*

У даўгу **як у шаўку.** *Паўкалька з руск. м.* (в долгу как в шелку). Звыш усякай меры. *Далікатны намёк на мой доўг за-крануў мяне за жывое. Нядобра, калі чалавек у даўгу як у шаўку* (А.Якімовіч. З франтавых запісаў).

У гэтым рыфмаваным комплексе (спалучэнне + фразеалагізм) наўрад ці варта шукаць якія-небудзь лексіка-семантычныя і лагічна-сіntaxічныя сувязі, апроча падгонкі пад гукавую сіметрыю гэтых дзвюх з’яў, у пэўнай ступені як бы супрацьпастаўленых: «непрыемнае» (у даўгу) і «прыемнае» (як у шаўку). Такіх рыфмаваных комплексаў, непадзельных і марфалагічна нязменных, шмат: турбот *повен рот*, муж *аб’еўся груш*, з’явіўся *не запыліўся*, *не купіш* за кукіш і інш. Фразеалагізм *як у шаўку* выкарыстоўваецца і ў форме *як у шаўках*, калі гэтага вымагае папярэдняе спалучэнне ў даўгах: «Вечна Васіль рублі лічыць, у даўгах як у шаўках» (І.Капыловіч).

Круціцца як уюн на гарачай патэльні (скаварадзе). *Уласна бел.* Бесперастанку і не знаходзячы выйсця з цяжкіх абставін. *А ты ж не ведаеш, што няшчасце ўбіла мяне і на кароўнік. Як уюн на гарачай скаварадзе буду круціцца ...* (П.Місько. Градабой).

Узнікшы як параўнальны зварот, выраз ужываецца з абавязковым дзеясловам-суправаджальнікам *круціцца*, у якім адначасова суіснуюць два значэнні: зыходнае і адзіна лагічнае ў дачыненні да ўюна ‘рухацца, звяваючыся, скручваючыся’ і яшчэ якое-небудзь са значэнняў гэтага мнагазначнага слова (‘быць у пастаянным клопаце’, ‘выкручваючыся, хітрыць’ і інш.).

Як чорт панёс каго, што. *Уласна бел.* Хто-н. ці што-н. вельмі хутка памчаўся (памчалася). *Каровы рванулі праз сенажаць да рэчкі: мучыць смага, бо паспелі нахапацца хутаранцавай канюшыны, а цяляты – тых як чорт панёс* (Ф.Янкоўскі. Сны мае).

Паходзіць з прыказкі *Баба з калёс, а калёсы як чорт панёс.* «Абломак» прыказкі ўпершыню як фразеалагізм ужыты ў байцы К.Крапівы «Дзед і Баба» (1925), сюжэт якой пабудаваны на аснове гэтай прыказкі з выкарыстаннем яе вобразнасці і асобных элемен-

таў: *Потым – гоп яна з калёс, села ля дарогі, а каня як чорт панёс, – дзе ўзяліся й ногі!*

Як швед пад Палтавай. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. как швед под Полтавой, укр. як швед під Полтавою). Зусім, канчаткова (прапасці, праваліцца і пад.). Ну, Мікола, лічы, прапаў ты цяпер як швед пад Палтавай...* (А.Махнач. За вушка ды на сонейка).

Паходзіць ад гістарычнай падзеі – бітвы паміж расійскімі і шведскімі войскамі, якая была 27 чэрвеня 1709 г. пад Палтавай і закончылася перамогай над шведамі. Фразеалагізм выкарыстаны ў камедыі В.Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта», фіксуецца ў «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча (са значэннем ‘кажуць пра таго, хто прайграўся ці прапіў сваю маёмасць’).

Як (што) босаму разуцца. *Уласна бел. Вельмі лёгка, проста, не складае ніякіх цяжкасцей (зрабіць што-н.). Ды якая там, здавалася, небяспека, жылка тоненькая, смеху варта, у вадзе і не бачна яе, парваць яе [карпу] такую што босаму разуцца (В.Казько. Цвіце на Палессі груша).*

У аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз, сумяшчэнне не-сумяшчальных паняццяў.

Як (што) костка ў горле каму. *Уласна бел. Вялікая перашкода для каго-н., тое, што дапякае каму-н. Стаяў тады ў Крайску паліцэйскі гарнізон. Быў ён нам і вілейскім партызанам што костка ў горле (М.Вышыньскі. Па вясну).*

Склаўся, відаць, на аснове дзеяслоўнага фразеалагізма *стаць косткай у горле* (каму, каго), які абазначае ‘вельмі перашкаджаць, выклікаючы ў каго-н. неспакой, хваляванне, раздражненне і пад.’.

Як (што) сабаку муха *для каго, каму. Агульны для бел. і ўкр. (як собаці муха) м. Нічога не значыць для каго-н., зусім не дастаткова каму-н. (пра ежу, пітво). Тая ўчарашняя шклянка самаробкі для Нагніля як сабаку муха (І.Канановіч. Старыя званы).*

Паходзіць з параўнальнага звароту, у аснове якога вынік назіранняў за паводзінамі сабакі: ён у летні час, лежачы каля будкі, як бы між іншым, імгненна хапае пралятаючую побач муху, хоць для яго гэта занадта мізэрны наедак. Параўн.: «Рэкс, які на ланцугу.., толькі сярдзіта, нягучна пагаўквае на камароў, на ляту хапаючы ды чаўкаючы іх. Гаворыцца: «як сабаку муха». А тут яшчэ меншая назола» (Я.Брыль).

Як (што) шыла ў мяшку. *Агульны для бел. і руск. (шило в мешке) м. Што-н. відавочнае, яўнае, якое нельга ўтаіць, схаваць. Любая, нават мізэрная радасць што шыла ў мяшку. Ну наспрабуў яе схаваць! (П.Палітыка. Свой хлопец).*

Паходзіць з прыказкі *Шыла ў мяшку не схаваеш*, сэнс якой ‘немагчыма ўтаіць тое, што само сябе выдае’.

Як шчыгрынавая скура. *Агульны для ўсходнесл. м. (руск. как шагреновая кожа, укр. як шагренева шкірка).* Прыкметна, адчувальна (скарачацца, звужацца, меншаць і пад.). *Чаму настаўніцкі заробак увесь час сціскаецца як шчыгрынавая скура?* (А.Куліцкі. Фількава грамата).

Паходзіць, хутчэй за ўсё, ад назвы рамана «Шчыгрынавая скура» (1831) Бальзака. Параўн.: «Скукожылася, скурчылася, усохлася савецкая імперыя, як славуцая шчыгрынавая скура Анарэ дэ Бальзака» (У.Крукоўскі).

Д А Д А Т А К

Словы, якіх няма ў слоўніках

З маленства памятаю і ўжываю прыслоўе *прылюдна*. А калі аднойчы, ніколькі не задумваючыся, выкарыстаў яго ў рукапісе, дык у рэдакцыі, відаць, не знайшоўшы такога слова ў акадэмічных даведніках, паправілі, замянілі іншым – *публічна*. «Няўжо, – падумалася, – і сапраўды ў нашай літаратурнай мове не ўжываюць слова *прылюдна*? Здаецца ж, сустракаў яго неаднойчы ў мастацкіх і іншых творах». Пачаў шукаць яго пры чытанні перыёдыкі ці перачытванні некаторых мастацкіх тэкстаў. Знаходжу, ды яшчэ колькі! У вершаваным рамане Н.Гілевіча «Родныя дзеці» (1983): «Ці ўверх нагамі на далонях прайсці *прылюдна* па дварэ, як мой адзін стары знаёмы, калі паўлітра абярэ». У рамане Г.Далідовіча «Заходнікі»: «Адзін з п’яных старшынь *прылюдна* аглушыў другога п’янага паўтарачкай з-пад шампанскага». У рамане І.Шамякіна «Губернатар»: «Не было яшчэ ў гісторыі, каб *прылюдна* хвалілі кіраўніка спраў». Цяпер у маёй картатэцы ёсць 14 ужыванняў гэтага прыслоўя са значэннем ‘у прысутнасці людзей’ (у творах М.Воранава, Л.Галубовіча, У.Глушакова, М.Дуксы, П.Місько, А.Петрашкewіча і інш.). А, відаць, самае ранняе належыць В.Ластоўскаму – у творы «Сплачвайце доўг» (1913): «...я, ніжэй падпісаны, *прылюдна* на ўвесь свет крычу...» Ёсць слова *прилюдно* і ва ўкраінскай мове. Як бачым, месца гэтага прыслоўя ў тлумачальных і іншых слоўніках беларускай літаратурнай мовы – неаспрэчнае.

Павінен падавацца ў слоўніках і ўтвораны на аснове прыслоўя прыметнік *прилюдны*. Ён рэалізуецца са значэннем ‘які адбы-

ваецца ў прысутнасці людзей': «Ён нібы піў асалоду з свае *прылюднай* ахвярнасці, якую не маглі не бачыць і не аданіць людзі» (В.Быкаў)¹.

У нашай мове актыўна ўжываецца і не занатаванае слоўнікамі прыслоўе *прынародна*, тоеснае ў сэнсавых і стылістычных адносінах са словам *прылюдна*, напрыклад: «А я падумаю, што *прынародна* лепш сказаць» (А.Петрашкевіч). Ёсць і адпрыслоўны прыметнік *прынародны*.

У слоўніках літаратурнай мовы падаюцца суадносныя трывальныя пары: *атрымаць* – *атрымліваць*. У творах жа многіх аўтараў паралельна з *атрымліваць* ужываецца і *атрымоўваць*. Я.Купала яшчэ ў 1913 годзе пісаў: «Гэткі самы цяжар *атрымоўвае* ў дар за заслугі свае не адзін наш пясняр». Або Ц.Гартны ў 1921 годзе: «А таксама ці мае пісьмы *атрымоўваеш?*» Аналагічныя ўжыванні неаднаразова сустракаюцца ў творах А.Гаруна, У.Караткевіча, І.Шамякіна, Б.Бур'яна і інш. Тое самае можна сказаць пра існаванне ў маўленчай практыцы і дзеяслова *атрымоўвацца* паралельна з зафіксаваным у слоўніках *атрымлівацца*: «Пакуль атрымоўвалася не размова і не спрэчка, а маналог з рэплікамі» (У.Караткевіч). Варта, такім чынам, прызнаць літаратурнай нормай і гэтыя паралельныя ўтварэнні.

Нярэдка словам апошняга дзесяцігоддзя з'яўляецца прыметнік *адрозны*. Ён мае значэнне 'які адрозніваецца ад чаго-небудзь іншага': «Рамантызм мае дакладнасць, але сваю, адметную, *адрозную* ад дакладнасці рэалістычнага пісьма» (Дз.Бугаёў).

М.Багдановіч на пачатку мінулага стагоддзя ў вершы пра слувцкіх ткачых пісаў: «І *цягам* доўгае часіны, аб шчасці ўжо забыўшы сны, свае шырокія тканіны на лад персідскі ткуць яны». Ужытае тут *цягам* (чаго), тоеснае са спалучэннем 'на працягу (чаго)', выкарыстоўваюць і іншыя аўтары. Н.Гілевіч у 1978 г. пісаў пра месца А.Куляшова ў шэрагу вышынных імёнаў-маякоў у паэзіі, «што *цягам* цэлых дзесяцігоддзяў вызначалі яе ідэйны кірунак і мастацкі ўзровень». Ужываюць гэта слова і цяпер.

У 1993 г. зноў пабачылі свет публіцыстычныя артыкулы Я.Купалы, якія ў савецкі час былі пад забаронай. У артыкуле «За «А ўсё ж такі мы жывём!...» (1914) паэт пісаў пра вялікадзяржаўнікаў, «паноў саланевічаў і таму падобных»: «Для *перакінчыкаў* законы жыцця і праўды-справядлівасці ў рахунак не ідуць». *Перакінчык* –

---

¹ Гл. ніжэй – у адпаведных слоўнікавых артыкулах – іншыя прыклады-ілюстрацыі як да гэтага слова, так і да другіх.

гэта той, хто перакінуўся на бок праціўніка, стаў яго прыхільнікам ці хаўруснікам. Часам у друку лічаць гэта слова наватворам Я.Купалы. Але наўрад ці так гэта. Яшчэ раней, у 1911 г. гэты назоўнік выкарыстаны В.Ластоўскім. Неаднойчы ўжыў гэта слова Я.Лёсік. Ёсць яно і ва ўкраінскай мове: *перекінчик*. Відаць, гэта слова вартае ўвагі лексікографаў, тым больш што яно не страціла сваёй актуальнасці.

Акадэмік В.У.Вінаградаў, характарызуючы нарматыўныя слоўнікі рускай літаратурнай мовы, адзначаў, што ў іх «прапускаюцца сотні, калі не тысячы жывых значэнняў слоў, і прыдумваецца мноства неіснуючых значэнняў», падмацаваных адзінкавым, індывідуальна-аўтарскім ужываннем. Падобнае можна бачыць і ў нашым акадэмічным слоўніку. Так, прыметнік *апантаны*, паводле ТСБМ, – гэта ‘ахоплены крайнім душэўным узрушэннем, якое бурна праяўляецца’, а ў «Беларуска-рускім слоўніку» ён перакладаецца рускімі «одержимый, бешеный, неистовый». Гэта слова, аднак, найчасцей ужываецца для абазначэння стану надзвычайнай захопленасці чым-небудзь, вялізнай улобёнасці ў што-небудзь: «Дзяўчынку назвалі Таццянай... Працаўніца *апантаная*, як маці. Не, бадай, як бацька: *апантаная* ў творчасці, а не ў хатняй працы» (І.Шамякін). Адпаведна і *апантанасць* як ‘уласцівасць апантанага’ часцей за ўсё звязваецца са згаданым значэннем прыметніка: «Для мяне І.Мележ назаўсёды застаўся ўзорам пісьменніцкай *апантанасці*, чалавекам вялікай добразычлівасці» (Дз.Бугаёў). Ёсць і прыслоўе *апантана* ‘надзвычай захоплены, з поўнай аддачай (рабіць што-н.)’: «Насця *апантана* працуе ў праектным інстытуце» (І.Шамякін). У акадэмічных слоўніках няма дзеяслова, на базе якога склалася гэта лексічнае гняздо. Але гэты дзеяслоў – *апантаць* (каго) са значэннем ‘захапіць, апанаваць каго-н., авалодаць кім-н.’ – фіксуецца ў працы А.Каўруса (Роднае слова. 1998. № 11. С. 94) і ілюструецца адпаведнымі прыкладамі з сучаснага друку.

Прыметнік *знакавы* тлумачыцца ў ТСБМ так: ‘які мае адносіны да знака (у 3 знач.)’. А 3-е значэнне – гэта ‘умоўнае абазначэнне з замацаваным за ім канкрэтным значэннем’ (напрыклад, матэматычныя знакі). У апошнія ж гады прыметнік *знакавы* набыў і іншы сэнс – ‘асабліва важны па значэнні’: «– Якую *знакавую* падзею вы адзначылі б у гісторыі Украіны? – Перш за ўсё абвяшчэнне незалежнасці Украіны 24 чэрвеня 1991 года» (ЛіМ. 15.12.2000).

Слова *хутчэй*, пададзенае ў слоўніку толькі як прыслоўе (вышэйшая ступень да *хутка*), ужываецца яшчэ і як пабочнае слова

са значэннем ‘найбольш верагодна’: «Сітуацыя ўзята для ваенных часоў не выключная, а, *хутчэй*, будзённа-простая» (Дз.Бугаёў).

Звернемся цяпер да досыць моднага апошнім часам слова *кшталт* і яго формаў. У 1996 г. Г.Шупенька ў часопісе «Крыніца» (№ 3, с. 16) пісаў: «Калі мая даўняя сяброўка-эрудзітка піша пра «старасвецкую *гжэчнасць* і сучасны *кшталт*», то першае, ведаючы збольшага польскую мову, я разумею, а другое – ну ніяк... Ні пяцітомны «Тлумачальны слоўнік», ні «Беларуска-расійскі слоўнік» М.Байкова і С.Некрашэвіча (1926) такога слова не ведаюць».

У нашай літаратурнай мове ўжываўся і ўжываецца прыназоўнік *накшталт*, этымалагічна звязаны з польскім спалучэннем *na kształt*, дзе *kształt* – ‘выгляд, форма’. Дарэчы, у польскай мове ёсць значнае лексічнае гняздо слоў, якія паходзяць ад гэтага кораня: *kształcenie* (навучанне, станаўленне, развіццё), *kształcić* (адукаваць, навучаць), *kształtny* (стройны, зграбны), *kształtować* (фармаваць), *wykształcony* (адукаваны) і інш. Ёсць назоўнік *кшталт* і ва ўкраінскай мове (з тым жа значэннем ‘выгляд, форма’), ёсць і прыназоўнік *накшталт*. У часы І.І.Насовіча, як сведчыць яго слоўнік, у народнай мове ўжывалі назоўнік *кшталт* (манера, узор; выгляд) і дзеяслоў *кшталціць* (прымаць лепшы выгляд). На пачатку ХХ ст. у нашай літаратурнай мове выкарыстоўвалася толькі словаформа *кшталтам* (быццам бы, накшталт), якая ў сучасных акадэмічных слоўніках падаецца з паметай «устарэлае». Ёсць такія ўжыванні ў апавяданні А.Гаруна «Пан Шабуневіч» («Добра было б зрабіць нешта *кшталтам* школкі беларускай»), у «Паўлінцы» Я.Купалы («Значыць, тым *кшталтам* вечарынка будзе») і ў некаторых іншых аўтараў.

У друку апошніх гадоў вельмі актывізавалася слова *кшталту*, прычым не заўсёды з акрэсленым зместам. Магчыма, у ім фармуецца два ці тры значэнні.

У адных выпадках яго ўжываюць са значэннем прыназоўніка *накшталт*: «Цяперашні саюз пісьменнікаў – нешта *кшталту* арцелі з малымі правамі і абавязкамі» (Р.Барадулін); «Сталічныя пісьменнікі мелі магчымасць дабірацца не толькі да «правінцыі» *кшталту* Уручча...» (ЛіМ. 20.04.2001); «Ёй усё ж больш даспадобы былі людзі *кшталту* жалезнага Генрыхы...» (В.Казько).

У другіх – слова выкарыстоўваецца як назоўнік у форме роднага склону са значэннем ‘тыпу, узору’: «На помніках надпісы пэўнага *кшталту*» (В.Быкаў); «Арганізацыя такога *кшталту* так і не з’явілася» (ЛіМ. 3.07.1998); «У першым выпадку залежнасць асаблівага *кшталту*, залежнасць палемічная» (Г.Кісялёў).

У трэціх – гэта таксама назоўнік, але ўжо ў сэнсе ‘узроўню’: «Што да паэзіі, дык яна тут самага высокага мастакоўскага *кишталту*» (А.Марціновіч); «Яшчэ нядаўна літаратура найвышэйшага *кишталту* імкнулася эстэтычна вартасна адлюстроўваць праўду жыцця ў адметных мастацкіх вобразах» (В.Козіч); «Голае жыццё! Публіцыстыка высокага *кишталту* з поўным наборам жарсцяў і антаганізмаў» (ЛіМ. 23.06.2000).

Даволі часта, аднак, кантэкст не дазваляе вызначыць, які сэнс мае гэтае *кишталту*. Возьмем, напрыклад, такі сказ: «Міжволі ловіш сябе на думцы, што перад табой выданне *кишталту* літаратурнай энцыклапедыі». Тут *кишталту* можна замяніць і прыназоўнікам *накишталт*, і словамі *тыпу*, *узору*; *узроўню*. Немагчыма дакладна выявіць, што абазначае *кишталту* і ў такіх, напрыклад, сказах: «Нешта ў жыцці змянілася, калі людзі майго *кишталту* пад пільным рэпрэсіўным наглядом»; «Ёйны бацька – баярын, і не апошняга *кишталту* ў тваім войску»; «Літаратурная праўда гэтага [рэалістычнага] *кишталту* прыйдзе да пісьменнікаў і чытачоў пазней»; «Зараз у сейме пануюць прагматычныя палітыкі цэнтрысцкага *кишталту* ва ўзросце каля 40 гадоў».

З неадназначным зместам ужываюць і назоўнік *кишталт*. Радзей яго значэнне такое ж, як і ў польскай ці ўкраінскай мовах (‘выгляд, форма’): «Відаць, цяперашня *«Паўлінка»* набудзе новы *кишталт* у межах задумы і распрацоўцы п’есы, якія вызначылі абрыс сённяшняга спектакля» (Б.Бур’ян); «Таго не ведаюць, што чужое рызэ не грэе, не мае спадчыннай энергетыкі і, па сутнасці, ужо набыло *кишталт* лахманоў» (С.Рублеўскі); «Пры Вітаўце... дзяржава набывае астатні *кишталт*: Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае» (А.Чобат). У большасці ж выпадкаў *кишталт* мае нейкія іншыя, незразумелыя, няўлоўныя значэнні: «Усё ж людзі падзяліліся на два *кишталты*: тыя, хто пасіўна чакае, калі настануць шчаслівыя часы, і тыя, хто актыўна паскарае гэты працэс»; «Ведама, апошнія зразумелі, што ў тым быў не дужа высокі *кишталт* іх судовае працы – пры высокім *кишталце* абвінавачаныя пасля пакарання адно ўсміхаліся з удзячнасці»; «Юбіляра вітаў Машэраў.. Потым па партыйна-савецкай традыцыі пацалаваў Крапіву. Я нічога не заўважыў, а маме кінулася ў вочы: пацалаваў, выцягнуў насоўку і акуратна выцерся. Што і казаць, былы педагог меў *кишталт*»; «Пісарчук пратакаліраваў вулічнае пасяджэнне месчачковага суда, які меў класавашляхецкі *кишталт*, і зачытваў прысуд».

Такія недакладнасці ў маўленні асобных аўтараў выклікаюць няправільнае ўспрыманне тэксту, скажаюць сэнс выказвання, дэзінфармуюць чытача.

Некаторыя часціны мовы колькасна не растуць, найперш лічэбнікі і займеннікі (апошніх у беларускай мове ўсяго 76). Назоўнікі ж не толькі займаюць першае месца сярод усіх часцін мовы¹, але і ўвесь час папаўняюцца новымі словамі ці вытворнымі ад іншых назоўнікаў, а таксама служаць словаўтваральнай базай для ўзнікнення новых прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў. Некалькі прыкладаў.

Назоўнік *бомж* не так даўно атрымаў права грамадзянства: яго ўключылі ў «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996). Паводле паходжання гэта слова – запазычанне з рускай мовы, а па сферы першапачатковага ўжывання паходзіць з прафесійнага маўлення міліцыянераў. Затрымаўшы беспрытульнага чалавека, яны пазначалі ў адпаведнай паперы: *б. о. м. ж.*, г. зн. «без определенного места жительства». Выкарыстоўваўся, як бачым, спецыяльны эўфемізм у дачыненні да такіх людзей. «Імі, – піша В.Казько ў рамане «Бунт незапатрабаванага праху», – была перазаселена тайга і геалагаразведка, людзьмі без прапіскі і пастаяннага месца жыхарства – слова «бомж» тады яшчэ не было ў прыродзе, лічылася, што такіх людзей у сацыялістычным грамадстве проста не існуе, яны ліквідаваны як клас залпам «Аўроры». І было ў тых людзях, іх тварах, позірках нешта бясконца турботнае і жаласлівае, сапраўды сабачае...»

Гэта слова даўно ўжо выйшла за межы міліцэйскага лексікону, ужываецца не толькі ў прозе, а і ў паэзіі: «*Бомж* стаіць не малады, каля ног яго – сабакі. Торба, пляшка з-пад вады – скарб няхітры небаракі» (П.Саковіч). «*Бамжы* даўно працуюць крута – на звалку едуць, шчыруны, там пляшкі – цвёрдую валюту – бяруць сабе штодня яны» (В.Жуковіч).

Уключыўшыся ў словаўтваральную сістэму, гэты назоўнік спарадзіў ладную сямейку іншых назоўнікаў. Па гатовых словаўтваральных мадэлях узніклі *бамжыха* і *бомжык*. Шырока ўжываюцца і такія наватворы, як *бамжатнік*, *бамжатня*, *бамжоўства*.

На аснове таго ж назоўніка склаліся прыметнікі *бамжоў*, *бамжацкі*, *бамжоўскі*, *бамжаваты*. Пры дапамозе суфікса *-аваўтварыўся* дзеяслоў *бамжаваць*, які ўжо развіў у сабе два значэнні. Ёсць і дзеяслоў *забамжаваць*.

---

¹ Гл. пра гэта больш падрабязна ў кн.: *Лепешаў І.А.* Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002. – С. 166–169.

Нядаўна ўзніклы назоўнік *савок*, які ўжываецца з іранічным адценнем і абазначае ‘чалавек, выхаваны ва ўмовах савецкага таталітарызму’, таксама спарадзіў яшчэ адзін назоўнік – *саўковасць* – і прыметнік *саўковы*.

Параўнальна нядаўні наватвор *дэмбель*, які ўзнік у асяроддзі вайскоўцаў і абазначае ‘дэмабілізацыя’, стаў словаўтваральнай асновай для прыметнікаў *дэмбельскі*, *дэмбельны*. Далі свае «парасткі» і назоўнікі-наватворы *сексот* (запазычанне з рускай мовы, дзе *сексот* – скарачэнне: секретный сотрудник) і *стукач*, што значыць ‘даносчык, нагаворшчык’. Ад першага ўтварыўся прыметнік *сексоцкі*, ад другога – назоўнікі *стукачка*, *стукацтва* і дзеясловы *стукаць*, *стукнуць*, *настукаць*.

Наватвор *чаўнок*, у адрозненне ад папярэдніх назоўнікаў, трэба кваліфікаваць як семантычны неалагізм – новае значэнне, якое развілося ў гэтым слове ў выніку яго пераасэнсавання. Ён мае сэнс ‘той, хто купляе што-небудзь на перапродаж, ездзячы з аднаго месца ў другое (як чаўнок у ткацкім станку)’. Супаставім урывак з рамана А.Пашкевіча «І дам табе вянок жыцця», дзе персанаж-беларус, які праз сорак гадоў вярнуўся ў родныя мясціны з-за мяжы, недаўменна дзівіцца, пачуўшы слова «чаўнок» у нязвычайным сэнсе: «– Ды ганіце артыста гэтага. З яго такі вадзіла, як з нас – *чаўнакі!* – прыбавіў хтось спераду... «*Чаўнакі?* Да чаго тут старыя *чаўнакі?* Так жа драўляны бегунок завецца... Правільней, зваўся». Гэты семантычны неалагізм ужо займеў суродзічаў – *чаўночнік*, *чаўночны* і *чаўночыць*, якія занялі ў мове пустую клетку, незапоўненую нішу.

Як відаць з прыведзеных ніжэй (у адпаведных слоўнікавых артыкулах) ілюстрацыйных прыкладаў, паколькі шмат якія з прааналізаваных вышэй слоў яшчэ не «абкаталіся» ў маўленні, аўтары часам выдзяляюць іх двукоссем – у функцыі ацэннага знака альбо нібыта знака «першага ўжывання».

У жыцці кожнага народа, і, зразумела, беларускага таксама, увесь час адбываюцца пэўныя змяненні эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага характару. Яны непазбежна знаходзяць свой адбітак і ў літаратурнай мове: узнікае шмат новых слоў, фразеалагізмаў, іншых моўных адзінак, а некаторыя пераходзяць у пасіўны фонд. З’яўленне новых слоў і выразаў асабліва бурна ішло ў апошнія дзесяцігоддзе, напоўненае разнастайнымі падзеямі.

Многія з такіх слоў напачатку ўспрымаюцца непрыхільна. 7 мая 1990 года Максім Танк запісаў у сваіх «Дзённых»: «Аж не хочацца браць у рукі сённяшнія газеты. Трэба так засмеціць мову:

мэрыя, стрэс, бестселер, трэнд, сераль, менеджэр, спонсар, шоу, кемпінг, брыфінг, ланч, тэлефакс... Чамусьці ў нас вельмі ахвотна пераймаюць з Захаду не самае лепшае». А праз шэсць гадоў акадэмічны «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» ўключыў у лексічны склад мовы і апісаў не толькі гэтыя (за выключэннем двух: *трэнд, ланч*), але і яшчэ больш за сотню нядаўніх неалагізмаў: *бартэр, вернік, кансэнсус, лецішча, менталітэт, рэйтынг, святар, спадар, спадарства...*

Па-за межамі гэтага слоўніка засталіся сотні іншых новых слоў, якія сёння больш-менш актыўна ўжываюцца ў вусным маўленні і ў перыядычным друку. Невялікая частка гэтых слоў (58) была апісана мной у часопісе «Роднае слова» (1999. № 2. С. 77 – 85)¹. На старонках гэтага ж часопіса, пачынаючы з 1998 г., пад загалоўкам «Словы без прапіскі» час ад часу А.Каўрус друкуе лексічныя адзінкі, якія «не трапілі ў вялікія акадэмічныя слоўнікі». Гэта словы, сабраныя аўтарам на працягу апошніх чатырох дзесяцігоддзяў з розных крыніц беларускай літаратурнай мовы. Публікацыя гэтых некадыфікаваных слоў, як піша аўтар у прадмове да слоўніка, можа паспрыяць больш актыўнаму іх увядзенню ў навуковы ўжытак, у штодзённую моўную практыку.

Працягваю і я занатоўваць з перыядычнага друку новыя словы пераважна апошніх гадоў, ужытыя, як правіла, не адным, а некалькімі аўтарамі. Гэта на сённяшні дзень неалагізмы. Ці ўсе яны атрымаюць права грамадзянства і ўвойдуць у склад літаратурнай мовы, – пакажа час.

Далей гэтыя словы апісваюцца ў алфавітным парадку адпаведна з агульнапрынятай лексікаграфічнай практыкай.

Слоўнік неалагізмаў

Аб'ягорыць, -у, -ыш, -ыць; *зак., каго-што. Разм.* Абдурьць, ашукаць, перахітрыць каго-, што-н. *Э-э, дык Ягор Сяргеевіч можа нас аб'ягорыць* (А.Макаёнак). *А жыццё, нібы лесвіца, угору падымаецца аж да аблок. Я самога сябе аб'ягорыў, я свой слых аб'ягорыў і зрок...* (А.Зэкаў). *Аб'ягорыў усіх каля прылаўка – будзе гуляш на вячэру, вырваў з рук суседа па чарзе боцікі – зімы не боязна...* (І.Макаловіч).

---

¹ Гл. таксама: *Лепешаў І.Я.* У слоўнікавую скарбонку. – Гродна: ГрДУ, 1999. – С. 7 – 19.

Адрознасць, -і, ж. Рыса, асабліваць, якая адрознівае адзін прадмет, адну з’яву ад другога прадмета, другой з’явы; адрозненне. Ёсць, аднак, падставы меркаваць, што чалавек выжыў на нашай Зямлі (у **адрознасць**, магчыма, ад іншых планет), таму што навучыўся не толькі стаяць, але і ляжаць, не толькі гаварыць, але і маўчаць... (Ю.Барысевіч).

Адрозны, -ая, -ае. Які адрозніваецца ад чаго-н. іншага. Дэмакратыя, таталітарызм ці дыктатура – гэта вельмі **адрозныя** выявы супольнага чалавечага быцця (У.Някляеў). Аўтар шукае іншы, **адрозны** ад агульнапрынятага шлях, новы падыход (А.Петрушкевіч). Канешне, у мяне, непалітыка, быў і ёсць свой погляд на беларускае пытанне, можа, **адрозны** ад нейкага (ЛіМ. 3.09.1999).

Амапавец, -паўца, м. Разм. Шараговы ці сяржант атрада міліцыі асобага прызначэння. Уваходзяць два расхрыстаныя, акрываўленыя **амапаўцы** (М.Магукоўскі). **Амапаўцы** тупа глядзяць, адрабляюць скарыначку хлеба – папрокаў не трэба! (А.Ярась).

Апантана, прысл. Надзвычай захоплены, з поўнай аддачай (рабіць што-н.). Мяцельскі капаў **апантана**, але, мусіць, трэба было глыбей, хоць няроўныя, абрушаныя берагі дасягалі яму пад пахі (В.Быкаў). А да ўсяго Л.Маракоў працуе вельмі **апантана** (ЛіМ. 3.09.1999).

Апантанасць, -і, ж. Уласцівасць апантанага; надзвычайная захопленасць чым-н., вялікая ўлюбёнасць у што-н. Талент у спалучэнні са шматгадовай творчай **апантанасцю** даў літаратуры твор такой глыбіні і такога эпічнага размаху, менавіта якога не хапала ў нашай нацыянальнай літаратуры (В.Быкаў). Літаратура, і паэзія асабліва, болей хінецца да хобі, да амаатарства пры абавязковай **апантанасці** (Р.Барадулін). На асушэнне балот Зарэчкі ўскладаў залішне вялікія надзеі, падзяляў **апантанасць** сваіх спадарожнікаў, таго ж Прышчэпава (Дз.Бугаёў). Ягоная [М.Дубянецкага] **апантанасць** беларускаю справаю, упэўненасць у яе праваце, ініцыятыўнасць і вынаходлівасць рабілі цуд (С.Законнікаў).

Апантаны, -ая, -ае. Вельмі захоплены якой-н. справай, улюбёны ў гэтую справу. Напісаны таленавітым і **апантаным** у працы чалавекам, вянок вянкаў Мікалая Віняцкага класічна дасканалы і вытанчаны... (В.Гардзей). Сталай літаратурнай працай Мікола Ермаловіч пачаў займацца з 1948 года, заявіўшы пра сябе як арыгінальны літаратурны крытык, літаратуразнаўца, **апантаны** даследчык гісторыі Беларусі (ЛіМ.

10.03.2000). *Апантанья*, мы бегалі ў кнігарні і на стыпендыю куплялі рознага роду літаратуру, якая ўзбагачала нашы веды як педагогаў (Настаўн. газ. 3.02.2000). Пачалася размова... Так расказваць пра справу мог толькі *апантаны*, улюбёны ў тое, чаму аддае сябе, чалавек (М.Чэмер).

Атрымоўвацца, -ецца; *незак.* Атрымлівацца. *Каб ганілі, атрымоўваецца*, нічога б не было, нават добра было б (У.Караткевіч). Яня, абхапіўшы рукамі канат, цягнулася колькі змогі ўверх, але нічога ў яе не *атрымоўвалася* (А.Ветэх). *Атрымоўваецца*, што хтосьці з тваіх калег цябе здаў (В.Праўдзін).

Атрымоўваць, -аю, -аеш, -ае; *незак.*, што. Атрымліваць што-н. Ён, кажуць, у школе найгоршыя знакі *атрымоўваў* (А.Гарун). Ды і хлеб я *атрымоўваю* не за сядню. Плацяць – скачы і сячы (У.Караткевіч). Ад каго тады *атрымоўваць* інфармацыю? (І.Шамякін). Што ляснік *атрымоўваў* за гэта – за сваю спрадвечную адданасць лесу?.. (В.Карамзаў). Ты бачыш сцэнічнае аднаўленне явы, і гэта не замінае табе *атрымоўваць* жыццёвыя ўражанні (Полымя. 1998. № 12).

Бамжаваты, -ая, -ае. Трохі падобны да бамжа (па адзенні ці якіх-н. іншых якасцях). *Бамжаваты* вартульнік установы ходзіць у старым чорным плашчы без гузікаў, але падперазаны нейкай вяроўчынай (К.Камейша).

Бамжаваць, -жую, -жуеш, -жуе; *незак.* 1. Не мець пастаяннага месца жыхарства ці працы. [Зяць] *то хоць нейкія свае арбіты маляваў, а цяпер бамжуе* з такімі, як сам, апушчанымі (М.Кусянкоў).

2. Бадзяцца дзе-н., не начуючы дома. Бацька, што бывае часта, «*бамжуе*», сям'я не ведае, дзе ён увогуле (Настаўн. газ. 30.05.1998). Ведаю толькі адно: і тыя дзетдомаўцы, бывала і такое, уцякалі з дзетдома, блукалі, «*бамжавалі*». І я тое рабіў, на жаль – а можа, і на шчасце, – раблю (М.Купрэў).

Бамжатнік, -а, м. 1. Месца, дзе бамжы знайшлі звычайна часовы прытулак. Хату, якая цудам збераглася, дзе [Л.Калюга] нарадзіўся і пражыў да 19 гадоў, ператварылі ў «*бамжатнік*» (Л.Маракоў). Кірылаўна ганяла іх са сваёй тэрыторыі *бамжатніка*, як памыйных катой (А.Казлоў). Часцей за ўсё межы сучаснага *бамжатніка* пашыраюць, рассоўваюць людзі слабыя, неўладкаваныя, у асноўным пажылога ўзросту (А.Фомчанка).

2. які, чый; перан. Месца зборышча бяздомных свойскіх жывёлін (катой, сабак). Як слушина казаў той хлопец, апошнім часам горад напраўдзе ператварыўся ў сабачы і каціны *бамжатнік* (А.Брава).

Бамжатня, -і, ж. Бамжы ў іх сукупнасці. *Уся вакзальная бамжатня з тыдзень рогатам заходзілася* (А.Казлоў).

Бамжацкі, -ая, -ае. Які складаецца з бамжоў. *Сустракаюцца ў бамжацкім асяроддзі нядаўнія «зэкі», якія выйшлі з турмаў* (А.Фомчанка).

Бамжоў, -ова. Які належыць бамжу. *Салдат паслухмяна ўзяў з долу не надта зграбнае бамжова вудзільна* (В.Быкаў). *У бамжовай памяці.. той плач прадаўжаў гучаць* (Дз.Бугаёў).

Бамжоўскі, -ая, -ае. Уласцівы бамжу. *Пануе трасянка. У гэтай «абноўцы» бамжоўскую долю мы хлебчам з каўша... І раптам між хлуду пракінецца слоўца, такое ўжо наша – аж ахне душа!* (С.Законнікаў).

Бамжоўства, -а. н. Стан, становішча бамжа. *Адзін з герояў аповесці ўрэшце скаціўся да бамжоўства* (Дз.Бугаёў). *Надвор'е на той час увозуле спрыяла іхняму бамжоўству* (В.Быкаў).

Бамжыха, -і, ДМ бамжысе, ж. Беспрытульная, бяздомная жанчына. *Ну канешне ж то была Жардзіна, іх дваровая бамжыха, яго суперніца і канкурэнтка* (В.Быкаў). *Стала наша баба Маня зусім бамжыхай* (А.Фомчанка). *Збузаваная гадамі бамжыха засяроджана «рэвізуе» кійком смеццевы кантэйнер* (Я.Рагін). *Першым чалавекам, які сустрэў мяне на чыгуначным вакзале Амстэрдама, аказалася бяззубая расійская бамжыха, якая гандлявала парнаграфічнымі часопісамі* (А.Сіліч). *Ёй, маладой бамжысе, і не ў такіх месцах прыходзілася заплюшчваць вочы* (А.Казлоў).

Блін. Выкл. Праст. Неадабр. Вокліч незадаволенасці, абурэння, прыкрасці і інш. *Дык я з яго шахматыста зраблю. Ногі паламаю, сядзе, як Мурамец, блін, на трыццаць тры гады* (Г.Марчук). *Я ім пакажу, хто такі сяржант Мацакані! Я ім, блін, пакажу...* (Г.Багданова). *А «блін» – гэта і ёсць «блін», – ну, спытайся ў майго Шуркі: першы дзень у садзік схадзіў, вярнуўся – так і шпарыць: што ні слова, то «блін» ды «блін»... Маня спачатку завінудалася бліны пячы: во згаладаўся дзіцёнак... А ён: «Мама, блін, мне гэтая жрачка дзярэ...», тоісь, сыты па горла – і ўсё па рэжыму ды па графіку... тут толькі мы і ўрубліся, што «блін» той ну як бы і зусім ніякі не «блін», а гэтакі спосаб, слова, тоісь, каб сказаць і «дзякуй», а іншым выпадкам і «каціся ты да...» (В.Зуёнак).*

Бомжык, -а, м. 1. *Памянш.-ласк. да бомж.*

2. *Іран. да бомж. «Пачынаючыя мільянеры», калі зірнуць на бізнес у сацыяльным ракурсе, такія ж беспрытульнікі, бадзяжкі і бомжыкі, як і іх жывы тавар* (У.Глушакоў).

Вальтануты, -ая, -ае. *Праст. Дурнаваты, звар'яцелы, ненармальны. Стаю на асфальце, у лыжы абуты, ці лыжы не едуць, ці я вальтануты?* (Нар. воля. 6.02.2001).

Вальтануца, -нуса, -нешся, -нешца; *зак. Разм. Здурнець, страціць розум. А ты, браток, таго... вальтануўся!* (М.Зарэмба). *Прадплечча смылела. Ну, так, след ад уколу. Проста нейкі шпіёнскі раман. А можна, я звар'яцела? Вальтанулася?* (Л.Рублеўская). *Ад усяго, што ты бачыла, мусіць, вальтануца можна?* (В.Ткачоў). *А я, прызнацца, думаў, што ты вальтануўся, яй-бо...* (А.Бароўскі).

Варанок, -нка, м. *У гутарк. маўленні. 1. Аўтамашына для перавозкі арыштаваных. Юлька.. падпісала штосьці страшнае пра каханага хлопца, якога варанок павёз у неварачь у тую самую ноч, калі Юльку адпусцілі дадому* (У.Арлоў).

2. Міліцэйская патрульная машына з мігалькаю. *Свецяцца мокрыя космы галля, дыхае свежа пад імі зямля, плыць пачынае людская рака, і – ані ворана, ні «варанка»* (А.Каско). *Безабароннага Кірылу пачалі лупцаваць нагамі, пакуль не захнулі ў варанок* (У.Міхно). *На мітынг забаронены пайшла. З палёгкай уздыхнула – не забралі, не пасадзілі ў брудны «варанок»* (С.Явар).

Велікоднічаць, -аю, -аеш, -ае; *незак. Адзначаць, святкаваць Вялікдзень. У вёсцы, мабыць, ужо прагнуліся, браліся велікоднічаць* (В.Быкаў).

Выказ, -у, м. 1. Падача ў звязнай форме думак ці выяўленне пачуццяў; выказванне. *Гэта можна здацца не зусім сціплым выказам сваіх эмоцый...* (Р.Барадулін).

2. Спалучэнне з двух-трох слоў, дастатковае, каб праілюстраваць ужыванне слова ў маўленні. *Пасля тлумачэння значэння слова падаюцца прыклады не з твораў мастацкай літаратуры, а кароткія аўтарскія выказы* (Настаўн. газ. 21.10.1999).

Гамон, *нескл., м.; у знач. вык. У гутарк. маўленні. Канец, смерць ці паражэнне ў чым-н. Рабіце, што хочаце, але каб зброя была. Павінна знайсціся, інакш нам – гамон* (У.Караткевіч). *У іх неблагая зборная каманда, яшчэ б пяць хвілін – і нам гамон* (Ю.Станкевіч). *Прайграў, Гаркуша, ты. У мяне яшчэ ўсё наперадзе, а табе гамон...* (М.Кусянкоў).

Гарбата, -ы, ж. Чай. [У ТСБМ і СБМ падаецца з паметай *уст.*] *Цім павітаўся, Света прамаўчала. Пачалі піць гарбату*

(А.Федарэнка). *Завару ў парцалінавым кубку з «Пагоняй» гарбаты, паваражу на чайках...* (У.Арлоў). – Але пачаставаць вас няма чым. Хіба **гарбаткай?** – Добра – **гарбаткай!** – аж узрадаваўся я, учуўшы гэтае знаёмае з дзяцінства слова. Так некалі вымаўляла маці, вясковае настаўніца; бацька ж заўсёды казаў «чай», а маці ўпарта напраўляла яго: «**гарбата**» (В.Быкаў). Налілі чаю, або, як цяпер маладыя кажуць, **гарбаты**. Старое забытае беларускае слова, якое з латыні прыйшло сюды мо якіх пяцьсот ці больш гадоў назад (гэрба – трава, адсюль і гербарый, і гарбата) і было зусім выгнана з лексікону беларусаў з-за свайго заходняга паходжання, зноў вярталася з забыцця; як і шмат што ў жыцці наогул (У.Дамашэвіч).

Параўн. у польск. м.: *herbate* (з такім жа значэннем).

Гарлахвацкі, мн. -ія. Пагард. Пры ўжыванні ў якасці агульнай назвы чалавека: псеўдавучоны, прыстасаванец, кар’ерыст. У навукова-даследчым інстытуце літаратуры і мастацтва знайшоў сабе прытулак і хлеб гэты **гарлахвацкі** – псеўдавучоны-вуглярызатар, які, прыкрываючыся марксісцкай фразай, імкнуўся палітычна дыскрэдытаваць творчасць многіх беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку і творчасць нашых класікаў... (Б.Сачанка. Бэндэ). Сумленны ахоўнік прыроды, даўніны, Гарашчэня з жонкай Наталляй і дзецьмі Толікам і Лесікам стаў на дарозе прыстасаванцаў, кар’ерыстаў, **гарлахвацкіх** (М.Мішчанчук).

Дэмбель, -я, м. У прастамоўі. 1. Дэмабілізацыя (звальненне з вайскавай службы пасля заканчэння пэўнага тэрміну). Праз тыдзень у нас **дэмбель** (С.Александровіч). Будзем служыць [у арміі], але будзем і чытаць у вольную хвіліну кніжку., дык, глядзіш, і час прабяжыць хутчэй, і зірк – а там ужо і той самы **дэмбель**... (М.Гіль). Наперадзе ў гэтых маладых салдат, якім па-шэнціла, якіх абмінулі калецтва і смерць, была выпіска [са шпітэля]. Былі «**дэмбель**», вяртанне да сяброў і блізкіх, да каханай (А.Федарэнка).

2. Той, хто звольнены з арміі па дэмабілізацыі. Яшчэ ў сярэдзіне мая скончыліся вайсковыя праверкі і справаздачы. Пацягнуліся дамоў «**дэмбелі**»... (ЛіМ. 9.06.2000). Служылася нам зусім няблага, каб не маркота ды не туга па доме, што апануювалі неадчэпна нашы душы пры адным поглядзе на малайцаватых «**дэмбелю**», якія штодня шпацыравалі паўз вокны штаба (М.Южык).

Дэмбельны, -ая, -ае. У прастамоўі. Звязаны са звальненнем з вайскавай службы, з дэмбелем. Такія ўжо непераможныя

труссы ўдаліся – ад самага **дэбелнага** дня не вылазілі, лічы, з гэтых самых – зноў жа салдацкіх – штаноў... (В.Зуёнак).

Дэбелскі, -ая, -ае. У прастамоўі. Пераддэмабілізацыйны. Пэўна, адзіны са свайго прызыву Мікола не зрабіў **дэбелскага** альбома (М.Сянкевіч). У **дэбелскім** альбоме ёсць фотка (С.Астравец). Ды і памяць салдацкая – брыджы... Апошнія, **дэбелскія**... Тым і дарагія... (В.Зуёнак).

Забамжаваць, -жую, -жуеш, -жуе; зак. Пачаць бамжаваць. А тады што з вартаніком рабіць? І выгнаць шкада – прападзе чалавек, **забамжуе** (Л.Рублеўская).

Заходнік, -а, м. Урадженец Заходняй Беларусі. **Заходнікі** найчасцей, пасля ганарару, ішлі сваёй кампаніяй і рэдка далучаліся да нашай «партызанскай брыгады» (І.Шамякін). Паэт Максім Танк запісае ў дзённіку, што тагачасная Першая асоба рэспублікі П.Машэраў «неахвотна згадзіўся на маю кандыдатуру на пасаду першага сакратара СП», бо ягоныя дарадцы «пабойваліся прыходу да ўлады ў нашу пісьменніцкую арганізацыю т.зв. дэмакратаў і **заходнікаў**...» (Б.Бур'ян).

Зацемка, -і, ж. 1. Кароткае друкаванае паведамленне пра што-н. Успамінаецца рэцэнзія ці, хутчэй, **зацемка** Бялінскага на ўкраінскі зборнік «Ластаўка», выданы на-ўкраінску ў Санкт-Пецярбурзе (В.Адамчык). У «ЛіМе» была маленькая **зацемка**, і то з памылкамі (У.Содаль). **Зацемка** Мяснікова ў маскоўскіх «Известиях» здзівіла Езавітава найперш «нахрапістасцю» (А.Пашкевіч).

2. Мініяцюрны літаратурны твор, у якім адлюстроўваецца ўнутраны свет чалавека. Я пішу і ніколі не спрабаваў пісаць свае «**зацемкі**», як дзённікі, – не для друку (Л.Галубовіч).

Зацыкленасць, -і, ж.; на чым. Неадабр. Уласцівасць зацыкленага; залішня, абмежаваная засяроджанасць каго-н. на чым-н. адным, адзіным. **Зацыкленасць** жа на месчачковым абсягу думкі, бачання жыцця несумяшчальная з вялікімі мастацкімі адкрыццямі. Класікамі з такой **зацыкленасцю** не становяцца (Дз.Бугаёў). Слова толькі намацаецца – адсюль і пэўная «**зацыкленасць**» на адных і тых жа тэмах (ЛіМ. 3.11.2000). **Зацыкленасць** хаўрусніка на міліцэйскай акадэміі пачала здзіўляць і непакоець (В.Праўдзін).

Збрэндзіць, -джу, -дзіш, -дзіць; зак. Здурнець, страціць розум ці зрабіць што-н. недарэчнае. Мяняла хмыкнуў і спытаў, колькі заплацілі за здымак. **Фатограф** назваў лічбу... За што процьму

«баксаў» адалілі? Яны што, там, на Захадзе, збрэндзілі?.. (А.Наварыч). **Збрэндзіў** ты, крумкач, ад старасці (А.Казлоў).

Відаць, утварэнне ад брэндзі (гатунак каньячнага віна).

Знакавы, -ая, -ае. Асабліва важны па значэнні. Міхайла Глінскі так спрытна ўцёрся ў давер, што здолеў стаць пры княска-ка-ралеўскім двары фігураю незаменнаю, фаварытнаю, ці, як ця-пер кажуць, – **знакаваю** (А.Петрашкевіч). Гістарычныя факты для абдумвання і асэнсавання абраны **знакавыя**, факты-вехі: перамога над крыжакамі, унія, паўночная вайна, 1863 год... (Н.Гілевіч). Асоба Цёткі адносіцца да тых **знакавых** фігур на-цыянальнай гісторыі і культуры, дзякуючы якім беларусы сталі ў шэраг еўрапейскіх нацый (К.Цвірка). У Беларусі важных, а тым больш **знакавых** падзей не было... (ЛіМ. 26.01.2001).

Круты, мн. -ыя; у знач. наз. Звычайна з негатыўным ад-ценнем. Дзелавіты чалавек, прадпрыемец, арганізатар выгаднай справы. Што гэта за «**крутыя**»? Раней паняцця такога не было... А сёння гэта слова набыло зусім іншы сэнс, як бы «ача-лавечылася». «**Крутыя**» – жорсткія, вымагалы ці выбівалы... (М.Давідовіч). Дзеўчынёшкі пераглянуліся, і адна запыталася, ці мы выпадкова не **крутыя** (У.Арлоў). Летам Кольку прывалі-ла ішчасце. На Камароўцы яго выглядзеў адзін «**круты**». Зрабіў дзелавую прпанову: глыбока капаць, далёка адкідаць. Адзін куб – адзін долар. Колька працаваў дзесяць дзён. «**Круты**» не падмануў ды яшчэ і карміў (С.Шаўцоў). Спецыяльнасці – анія-кай, ды і не працавала я ніколі: муж не дазваляў. Хацеў, каб у яго ўсё, як у «**крутых**», было: жонка дома сядзіць, мужа ча-кае (А.Брава).

Кустоўка, -і, ж. Самагонка, употай, «у кустах» вырабленая. «Вальготна» вучыліся многія, асабліва старшыні калгасаў ды саўгасаў дырэктары. З’едуцца на месяц, кумпякоў вэнджаных ды «**кустоўкі**» хлебнай, на восемдзсят градусаў, навязуць – і здаюць сабе «акзаміны», іспыты праходзяць, дыпламы спецы-ялістаў з выкладчыкамі здабываюць... (В.Зуёнак).

Кшталт, -у, м. Гл. с. 117-118.

Летнік, -а, м. Летні аздараўленчы лагер для дзяцей. За свой час журналісцкай ды пісьменніцкай працы я паспеў пабываць не ў адным дзесятку **летнікаў** (У.Міхно). Трэцюю змену распачалі тры **летнікі** раёна (Т.Захарына). Для многіх дзяцей лета звязана з **летнікам** (Настаўн. газ. 1.08.1998).

Летнікавы, -ая, -ае. Які мае адносіны да летніка. Студэнткі філфака.. вырашылі папрацаваць са старэйшай групай і, зда-

еца, больш, чым дзеці, радуюцца будучым падзеям **летнікавага** жыцця (Звязда. 8.08.1998). Абстаноўка летніка – адна з важнейшых якасцяў **летнікавага** жыцця (Настаўн. газ. 1.08.1998).

Лядоўня, -і, ж. [Апрача засведчанага слоўнікамі значэння ‘пограб з лёдам або снегам для захоўвання прадуктаў’, ужываецца з іншым значэннем:] Шафа з халадзільнай устаноўкай; халадзільнік. На кухні ўключылася **лядоўня** (У.Арлоў). – Пачакайце! – перабіў зяць. Паімкнуўся да **лядоўні**: – Бо што ж гэта ў нас за сухамятка... Катлеты разагрэем зараз... (А.Федарэнка). З **лядоўні** гаспадыня дастала сподак з тонка пакроеным, амаль празрыстым лімонам (У.Сцяпан). Жонка нарэзала дробнымі скрылікамі сухую каўбасу, дастала з **лядоўні** салат і зняла з пліты гарачую бульбу, ад якой падымалася пахкая пара (А.Кудлаты).

Параўн. у польск. м.: *lodówka* (з такім жа значэннем).

Майно, -а, н. Рэчы, прадметы, якія належаць каму-н.; маёмасць, набытак. Калі ў старых Герцыковічаў згарэла палова дома з **майном**, ім напрыносілі з усіх Рабочых вуліцаў столькі ўсялякіх рэчаў... (У.Арлоў). Камандзір начапіў на сябе **майно** – кірзовую сумку і рэчмяшок (В.Быкаў). Тамара ўвесь час, што Лявон паказваў жонцы Старую Рыгу, вартавала **майно** (Ф.Сіўко).

Параўн. ва ўкр. м.: *майно* (з такім самым значэннем).

Малаток, -тка, м. Часцей у знач. вык. Праст. Адабр. Малайчына (ужываецца як выказванне пахвалы). У Уладзіміра [Караткевіча] было любімае слова пахвалы – **малаток** (Р.Барадулін). – Не курыў і не куру... – Цьфу! Я і забыўся. **Малаток!** Правільна робіш (Л.Калодзежны). Ты – **малаток!**.. І дзе ты так навучыўся складна гаварыць? (А.Бароўскі). – Вось, блін, ні разу за мяжой не быў, а цягне, быццам у роднае гняздо. – **Малаток**, – падахвоціў Вілен Гурона (А.Казлоў).

Манкурт, -а, м. Чалавек, які выракаў роднай мовы, культуры, гісторыі, усяго нацыянальнага. Вялікія мы вельмі арыгіналы – **манкурты**, мутанты, маргіналы (А.Вярцінскі). Каб на зямлі не засталася і следу ад нас, **манкуртам** трэба самаеды, што похапкам бяруцца за нажы (У.Паўлаў). Капітальныя ўцёкі праз беларускую сямігодку да «русскоязычного заочного техникума» і далей з прыступкі на прыступку нараджалі адных **манкуртаў** (ЛіМ. 14.07.2000). Самае страшнае – гэта калі мы перастанем думаць уласнаю галавою. Русіфікацыя свядомасці – хвароба яшчэ цяжэйшая, чым асіміляцыя моўная. Пры такой хваробе чалавек перастае ўсведамляць сябе сынам зямлі, на якой нарадзіўся і жыве, перастае яе цаніць, выракаецца таго,

што было калісьці дарагім, арыентуеца на чужыя каштоўнасці. Карацей – робіцца **манкуртам**, становіцца зусім іншым чалавекам. Нават і зусім не чалавекам. Чынгіз Айтматаў, вядомы кіргізскі пісьменнік, глядзеў глыбока і далёка, з вострай трывогай за будучыню, калі, пераказваючы старажытную легенду, раскрыў сутнасць пачварнай з’явы і ўжыў слова «**манкурт**», якое ўвайшло ў многія мовы без перакладу. І праблема гэта ад Беларусі зусім не такая далёкая, як наша зямля ад Сярэдняй Азіі (У.Дамашэвіч).

Манкуртызм, -у, м. Дзеянні ці якасці манкурта. Сэрца балгарскага пісьменніка-патрыёта не можа мірыцца з тым, што сям-там у дзяржаве даюць аб сабе знаць праявы **манкуртызму** і непаважлівага стаўлення да нацыянальнай культуры, гісторыі, літаратуры (Н.Гілевіч).

Манкурцтва, -а, н. Паводзіны, учынкi манкурта. **Манкурцтва** часцей за ўсё бывае з кулакамі, яно скоўае па руках і нагах любыя праявы нацыянальнай свядомасці, ваяўніча падступае да горла, стараецца ўдушыць (ЛіМ. 17.01.2003). Асабліва яскрава атмасфера **манкурцтва**, нацыянальнага нігілізму, агрэсіўна-ваяўнічае малапісьменнасці праяўляецца на ўзроўні маленькіх гарпасёлкаў, раённых і, скажу, нават абласных гарадоў (У.Міхно). Анатоля Канпелька цяжка перажываў праявы **манкурцтва** і нацыянальнага нігілізму, чэрствасці (Ф.Сіўко).

Мент, мянта, м. Неадабр. У прастамоўі. Работнік міліцыі (радавы, сяржант ці афіцэр). – Дык твой брат таксама мент?.. – І брат мент, і бацька, і ўсе мы мянты, – абвёўшы кампанію задуменным позіркам, сказаў маёр Ярохін (У.Някляеў). «**Мянты** дзейнічаюць па інструкцыі, – разважаў Фёдар Фёдаравіч, – часцяком разлічваюць на халяву...» (В.Праўдзін).

Мільтон, -а, м. Неадабр. У прастамоўі. Міліцыянер, радавы або сяржант міліцыі. Подлая стукачка Вандзя спярша прыгрэла, а затым прадала. Добра, што ён такі вёрткі і ўцёк з міліцыі, замачыўшы аднаго **мільтона** (В.Быкаў).

Мянтоўскі, -ая, -ае. Неадабр. У прастамоўі. Які мае адносіны да міліцыянера (мянта). Паўтары пяцігодкі Лявон марнеў у няўтульнай **мянтоўскай** «галубятні-шпакоўні» «Беларускага дома друку», агораў міліцэйскае вучылішча і ўжо каторы год пасвіць аўтастатак, які спяшаецца ў Беларусь з боку Адэсы-мамы і Рацова-таты (В.Дубінка). Гапановіча і не пагалілі пад арыштанцкі каганчык, як тое рабілася з усімі ў слукіім **мянтоўскім** цэнтраве (Нар. воля. 21.12.2002).

Накірунак, -нку, м. 1. Лінія руху; бок, у які накіроўваецца рух, дзеянне; напрамак, кірунак. *Трэба запомніць **накірунак**, бо прыйдзеца ісці па начы* (В.Быкаў). *У гэтыя азёры сцякаюцца сотні ручаін і невялікіх рэчак, мноства якіх праразаецца па ўсіх **накірунках** даліны Прыпяці* (Г.Пашкоў). // Бок, у якім хто-, што-н. знаходзіцца. *Аліна Жасан апоўдні ад'язджае ў **накірунку** Вены, дзе знаходзіцца штаб-кватэра АБСЕ* (У.Глод).

2. перан., які, чаго. Шлях развіцця, накіраванасць чаго-н. З наступленнем перабудовы і суверэнізацыі Панчанка, як мала хто іншы з вядомых літаратараў Беларусі, актыўнізаваў свой грамадзянскі публіцыстычны напал у дэмакратычным **накірунку** (Л.Галубовіч). *Усе гэтыя кадзіроўкі, мне здаецца, маюць адзін **накірунак** – знішчэнне ў чалавеку чалавечага...* (А.Казлоў). *Існаванне адзінага мастацкага **накірунку** ў беларускай літаратуры – ненатуральная, гвалтоўная з'ява* (А.Аркуш).

Утворана ў выніку кантамінацыі: *напрамак + кірунак* (у тосных значэннях).

Настукаць, -аю, -аеш, -ае; *незак., на каго*. У гутарк. маўленні. *Неадабр*. Нагаварыць на каго-н. уладам, начальству. *Пэўна, хтось на яго **настукаў**, данёс за якое неасцярожнае, на п'яныцы сказанае слова* (В.Быкаў).

Нататнік, -а, м. Сшытак або запісная кніжка для нататак. *Сяджу над разгорнутым **нататнікам**, сілюся нешта напісаць...* (Л.Галубовіч). *Янка Брыль перанёс гэтыя апавяданні сабе ў **нататнік**, а калі настаў іншы час, запісы апублікаваў* (А.Сідарэвіч). *Вучыцель зрабіў нейкія разлікі ў **нататніку**, які заўсёды насіў з сабой* (В.Быкаў). *Шэф бяспекі вырваў з **нататніка** спісаны з абодвух бакоў аркуш* (У.Арлоў).

Пакрыёма, прысл. Упатай, непрыкметна для іншых. *Толькі модлы раслі небу ў сэрцах людзей і пракляце расло **пакрыёма*** (Я.Купала). *Забарона літоўскага друку прымусіла літвінаў вучыцца граматы **пакрыёма**, па хатах* (В.Ластоўскі). *Сышлі **пакрыёма** і зоранцвенне, і холад магільны ад сонца, цяпла, ад бадзёрага плёскату вёслаў...* (А.Мінкін). *Бурбоны баяцца, што дваінікі могуць дапамагчы яму [Напалеону] **пакрыёма** пакінуць востраў* (У.Арлоў).

Параўн. у польск. м.: *ро кружоти* – ‘упатай’.

Перакінчык, -а, м. *Неадабр*. Той, хто перакінуўся на бок праціўніка, стаў яго прыхільнікам ці хаўруснікам; здраднік. *Для **перакінчыкаў** законы жыцця і праўды-справядлівасці ў рахунак не ідуць* (Я.Купала). *Бадай толькі адны **перакінчыкі**-бела-*

русы крива глядзелі на беларушчыну, праўдзівыя велікарусы на большай часці спагадалі беларусам і цікавіліся кніжкамі і газетай беларускай (В.Ластоўскі). Найгоршымі ворагамі нашага руху ёсць беларусы-**перакінчыкі**, атрымаўшыя выхаванне расійскае ці польскае (Я.Лёсік).

Параўн. ва ўкр. м.: **перекінчик**.

Полавы, -ая, -ае. Палавы [акцэнтна-фанетычны варыянт прыметніка **палавы** ў яго значэнні 'які мае адносіны да полу']. *Прыслухайцеся, як размаўляе моладзь, школьнікі (без падзелу на **полавых** прыкметах) усюды, прылюдна, дома і ў школе...* (П.Місько). *Разгаманіўшыся са мною пра **полавя** праблемы, вывеў паэт, як на мой погляд, дык аксіёму і выклаў яе ў бліскучым народным стылі* (А.Асташонак).

Прылюдна, прысл. У прысутнасці людзей; публічна, прынародна. *Камандзір чакаў світанку на ўскрайку лесу каля Залужжа, каб **прылюдна** і «прымусова» адмабілізаваць прызыўнікоў* (А.Петрашкевіч). *Я **прылюдна** прызнаваўся, што Алеся перастала быць «незаянтаю» і каб ніхто да яе не прыставаў* (П.Місько). *Дзяжурны капітан строга зірнуў на Дзёмку: – Гэта праўда, што мацюгаўся, брыдкасловіў **прылюдна**?* (М.Воранаў). *Нярэдка літаратары **прылюдна** прызнаюцца, што пішуць толькі таму, што больш нічога рабіць не ўмеюць* (Л.Галубовіч). *Ён, Нінка, як вясновы кот, калі ўбачыць цябе. Здаецца, што праглынуў бы **прылюдна*** (А.Казлоў).

Прылюдны, -ая, -ае. Які адбываецца ў прысутнасці людзей; публічны, прынародны. *Каб развесяліць сябе, сямейнікі распачыналі **прылюдную** сварку* (В.Гігевіч). *З такіх **прылюдных** вечарын Міронавіч пачынаў, а Рыгоравіч прадаўжае* (В.Дубінка).

Прынародна, прысл. У прысутнасці людзей, народа; публічна, прылюдна. *А я падумала, што **прынародна** лепш сказаць* (А.Петрашкевіч). *Каму **прынародна** накланы радасна білі? Ці, можа, забылі?* (А.Ярась). *Я латашыў сады і агароды, малечы местачковай атаман. Таму і дупцавалі **прынародна**. «А што з яго?! – казалі, – Хуліган!..»* (Г.Пашкоў). *Учора бацька **прынародна** двойчы ўдарыў Кастуся: «Едзь. Прасіся ў Тацяны, вайляйся ў нагах, вымальвай дараванні»* (В.Санько).

Прынародны, -ая, -ае. Які адбываецца ў прысутнасці людзей, народа; публічны, прынародны. *Думаю, што ў вас на душы палягчэла. **Прынароднае** раскаянне паможжа вам стаць на чэсны шлях...* (В.Шырکو).

Прыпавесць, -і, ж. Прытча. Ёсць блізкасць паміж Коласам і Быкавым у іх прыхільнасці да прытчы (**прыпавесці**) – алегрычнай навеле звычайна з моцным філасофскім напам’яненнем (Дз.Бугаёў). Адзінокі: **прыпавесць** (А.Масарэнка). **Прыпавесці** можна друкаваць у масавай газеце, і станю́ча адукаю́цца пра іх найперш людзі далёкія ад літаратуры і літаратуразнаўства (С.Дубавец). Васіль Быкаў напісаў ужо звыш сарака **прыпавесцяў**, друкуе іх у розных перыядычных выданнях, асобныя ўключыў у кнігу «Сцяна» і выдаў зборнік «Пахаджане», дзе змешчана 20 **прыпавесцяў** (Роднае слова. 2002. № 11).

Параўн. у польск. м.: *przypowieść* – ‘прытча’.

Прыхватызаваць, -зую, -зуеш, -зуе; *незак. і зак., што*. Падманліва, хітра рабіць што-н. дзяржаўнае, калектыўнае прыватным, уласным. *Хто сёння расцягвае наша з вамі дабро.., хто «прыхватызуе» ўсё, што трапіць пад руку?..* (С.Законнікаў). *Шмат што ўжо «прыхватызавана» ў Беларусі. Няўжо будзе «прыхватызавана» і навука?* (І.Казубоўскі).

Утворана ў выніку кантамінацыі: *прыватызаваць + прыхваціць*.

Прыхватызацыя, -і, ж. Дзеянне паводле знач. дзеясл. *прыхватызаваць*. Цагляныя катэджы пачалі абкружаць пасёлак пазней, калі **прыхватызацыя** (цэфу! аўтар нахапаўся слоўцаў, як сабака блох, у адсталых элементаў), калі прыватызацыя набрала тэмпы (І.Шамякін). Цяпер, як чума, коціцца па беларускай вёсцы «начальніцкая **прыхватызацыя**» (С.Законнікаў).

Сексот, -а, м. У гутарк. маўленні. Неадабр. Сакрэтны супрацоўнік органаў бяспекі. *Напярэдадні вайны, паводле сведчання сына Георгія Малянкова, вучонага А.Малянкова, сексотаў было ў нас 10 мільёнаў* (В.Быкаў). *Вось дзед – гатовы сексот. Паслужыў бандытам, паслужыць і нам, га, капітан?* (А.Кажадуб).

Сексоцкі, -ая, -ае. У гутарк. маўленні. Неадабр. Уласцівы сексоту. *Але далажыць (ай, як не падабалася гэтае са статута сексоцкае слоўца, як і лакейскае «слушаю») – распісацца ва ўласнай бездапаможнасці...* (В.Блакiт).

Старпёр, -а, м. Іран. Стары чалавек. Праз паўгадзіны «клуб **старпёраў**», як здзекліва называў старых Ігар Варлаамавіч, сабраўся бадай у поўным складзе (І.Шамякін). *Калі гаварыць пра вахцёра, гэтага тройчы ардэнаноснага старпёра.., дык ён страшна не падабаўся ёй* (А.Масарэнка). *Урачы адносяцца да нас, старпёраў, абьякава* (Нар. воля. 1.11.2000).

Стукацтва, -а, н. У гутарк. маўленні. Неадабр. Паводзіны, учынкi стукача. *Мяне даўно цікавіла прырода стукацтва,*

«стукачоў». Заснавальнікам жанру можна было б лічыць Іуду, але, напэўна, ён быў проста няшчасным слабым чалавекам... (С.Шаўцоў). Гэта надта не спадабалася «пастаянным інфарматарам». Але тым не менш **стукацтва** было вынішчана. І ў рэдакцыі ўсталяваўся сапраўды творчы і сяброўскі лад (С.Законнікаў).

Стукаць, -аю, -аеш, -ае; *незак.* У гутарк. маўленні. Неадабр. Тайна паведамляць начальству аб чыіх-н. недазволенах дзеяннях. Тыповая сцэнка тых гадоў... Брат **стукаў** на брата, дачка – на маці (А.Сіліч). Людзі баяліся нават пажартаваць у прысутнасці незнаёмага чалавека. Але актыўна «**стукалі**» ў органы нават свае – родзічы, суседзі, «сябры» (Нар. воля. 13.12.2002).

Стукач, -а, м. У гутарк. маўленні. Неадабр. Той, хто займаецца даносамі; даносчык, нагаворшчык. Колькасць **стукачоў** здзіўляе мяне і дагэтуль (У.Дамашэвіч). Хлусня – кабеціна сторукая. Паклёп гарцуе юнаком. **Стукач**, і састарэўшы, стукае хоць у халодны дол кійком... (Р.Барадулін). Быў час, быў век, была эпоха..., калі ў кампаніі парою не зразумець было, хоць плач, хто лезе чокацца з табою: ці лепшы сябар, ці **стукач** (Ф.Вядзьмак-Лысагорскі).

Стукачка, -і, ж. У гутарк. маўленні. Неадабр. Жанчына, якая займаецца даносамі; даносчыца, нагаворшчыца. Подлая **стукачка** Вандзя спярша прыгрэла, а затым прадала (В.Быкаў). Новенькую аб'язджаеш? Утаніць сабралася?.. Пайшла, **стукачка**, к чорту! (Л.Калодзежны).

Стукнуць, -ну, -неш, -не; *зак.*, на каго. У гутарк. маўленні. Тайна паведаміць уладам, начальству аб чыіх-н. недазволенах дзеяннях. Мацнейшага зусім неабавязкова перамагаць у сумленнай бойцы. Можна на яго «**стукнуць**» (С.Шаўцоў). Бокач з Волхавым неяк хмурна паслухалі яго, на хаду зацягваючыся цыгарэтамі, а ён яшчэ дадаў пра злачыннасць тае вайны, за якую калісьці прыйдзеца некаму адказваць. Цяпер ламай галаву, хто з іх двух **стукнуў**. Удаля **стукнуў**, нічога не скажаш... (В.Быкаў).

Сумнеўна і сумніўна, прысл. Так, што выклікае сумненне, сумнеў, сумніў; няпэўна, малаверагодна. – Не будзе лепшы [працяг]. Залаты век наперадзе. – Дай-то бог... Ды дужа **сумнеўна** (В.Быкаў). Мусіць, як і ў жыцці, мінулае непадуладна чалавеку. Хіба будучыня. Калі яна ў каго ёсць. Што да яго, дык і тое дужа **сумніўна** (В.Быкаў).

Параўн. ва ўкр. м.: сумнівно (з такім жа значэннем).

Сярэднявечны, -ая, -ае. Які мае адносіны да сярэднявечча. У паломніцкіх нататках Мікалая Крыштофа Радзівіла чытаю пра **сярэднявечнае** марское і сухапутнае зверства (Я.Брыль). Учора ўвечары я.. нечакана ўзяўся выпісваць з **сярэднявечных** хронік назвы тканінаў (У.Арлоў). Пазней астанкі кампазітара Азінскага былі перанесены ў **сярэднявечны** фларэнтыйскі храм-пантэон Санта Кроча (К.Тарасаў).

Параўн. ва ўкр. м.: *середньовічний* і (радзей) *середньовіковий*.

Сярэднявечча, -а, н. Сярэдневякоўе (гістарычная эпоха – ад V да канца XVII ст.). – *Мой Генерал! У сярэднявеччы за такое адкрыццё вас спалілі б на кастры.* – *У сярэднявеччы! У дваццатым стагоддзі палілі за пропуск слова ў цытаце бацькі народаў* (І.Шамякін). У адрозненне ад сваіх айчынных і заходне-еўрапейскіх папярэднікаў эпох **Сярэднявечча**, Рэнесансу і Барока, якія рэдка выходзілі за рамкі біблейскіх архетыпаў і сюжэтаў, пачынальнікі новай беларускай літаратуры і яе класікі, застаючыся хрысціянамі, арыентаваліся на свецкую культуру (У.Конан).

Параўн. ва ўкр. м.: *середньовіччя* (з такім жа значэннем).

Тачка, -і, ж. У прастамоўі. Легкавая аўтамашына. Значыць, так: *тачку* сваю без прыгляду я пакінуць не магу – разуюць-раздзенаць ушчэнт (В.Лукша). Такую ж «хібару» ён набудаваў і ў Цярэшкавічах, то ўжо для сына-студэнта. Ёсць яшчэ дача і дзве **«тачкі»**: «БМВ» і «сітраэн» (В.Кадзетава).

То-бок, злучнік паясняльны. Гэта значыць. [У ТСБМ, СБМ падаецца з паметай *уст.*, але, хутчэй за ўсё, такая памета не зусім апраўданая: злучнік сустракаецца, напрыклад, у хрэстаматыйнай байцы К.Крапівы «Сямейная спрэчка», у яго камедыі «Мілы чалавек», у шэрагу іншых твораў, у тым ліку сучасных.] *Трэцяя* [асоба] – *Міхаіл Аляксандравіч Язва. То-бок я сам* (К.Крапіва). *Ты ручаешся сваім партыйным сумленнем за гэтага чалавека? То-бок за Маркевіча, прабачце* (У.Караткевіч). *Як у яго адносна шэрага рэчыва, то-бок інтэлекту? Трэба паглядзець* (Л.Маракоў).

Параўн. ва ўкр. м.: *тобто* (з такім жа граматычным значэннем).

Травеньскі, -ая, -ае. Які мае адносіны да травеня, які адбываецца ў травені. *Вочы зноў святлелі амаль да колеру травеньскай лістоты* (У.Арлоў). *У той травеньскі дзень порт патанаў у жоўта-залатых гірляндах – у Лібаве расцвілі ліпы* (А.Пашкевіч). [У ТСБМ і СБМ *травеньскі* і *травень* пазначаны паметай *уст.*, аднак абодва словы вяртаюцца ў мову.]

Параўн. ва ўкр. м.: *травневий* – ‘травеньскі’.

Узаеміны, -аў; адзін. няма. Сувязь, кантактаванне, узаемныя адносіны паміж кім-н. *Родная мова не проста сродак **узаемін**, а найвялікшая духоўная каштоўнасць* (А.Каўрус). *Засмучаемся, што ў нефармальных **узаемінах** з дзецьмі нам іншы раз няма аб чым шчыра пагаварыць* (А.Куліцкі). *Я не вельмі дакараў маю суразмоўцу за тое, што духоўных **узаемін** з вучнямі ў яе няма... Перайсці ад педагогікі мерапрыемстваў да педагогікі **ўзаемін** з дзецьмі не так проста* (Настаўн. газ. 14.01.1999).

Параўн. ва ўкр. м.: *заемини* – адносіны, узаемаадносіны.

Унёсак, -ску, м. Што-н. новае, важнае, унесенае ў навуку, літаратуру, грамадскую справу і пад.; уклад. *Адам Міцкевіч – сусветна вядомы творца, бо ягоны **ўнёсак** у культуру і асвету дужа вялікі* (В.Жуковіч). *Пераклады Сяднёва – важкі **ўнёсак** у нашу культуру* (Л.Левановіч). *Манаграфія М.Прыгодзіча – важны **ўнёсак** у сучаснае беларускае мовазнаўства* (А.Наркевіч). // Наогул што-н., унесенае ў агульную справу; уклад. *Свой **ўнёсак** у сапраўднае вяртанне памяці пра краяўца зрабіў і яго сын* (Настаўн. газ. 27.07.2000). *У цэлым трэба адзначыць новую кнігу як **ўнёсак** у гістарыяграфію...* (ЛіМ. 3.11.2000).

Параўн. ва ўкр. м.: *внесок* – уклад.

Філолух, -а, м. Іран. Філолаг. *Ударыў добра хмель у голаў, і тост сказаць карціць усім. Устаў і друг сям'і **Філолух** – пастух з дыпламам гарадскім* (М.Маляўка). *Ты думаеш, сініца чортава, што філфак гэта – ах, Пушкін, ах, Лермантаў?! Суцэльнае «чудное мгновенье»?!* *Памыляешся. **Філолух** – гэта олух. Гэта ішак. Гэта – кожны дзень гара сшыткаў, гэта – горб* (А.Палітыка). *Праўда, мы да ўсіх чацвярых нашых хлопцаў-філфакаўцаў ставіліся з той жа яўнай непавагай: называлі іх «**філолухамі**»...* (В.Кадзетава).

Хваласпеў, -певу, м. Празмернае ўсхваленне. *Фільм – хваласпеў новаму дзяржаўнаму ўтварэнню, якое будзе мець назву... Дарэчы – якую? (Н.Гілевіч). Можжа, я ў нечым і папракаю свой народ, бо лічу, што нельга сываць яму толькі **хваласпевы*** (Г.Бураўкін). *Ды і ў пасляваенныя гады паэт аддаў даніну агульнаму **хваласпеву** «роднаму бацьку ўсіх народаў»* (А.Бельскі). *У класіцы ўзбекскай мастацкай славеснасці Уйгун быў усё-такі ўнесены не вышынёй таленту – Сістэмай. За асабліва старанны ёй **хваласпеў*** (У.Мехаў).

Хваласпеўны, -ая, -ае. Які адносіцца да хваласпеву. *Адчуваючы да сябе штодзённую **хваласпеўную** ўвагу, у стане «зорнай» зйфарыі Анатоль безразважна кінуўся ў вір паэзіі...* (А.Аркуш).

Хімік, -а, м. У прастамоўі. Той, хто, пазбаўлены волі, знаходзіцца пад наглядам на прымусовых работах. *Усё жыхарства Ягаднага падзялялася на тры вялікія катэгорыі: супрацоўнікі спецакамендатуры, былыя зэкі, што атабарыліся тут пасля «хіміі», і хімікі цяперашнія (У.Арлоў). За «хімікамі» наглядаюць супрацоўнікі спецакамендатуры, і без дазволу адсюль не выйдзеш (У.Дзюба).*

Хімічыць, -у, -ыш, -ыць; незак. У прастамоўі. Адбываць тэрмін пазбаўлення волі на прымусовых работах пад наглядам. У пасёлку «**хімічылі**» тры сотні мужчынаў і сотня прадстаўнікоў лепшай паловы чалавецтва (У.Арлоў). *Жэня быў шафёрыў і «хімічыў» за смертазабойчую аварыю (Крыніца. 1997. № 5).*

Хімія, -і, ж. У прастамоўі. Прымусовая работа зняволеных без канвою, але пад наглядам. *Дзве гадзіны давялося распядаць, як і чаму я трапіў на «хімію» (У.Дзюба). Нас саджаюць у турму і адпраўляюць на «хімію», бясконца цягаюць у пракуратуру, штрафуюць і зневажаюць з высокіх трыбун (А.Сіліч).*

Хмарачос, -у, м. Вельмі высокі шматпавярховы будынак; небаскроб. *На плакатах малявалі вялікую Вежу і куды меншыя іншыя збудаванні – Эйфелеву вежу, амерыканскую статулю Свабоды, нью-йоркскія хмарачосы (В.Быкаў). Дзе тая Амерыка, дзе твая хмарачосы, а я тут, на сваім краёчку зямлі, адчула сябе бездапаможнаю, безабароннаю (Л.Арабей). Калі дом-хмарачос, дык на сто паверхаў з гакам, калі магазін – супер-ці гіпермаркет – за дзень не абыдзеш (Л.Левановіч). Недзе ў 15 хвілінах язды на легкавіку – гарадскі цэнтр, дзе сцяной стаяць хмарачосы, звыклая рыса буйных гарадоў Амерыкі (А.Сіліч).*

Параўн. ва ўкр. м.: хмарочос (з такім жа значэннем).

Хутчэй, у знач. пабочн. Найбольш верагодна. *Базыль бачыў, а хутчэй, адчуваў толькі таго немца за дарогай, які таксама торгоў затворам карабіна і раз-пораз страляў у бок Базыля (Б.Пятровіч). Дык ці можна гэта назваць удалай аперацыяй? Гэта, хутчэй, вялікая трагедыя... (А.Драбчук). А «re-specto»? Дык гэта, хутчэй, д'ябальская спакуса. Мог бы і не па-латыні, а па-нашаму, напросту (В.Зуёнак).*

Хэньц, -і, ж. Жаданне, ахвота. *Ды свайго бога ён [Л.Талстой] вызначыў тут жа сам: «Я ведаю, што няма твару Айца. Але гэтая форма «свойственна выражэнню страстнаго жэланія». Страснага жадання, ці, я пераклаў бы, адкінуўшы нежывыя, выдуманя мовазнаўцамі словы, напрыклад, так: «найвялікшай хэньці» (В.Адамчык). А Забайскай, нават расслабле-*

най шампанскім, увогуле не было ніякай **хэці** гаварыць пра гэта (І.Канановіч).

Параўн. у польск. м.: *chęć* – ‘жаданне, ахвота’.

Цягам чаго, прыназ. з Р. Спалучэнне з прыназоўнікам «цягам» выражае часавыя адносіны і ўжываецца, як і сінанімічнае спалучэнне *на працягу* (чаго), для ўказання на момант або перыяд, у час якога што-н. адбываецца. *Ліставанне, якое цягам стагоддзяў было ці не адзіным сродкам зносінаў між людзьмі, саступае новым, электронным сродкам* (В.Быкаў). **Цягам** шматвяковага развіцця Еўропы ва ўсіх еўрапейскіх краін былі складаныя ўзаемаадносіны са сваімі суседзямі (ЛіМ. 9.07.1999). **Цягам** усяго таго ішляху нас суправаджала яшчэ пагроза... (А.Вярцінскі).

Чаўнок, -а, м. У гутарк. маўленні. Той, хто купляе што-н. на перапродаж, ездзячы з аднаго месца ў другое (як чаўнок у ткацкім станку). *Дзве спрытныя маладзіцы з вёскі знайшлі сваю «маліну» – ездзяць чаўнакамі ў Польшчу* (І.Шамякін). *Не чаўнакі вінаваты ў дэфіцыце прадуктаў харчавання, а ўзровень гаспадарання* (Нар. воля. 7.05.1998).

Чаўночнік, -а, м. У гутарк. маўленні. Тое, што і чаўнок. *Адказ неўзабаве далі пранырлівыя чаўночнікі, рух якіх за апошнія гады набыў фантастычныя памеры* (В.Быкаў). *Табуном навалілі абцяжараныя таварам чаўночнікі* (Маладосць. 1999. № 3). *Варшаўская барахолка, дзе яны павінны сустрэцца з турыстамі-чаўночнікамі, як і ўсе рынкі свету, нагадвала гіганцкі раз’юшаны нябачным пчалярком вулей* (І.Канановіч).

Чаўночны, -ая, -ае. У гутарк. маўленні. Які мае адносіны да чаўнака. *Узбіцца на сваю капейку дапамаглі неўзабаве чаўночныя паездкі з таварам у Польшчу* (У.Глушакоў). *Маючы нейкі стартавы капітал, вырашылі, на іншых гледзячы, чаўночным бізнесам заняцца* (Маладосць. 1999. № 10). *Знаёмы камерсант і зноў збіраецца ў чарговы чаўночны рэйс на продаж дзеля элементарнага пражыцця* (Я.Рагін).

Чаўночыць, -чу, -чыш, -чыць; незак. У гутарк. маўленні. Займацца перапродажам чаго-н., ездзячы з аднаго месца ў другое. *На працягу зімы і вясны Касачэўскі і Леўчык спраўна чаўночылі на трасе Мінск – Варшава* (Я.Конеў).

Шапік, -а, м. Гандлёвы кіёск. *Тое, што вабіць вока абсалютнай большасці гараджан.. у камерцыйных крамах, шапіках і на шматлікіх вулічных латках, недасягальнае сваімі касмічнымі цэнамі* (У.Глушакоў). *Лукін у невялікім шапіку набыў букет чырвоных руж* (В.Праўдзін). *Ён збочыў улева, абмінуў-*

шы з паўдзiesiąтка **шапікаў**, спусціўся ўніз (Ф.Сіўко). Цяпер ён ішоў з Данутай уздоўж парэпанага плота, міма адзінага ў мястэчку газетнага **шапіка**... (В.Мудроў).

Шараговец, шарагоўца, м. Салдат, радавы. У такіх шынялях цяпер хадзілі, хто хочаш: і былыя афіцэры, і **шарагоўцы**, і нават цывільныя (В.Быкаў). Усе, ад начальніка аддзела да **шарагоўца**, пераказвалі адзін аднаму несусветную навіну... (Я.Палубятка).

Параўн. у польск. м.: *szeregowiec* (з такім жа значэннем).

Шараговы, -ая, -ае. 1. Звычайны, просты, які не вылучаецца сярод іншых; радавы. *Іх вёска не абы-якая **шараговая**, а слаўная!* (У.Міхно). *Я – не філолаг, не літаратар, я – просты інжынер, **шараговы** чытач* (ЛіМ. 14.09.2001). *Жонка працавала дырэктарам пачатковай школы, потым была **шараговым** настаўнікам* (А.Сяржан).

2. Які не належыць да каманднага саставу; радавы. *А камандзіру валачыць на сабе груз не паложана. На тое ёсць **шараговыя** байцы і партызаны* (В.Быкаў). ***Шараговыя** ахоўнікі парадку казалі пра тысячу скрадзеных даяраў* (Я.Палубятка). // у знач. наз. Салдат, радавы. *Бацька Росціка ў спіс трапіў як **шараговы*** (Ю.Голуб). *Навокал на саломе ляжалі параненыя, афіцэры і **шараговыя*** (З.Дудзюк).

Параўн. у польск. м.: *szeregowiec* – ‘радавы’.

Дадатковыя ілюстрацыйныя прыклады да раней апісаных неалагізмаў

Гэтыя неалагізмы пададзены на старонках раней згаданага навучальнага дапаможніка «У слоўнікавую скарбонку» (с. 7–19).

Выбітны (с. 13). *Так пра віднага, **выбітнага** чалавека гавораць, а ты яшчэ непрыкметны, малы і слабы, як гэта лаза* (В.Казько). *Хацеў бы падзяліцца з чытачамі некаторымі ўражаньнямі ад **выбітнага** мыслярства* (Л.Галубовіч).

Выстава (с. 14). *У выставачнай зале закрылася **выстава** акварэляў Аляксея Марачкіна* (ЛіМ. 24.07.1998).

Дземянцееўка (с. 8). *«Чырвоныя памешчыкі» – старшыні калгасаў дома гавораць часцей за ўсё на **дземянцееўцы*** (маецца такі тэрмін у нас у гонар першага Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі), *а перад мікрафонам стараюцца гаварыць очань «по-русски», як бацькі партыі – ад рай-*

кома да ЦК. Усё ад невуцтва (Р.Барадулін). А ўсё начальства, малоцячы, як цяпер кажучь, на **дземянцеўцы**, думала, што гаворыць па-руску (Р.Барадулін).

Дэмакратызатар (с. 8). За тутэйшае слова, вымаўленае на вуліцы, паліцыянты білі даўжэзнымі гумавымі палкамі (**дэмакратызатарамі**) і цягнулі ў пастарунак. Людзі зненавідзелі тыя «**дэмакратызатары**», а заадно – і дэмакратыю з дэмакратамі... (В.Быкаў).

Калгас (с. 18). Існавала савецкая завядзёнка пісаць аб-гульняльныя навуковыя працы калектыўна. А калі па ўсёй гісторыі Беларусі – то цэлым **калгасам** навукоўцаў (М.Чарняўскі).

Распавесці (с. 13). [У інтэрв'ю (1980) на пытанне, як з'яўляюцца ў аўтарскай мове такія словы, як «**распавесці**» (у значэнні «расказаць»), пісьменнік адказвае:] А чаму мы павінны забываць старыя корані? Я маю на ўвазе стараславянскую мову. Менавіта там бяруць пачатак рускае слова «повесть», беларускае «апавяданне» і ўкраінскае «розповідь». Мова – гэта жывы арганізм. З гэтай прычыны ні адзін слоўнік не можа быць вычарпальным (У.Караткевіч).

Расповед (с. 14). – Сустрэчу з Прышчом памятаеш? – Толькі да таго моманту, як увайшоў у нейкую развалоху, – пагадзіўся Бусел, яго больш і больш цікавіў **расповед** Філіна (В.Праўдзін).

Саўковасць (с. 9). Знікае той налёт **саўковасці**, які раней у Зазыбы ўсё ж адчуваўся (Дз.Бугаёў). Алеся Адамовіча не пап'кнеш у **саўковасці** (М.Тычына). Ну, ці ж гэта не абсурд? А хутчэй – нявыкараненая «**саўковасць**», угодніцтва перад антынароднай уладай... (Нар. воля. 28.03.2001).

Саўковы (с. 9). Можна, Анатоль з яго «**саўковым**» уяўленнем пра жыццё дурнотаю мучыцца? (В.Кадзетава). Зноў спяваюцца песні аб **саўковым** жыцці (Нар. воля. 8.12.1999).

Сумнеў і сумніў (с. 16). Маглі б, аглядзеўшы пячатку, выказаць **сумніў** (В.Ластоўскі).

Сумнеўны і сумніўны (с. 10). Горка, што гэта **сумнеўнае** шоу адбываецца на Акадэмічнай Купалаўскай сцэне (ЛіМ. 15.09.2000). Даўно абрыдла сачыць за афіцыйнымі вандроўкамі нашых уладных грамадзян на розныя курортныя востравы і мікрадзяржавы, часта з **сумніўнай** рэпутацыяй (А.Сіліч).

Тамтэйшы (с. 17). Пераклады Апостала, Евангелля і Псалтыра, падораныя Русьці Кірылам і Мяфодзіем, неслі людству **тамтэйшаму** збавенне ад сляпога невуцтва (В.Коўтун). Зусім не ведаю, што цяпер адбываецца ў **тамтэйшых** літаратур-

ных колах (А.Мінкін). *Прадукты харчавання ў тамтэйшых крамах і больш танныя і больш разнастайныя, чым у нашых (К.Канстанціновіч).*

Хунвэйбін (с. 11). *Яго з аглухлага Пекіна на «пераварку» гнаў Пекін злюцелай палкай хунвэйбіна ў твань спякотных балацін (А.Вялюгін).*

Членавоз (с. 11). *Кандрата Кандратавіча вазілі на акадэмічных і цэкоўскіх членавозах (У.Конан). У той дзень, калі Рабунька вырашыла ўсё кінуць і вярнуцца да гаспадароў, прывезлі з Нямеччыны «мерсядэс» са спецыяльным стойлам для парадавых выездаў. Рабунька на шырокую нагу вырашыла пачаставаць сваё атачэнне, замачыць «членавоз» (А.Наварыч).*

П Р Ы К А З К І

У 2002 г. рэспубліканскае выдавецтва «Беларуская навука» апублікавала «Слоўнік беларускіх прыказак» І.Я.Лепешава і М.А.Якалцэвіч. У слоўніку апісваецца каля 1500 найбольш ужывальных прыказак, тлумачыцца іх сэнс, пры неабходнасці даецца іх сітуацыйная і стылістычная характарыстыка. Выкарыстанне прыказак як моўных адзінак ілюструецца прыкладамі з мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў. Паказана, у якіх парэміялагічных зборніках прыводзіцца пэўная прыказка ці яе разнавіднасці. Пры некаторых прыказках ёсць даведкі пра іх паходжанне. У слоўніку адлюстравана варыянтнасць прыказак і сінанімічныя адносіны паміж імі.

Падазеная ніжэй падборка з 34 прыказак з’яўляецца дадаткам, дапаўненнем да згаданага слоўніка. Будова слоўнікавага артыкула і прынятыя скарачэнні слоў, а таксама парэміялагічных і лексікаграфічных прац такія ж, як і ў СБП (2002, гл. с. 27 – 35).

У канцы падборкі даюцца варыянты прыказак, не адлюстраваныя ў СБП, а таксама дадатковыя прыклады-цытаты да некаторых прыказак, апісаных у СБП.

У напісанні дадатку, звязанага з прыказкамі, прымала ўдзел М.А.Якалцэвіч.

Аздайце мае цацкі, я з вамі не гуляю. *Гаворыцца часцей як жартаўлівая нязгода з чым-н. выказваннем, дзеяннямі і пад.*
– Скажыце, а чаму вы маўчалі ўвесь час?.. – Не хацеў вас канфузіць перад гэтай кабетай. Яна хоць, можа, і малапісьменная, а гаварыла больш пераканаўча, чым вы. – Яна – пераканаўча!.. Гэта вы сур’ёз-

на? – На жаль, сур’єзна. – Тады аддайце мае цацкі, я з вамі не гуляю, – жартаўліва-пакрыўджаным тонам сказала Валя і ўзяла з яго рук партфель (У.Дамашэвіч. Між двух агнёў).

– *Рапановіч*, с. 245: Давай мае цацкі – пайдзі дамоў; *Аксамітаў*, с. 25: Бяры свае цацкі, я з табой не гуляю.

Адзін з сошкай, а сямёра (пяць) з ложкай. *Працуе адзін, а кормяцца яго працай многія.* Слухаючы Гары і Джэкі, мы міжволі задумаліся: а колькі ў нас ветурачоў, заатэхнікаў, аграномаў, інжынераў, бухгалтараў у кожным калгасе, саўгасе. Як кажуць, адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Ці не павучыцца нам у амерыканскіх фермераў? (І.Макаловіч. Гары і Джэкі). Непакой выклікае і тое, што непамерна расце колькасць служачых сярод занятых у рэальным сектары. Атрымліваецца, як у той прыказцы: адзін з сошкаю, а пяць з ложкаю (У.Кулажанка. Незалежная экспертыза). Створанае з вельмі пэўнай мэтай ідэалагічнага кантролю літаратурнае міністэрства пад назваю СП СССР і яго рэспубліканскі філіял СП БССР збірала пад сваім дахам усіх, хто так ці інакш прычыніўся да друкаванага слова, і нагадвала тым самым звычайны савецкі калгас, дзе панавалі прыныцы: адзін з сошкай, а сямёра з ложкай (М.Тычына. 1537 высёлых радкоў).

– *Насовіч*, с. 118: Адзін з сошкаю, а семера з ложкаю [тлумачыцца звужана: «Кажуць, калі адзін працуе на ўсю сям’ю»]; *Федароўскі*, с. 6: Адзін з сошкаю, а дзесяць (дзесяцера, сем) з ложкаю; *Прыказкі*, кн. 1, с. 426: Адзін з сошкаю, а сямёра з ложкаю.

Аднаму льецца, а другому нават не капае. *Гаворыцца, калі несправядліва дзеляць што-н., неаднолькава ставяцца да каго-н. і пад.* **Сін.:** *Аднаму густа, а другому пуста; Каму на каму, а каму два камы.* Нехта бачыў, як Колька гэты дрыль майстраваў. Пасадзілі яго. Дык хоць калгас распускай. Уся справа спынілася. Механізатары напісалі петыцыю, маўляў, бяром яго на парукі... Адным словам, выпусцілі яго. Вось я і кажу. Гэта ўжо якім хто ўродзіцца. Аднаму льецца, а другому нават не капае (І.Падбярэжскі. Ванцак).

– *Федароўскі*, с. 167: Аднаму льецца, а другому нават не капае; *Янкоўскі*, с. 27: Аднаму льецца, а другому нават не капае.

Апошняму парасяці цыцка пад хвостом. 1. *Таму, хто спазніўся куды-н., нічога не дастаецца.* **Сін.:** *Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць.*

2. *Каму-н., не роўнаму з іншымі людзьмі ў якіх-н. адносінах, нічога не дастаецца або толькі горшае, кепскае.* Меншаму ростам чалавеку заўсёды выпадае больш працы і менш уцехі. Ёсць

нейкая доля праўды ў мудрых словах, што апошняму парасяці цыцка пад хвастом. Прымаўка не для цытавання па радыё ці ў газетах, але рацыю мае, і немалую (Я.Палубятка. Прыгоды Мармулка).

– *Федароўскі*, с. 221: Апошняму (задняму) парасяці цыцка пад хвастом; *Лепешаў*, с. 103: Задняму парасяці цыцка пад хвастом; *Аксамітаў*, с. 252: Меншае парася заднюю цыцку ссе.

Бяда хоць мучыць, ды жыць вучыць. *Розныя жыццёвыя непрямнасці загартоўваюць чалавека.* Лёс ганяў мяне па ўсім свеце. Абставіны ўкралі ў мяне сям’ю, далі новую, зноў забралі. Бяда хоць мучыць, ды жыць вучыць... Жывы нажыве! (В.Лобан. Чужая – і мілая).

– *Насовіч*, с. 12: Бяда хоць мучыць, ды жыць вучыць; *Федароўскі*, с. 25: Бяда розуму вучыць.

Воўк не з’еў, дык бугай не забадае. *Перажылі больш страшнае, дык перажывём і гэта, менш небяспечнае. Гаворыцца з рашучасцю зрабіць што-н. рызыкаўнае. Сін.: Дзвюм смерцям не бываць, а адной не мінаваць (у 2 знач.); Спраба не хвароба; Чым чорт не араў, тым і сеяць не стаў.* Упэўнена трымаў сябе заходнебеларускі селянін, памяць аб ваенных жахах рабіла яго смелым перад трывожным эксперыmentам калектывізацыі: «Эх, воўк не з’еў, дык бугай не забадае» (У.Калеснік. Сяброўскія згадкі).

Воўна не воўна, абы кішка поўна. *Гаворыцца, калі няма лепшага выбару сярод прадуктаў харчавання.* Што? Не купіла селядцоў? Цэны ашалелыя? Ды ты чаго ўзяла, Давыдаўна? Цюлькі ды камсы? Пратухлай нейкай? Вохці нас! Сабе ці парасятам? Ага, сама ўплятаеш? Ато ж: воўна не воўна, абы кішка поўна! (Ф.Рудовіч. Парасятам ці сабе?..).

– *Раманаў*, с. 113: Хоць воўна, абы кішка поўна [паясняецца так: «Галоднаму не да ласункаў»].

Дзед бабцы купіў лапці, былі малыя – абсек пальцы. *Гаворыцца як іранічная ці асуджальная ацэнка чыйх-н. безразважных дзеянняў або намераў.* І да такога ў нас даходзіла зусім нядаўна [«пры Кебічу»]: так аб’яднацца з багацейшай, мацнейшай суседкай, што і бюджэт ёй падпарадкаваць, і нацыянальны банк, зрабіўшы дзеля гэтага адпаведныя папраўкі ў нядаўна прынятай канстытуцыі. Згадалася даўно пачутае ад старога маці: «Дзед бабцы купіў лапці, былі малыя – абсек пальцы». Няўжо і такая мудрая палітыка народам нашым даўно прадугледжана? (Я.Брыль. Дзеяўнасць чацвёрты).

Доўг не вяроўка, ззаду не цягнецца. *Кажуць, супакойваючы таго, хто перажывае з-за немагчымасці вярнуць, аддаць*

пазычанае. Маці як пазычыць грошы і не можа іх у час аддаць, непакоіцца ўсё. А бабуля ёй: «Доўг не вяроўка, ззаду не цягнецца» (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

Кошцы гулі, а мышцы слёзы. *Тое, што аднаму здаецца жартам, забавкай, для другога становіцца непрыемнасцю, прыносіць яму пакуты.* **Сін.:** Катку жарты – мышцы смерць. Пятровіч быў далёкім ад палітыкі і лічыў, што яна – занятак для людзей з велізарнымі комплексамі, словам, у нейкай ступені – забавка для ідыётаў; але кошцы гулі, а мышцы слёзы – колькі крыві і слёз пралілося з-за таго, што палітыку аддалі на водкуп уродцам і вылюдкам? (А.Кудласевіч. «Жэзл Жалезны»).

– *Прыказкі*, кн. 1, с. 208: Кошцы смешкі, а мышцы слёзкі; *Ліцвінка*, с. 110: Кату жарты (смешкі), а мышцы смерць (слёзкі).

Крывая дарога з простаай смяецца. *Па абходнай, крывой дарозе ісці або ехаць больш надзейна, чым напрасткі, напрамкі.* **Сін.:** *Напрасткі <адна> варона лятае, затое <ніколі> дома не бывае; Пойдзеш нацянькі – праходзіш тры дзянькі; Хто прамікуе, той дома не начуе.* Мясцовы жыхар так настойліва запэўніваў нас, што праз амшару прайсці немагчыма... Мы вырашылі ісці ў абход, суцяшаючы сябе тым, што «крывая дарога з простаай смяецца» (Настаўн. газ. 25.06.2002).

– *Прыказкі*, кн. 1, с. 276: Крывая дарога каля простаай смяецца; *Рабкевіч*, с. 169: Крывая дарога з простаай смяецца.

Маем тое, што маем. *Маем тое, што ёсць, чаго заслугоўваем, чаго вартыя. Гаворыцца як аб'ектыўная канстатацыя негатыўнага ў жыцці.* Пыл запоўніў сусек. Маем тое, што маем (Ю.Голуб. Заснежаны сшытак). А пакуль... Пакуль, на жаль, маем тое, што маем, і пра гэта пераканаўча і самакрытычна выказаўся наш паэт... (А.Хадановіч. Паміж «Дранько» і «Майсюком»). Часам думаеш сабе, добра, мы былі такія-сякія, засавечаныя і абдураныя, з падвойным жыццём і такой жа маральнасцю. І маем тое, што маем (А.Чобат. Зямля св. Лукі).

Маўчы, язычку, кашкі дам. *Гаворыцца з асуджэннем маўклівых, залішне асцярожных людзей.* А што ж маем рабіць мы, бачачы знявагу, абразу і здзек з духоўных каштоўнасцей Беларусі не сям-там, а ўсюды і скрозь, на кожным кроку, і найперш – здзек са святыняў святынь народа – з нашай роднай беларускай мовы? Які павінен быць наш гнеў і наш пратэст? Але ці можа быць пратэст у народа, які прыдумаў для сябе ж такую геніяльную прыказку: «Маўчы, язычку, кашкі дам!» (Н.Гілевіч. Вось што чакае і нас, калі...).

– *Аксамітаў*, с. 186: Язычок, маўчы, піражок з'ясі.

Мой бацька (тата) нікому не вінен: у аднаго пазычыць, другому аддасць. *Насмешка з таго, хто не вылазіць з даўгоў.* Маці як пазычыць грошы і не можа іх у час аддаць, непакоіцца ўсё... Затое ж мой тата нікому не вінен: у аднаго пазычыць, другому аддасць (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

– *Насовіч*, с. 78: Мой бацька нікому не быў вінен, у аднаго, бывала, возьме ды другому аддасць; *Федароўскі*, с. 333: Мой тата нікому не вінен: у аднаго пазычыць, другому аддасць.

Мой родны кут, як ты мне мілы. *Пра замілаванасць да роднага краю, да мясцін, дзе нарадзіўся хто-н., да ўсёй Беларусі.* **Сін.:** *Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Дзе воўк радзіўся, там і куст яму міл; Міл той куток, дзе абрэзалі пупок; Няма лепшае справы ад свае хаты; Родная зямелька як зморанаму пасцелька; У родным краю, як у раю.* Паспрабуйце, напрыклад, перакласці на рускую мову крылатае коласаўскае «Мой родны кут, як ты мне мілы». Радок стаў беларускай ідыёмай, знаёмай кожнаму беларусу з маленства (Р.Барадулін. Ці цяпер адродзімся, ці ніколі!). [Сяргей паставіў чамадан, радасна аглядае пакой:] Мой родны кут, як ты мне мілы... Праўду кажуць, у гасцяе добра, а дома лепей (В.Зуб. Незвычайная праверка). А пісаць сёння ёсць пра што – вось хаця б далей распрацоўваць бясконцую тэму: «Мой родны кут, як ты мне мілы!...» (У.Арлоў. Творцы і ўладары).

* І ляцелі думкі. І дрыжалі струны душы дзіўна-маркотным гукам: «Мой родны кут, як ты мне мілы, ўцяміць цябе не маю сілы». «Эге ж, уцяміць, пазнаць, зразумець ніколі не здолееш», – быў чужы шэпт (М.Гарэцкі. У лазні).

– Першы радок з паэмы Я.Коласа «Новая зямля» (1923).

На вайне як на вайне. 1. *На вайне, у ваенных умовах усякае можа здарыцца. Гаворыцца часцей як апраўданне якіх-н. дзеянняў, учынкаў, спраў у ваенны час ці як прымірэнне з тым, што здарылася.* **Сін.:** *Вайна ўсё спіша.* Пакружыўшы яшчэ з хвіліну і не пачуўшы выбуху [падбітага самалёта], штурман лёг на зваротны курс. – Халера. Гэта вайна, – заспакойваў ён сябе. – На вайне як на вайне, – раздражнёна амаль выкрыкнуў ён крыху пазней (А.Дашкевіч. З вышыні птушынага палёту). На гэтай вайне збіццё сваіх [самалётаў] здаралася неаднойчы і ўспрымалася без залішніх эмоцыяў. Да такіх акалічнасцяў іхняй вайны прывыклі. – На вайне як на вайне, – паўтараў ён па-французску ўжо спакайней (Крыніца. 1999. № 6). Не ўважаючы на поўную дрыготню, жаўнеры ламалі на дровы згароду... Зрэшты, на вайне як на вайне (У.Арлоў. Сны імператара).

2. *Гаворыцца, калі неабходна прынароўлівацца да незвычайных абставін жыцця. І я выйшла замуж... у другі раз... за чалавека, які забіў бацьку майго дзіцяці... маё каханне... Дваццаць гадоў з ім пражылі, дачку нарадзіла. Дзяцей любіў, майго сына любіў, як свайго. Але ніхто не здагадаўся, не ведаў... якія ночы я перажыла... пераплакала... У мяне была яшчэ адна вайна. На вайне як на вайне. Яго пякла рэўнасць... «Ты Івана кахаеш, а не мяне. Ніяк прах не забудзеш». У сіняках, у крываваых сіняках хадзіла... (С.Алексіевіч. Матыў калыханкі).*

– Калька з французскай мовы: *A la guerre comme à la guerre.*

На Пакровы дай сена карове. *Ужываецца як адзін з паказчыкаў народнага календара. Пакровы (Пакроў) – свята ў хрысціян, якое прыпадае на 1 кастрычніка (на старым стылі). Напярэдадні Пакроваў Ірэна са свякрухаю спяклі пірог, абышлі з ім усе гаспадарчыя пабудовы, прыкладваючы да кожнае страхі, каб буры, што пачынаюцца ад Пакроваў, не разбурылі іх. Паклалі сена каровам: «На Пакровы дай сена карове», гэта каб былі сытыя ўвесь год (Л.Адамовіч. Кветкі самотнай князеўны).*

– *Прыказкі*, кн. 1, с. 111: На пакровы дай сена карове.

Не жолаб да каня, <а> конь да жолаба ідзе. *Камун. непасрэдна самому трэба нешта рабіць, а не чакаць немагчымага ад іншых. – Не жолаб да каня, конь да жолаба ідзе. Ціснецца туды, мужыкі. – Кось-козь да аброку, а потым кіем па боку, – выскаляўся нехта з грамады... (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца).*

– *Федароўскі*, с. 365: Не жолаб да каня ідзе, а конь да жолаба; *Насовіч*, с. 110: Не яслі к коням, а коні к яслям ходзяць; *Прыказкі*, кн. 1, с. 201: Жолаб да каня не ходзіць.

Не смейся, рабе, дасць бог і табе. *Кажуць у адказ на чые-н. насмешкі як папярэджанне ці спадзяванне, што і з суразмоўнікам можа здарыцца штосьці падобнае. Я так сташчаў, быццам на вайне быў. А яна, як амяла, што на дрэве, пухнатая, касматая. І ўсё насміхаецца з мяне: «Ты, як конь здохлы». Ёсць прымаўка: «Не смейся, рабе, дасць Бог і табе!» Ніхто б і не падумаў, што ў яе смерць была пад носам: ехала да сваіх палюбоўнікаў і папала ў аварыю (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).*

– *Рабе* – форма клічнага склону назоўніка *раб*.

– *Янкоўскі*, с. 293: Не смейся, рабе, бо давядзецца і табе; *Ляцкі*, с. 30: Не смейся, брудзе, бо й табе будзе.

Пойдзеш нацянькі – праходзіш тры дзянькі. *Гаворыцца з неадабрэннем пра таго, хто ідзе ці едзе куды-н. напярэці,*

нацянькі. **Сін.:** *Кривая дарога з простаі смяецца; Напрасткі <адна> варона лятае, затое <ніколі> дома не бывае; Хто пра-мікуе, той дома не начуе.* – Ну і замучыўся! – бухае на зямлю лодку... Сухапутнае падарожжа Лявона Кірэя з лодкай на плячах пацвердзіла народную мудрасць: «Пойдзеш нацянькі, праходзіш тры дзянькі» (Г.Пашкоў. Палескія вандроўнікі).

– *Прыказкі*, кн. 1, с. 278: Пойдзеш нацянькі – згубіш тры дзянькі; Пойдзеш нацянькі – будзеш ехаць тры дзянькі; *Янкоўскі*, с. 231: Пайшла нацянькі, хадзіла тры дзянькі; *Аксамітаў*, с. 51: Калі пойдзеш нацянькі, дык праходзіш тры дзянькі.

Разумныя валасы пакінулі дурную галаву. *Кажуць зне-важальна пра лысага.* – Што ён пляце? Што ён вярзе? – Ён умее. Таму і лысы. Разумныя валасы пакінулі дурную галаву (В.Ткачоў. Дрэва...).

– *Лепшаў*, с. 103: Дурныя валасы пакідаюць разумную галаву – ‘кажуць жартаўліва пра таго, хто пачынае лысець’.

Сабака брэша, а караван ідзе. *Не варта звяртаць увагу на чые-н. недарэчныя словы, дзеянні. Гаворыцца з асуджэн-нем каго-н. за яго выказванні, учынкi.* **Сін.:** *Сабака брэша – вецер носіць.* Адзін не змаўкае крычаць з экрана і газет, што ён лепшы, другі адкрыта прызнаецца ў сваёй зайздрасці, але хавае яе ў двукоссі, трэці ненавідзіць мёртвых славурых паэтаў за тое, што іх слухаў і шчыра любіў народ. Але ж сабака брэша, а караван ідзе (ЛіМ. 11.10.2002). Шмат [пра В.Быкава] напісана подлага, брыдкага, пра што і ўспамінаць не хочацца, бо куплена ўсё гэта кан’юнктурай і нянавісцю да бескампрамісна-нязменнай мастацкай і грамадзянскай пазіцыі пісьменніка. Усходняя мудрасць гаворыць жорстка: «Сабака брэша, а караван ідзе». У каравана свой маршрут і свая мэта. Але і каравану лягчэй ісці без гэтага сабачага галашэння (А.Кудравец. На крыжы).

– Паводле М.І.Міхельсона, калька з турэцкай мовы.

– *Ліцвінка*, с. 120: Сабака брэша, а чалавек ідзе (едзе); *Аксамітаў*, с. 205: Сабака брэша, а дваранін едзе.

Свой свайго пазнаў ды на пачостку пазваў. *Гаворыцца, часам жартаўліва, пра сустрэчу даўніх знаёмых, калі адзін запрашае другога на пачастунак.* Наша гутарка адбывалася ў другой палове жніўня. «Вось і мой палац, Валянцін Іванавіч». «– Даўно?» – «Што?» – «Будаваны». – «Даўным-даўно». «Свой свайго пазнаў ды на пачостку пазваў». У хаце сустрэлі нас муж і жонка (В.Лобан. Чужая – і мілая).

– *Насовіч*, с. 147: Свой свайго пазнаў ды й на пачостку пазваў (паясняецца так: «насмешка над пацяярпелым ад свайго прыяцеля пабоі»); *Ляцкі*, с. 40: Свой свайго пазнаў і на піва пазваў; *Федароўскі*, с. 67: Чорт д’ябла пазнаў, на піва пазваў.

Сквапнасць (прагнасць) фраера згубіла. *Кажуць пра таго ці таму, хто з-за сквапнасці застаўся ў пройгрышы, пацяярпеў няўдачу.* Кажуць, сквапнасць фраера згубіла, як і наваяўленых бізняясоўцаў. Атавар гэтыя грошы ці перавядзі куды-небудзь за бугор, як гэта робяць вопытныя мммэшнікі, любаватца б хлопцам экзотыкай з акон уласных катэджаў дзе-небудзь на Кіпры... (Вожык. 1977. № 4). Чуткі пра правяральшыкаў з хуткасцю радыё разнесліся па ўсіх кутках. Гандляры сталі абачлівымі. Каб былі больш абачлівымі «квартэтаўцы», маглі задаволіцца меншым, перакінуцца на Камароўку, «Дынама», ды ці мала ў Мінску рынкаў, каб «настрыгчы» ў сотню разоў болей. Ды сквапнасць фраера згубіла. Ля чарговай палаткі «дэльтаўцаў» чакалі дужыя хлопцы з някупленымі пасведчаннямі (У.Правасуд. Квартэт). Паўлаў сустрэў нас здэклівай зневажальнай усмешкай, голас яго быў ненатуральна спакойны. – Прагнасць фраера губіць. Вось так. Усё проста. – Пры чым тут прагнасць? – Ды пры тым. Па сто пашкадавалі, па пяцьсот [рублёў] згубілі (І.Клімянкоў. Рацыяналіст).

Трэцяга не дадзена. *Гаворыцца ў сітуацыі, калі іншага выйсця няма і не можа быць, апроча толькі выбару адной з дзвюх магчымасцей.* У нас два шляхі – альбо змагацца і выжыць, альбо здацца і памерці, трэцяга не дадзена (М.Канаховіч. Не кусайце локці). Толькі мы самі, і ніхто іншы, зможам забяспечыць сабе дастойнае жыццё, калі возьмем лёс ва ўласныя рукі. Трэцяга не дадзена (В.Серафімовіч. Жывём чужымі ідэямі). Спалучэнне *дс* у словах тыпу *людскі* вымаўляецца як *ц*: *люцкі*. І калі б напісанне такіх слоў засноўвалася на фанетычным прынцыпе, то іх і трэба было б пісаць праз *ц*. Калі ж кіравацца марфалагічным прынцыпам, то тут трэба захоўваць *дс*. Значыць, або фанетычныя напісанні праз *ц*, або марфалагічныя праз *дс*. Трэцяга, як Кажуць, не дадзена (Настаўн. газ. 13.05.1999).

– Калька з лацінскай мовы: *Tertium non datur*. Першапачаткова ўжывалася як фармулёўка лагічнага закону аб выключэнні трэцяга, г.зн. калі дадзена два палажэнні, адно з якіх сцвярджае што-небудзь, а другое адмаўляе, то трэцяга не можа быць. Лічаць, што выказванне паходзіць ад слоў Цыцэрона *Non est tertium* (няма трэцяй магчымасці).

Усё геніяльнае – простае. *Кажуць, часцей іранічна, пра нечаканае вырашэнне якога-н. пытання.* – Во хітруган – капітан! За плагіят хоча ганарар злупіць. – А што! Гэта ідэя. Усё геніяльнае – простае. Не карціна геніяльная – назва. І гэта не плагіят, хлопцы (І.Шамякін. Злая зорка). Уратаваць Беларусь, якая не мае прытоку людскіх рэсурсаў і эканамічнай падтрымкі, дзе 60 % насельніцтва – пенсіянеры і інваліды, здольна толькі казачства, паколькі яно з’яўляецца формай выжывання славян у экстрэмальных умовах. Так лічыць казачы атаман з Віцебска Вячаслаў Афанасьеў. Як бачыце, усё геніяльнае – простае. Варта толькі на мужыкоў напяць казацкія шаравары – і нават пенсіянеркі пачнуць даваць «прыток людскіх рэсурсаў» (Вожык. 1996. № 4). Гаўрыла Патапавіч прапануе ідэю вечнага шлюбу без рэгістрацыі. [Рэдзька Самазвон:] Вось я і хачу ведаць, як у вас атрымалася? [Гаўрыла Патапавіч:] Усё геніяльнае – проста! Здарылася гэта пад канец рабочага дня... (У.Сауліч. Адзін Гаўрыла ў Полацку).

*[Любачка:] І прапішуць яго без слова ў сумежным пакойчыку?! [Злыдзень:] На векі вечныя. А прапісаўшыся – развядуцца, калі захочуць. [Любачка:] Геніяльна і проста. [Злыдзень:] Геніяльнае заўсёды простае (А.Петрашкевіч. Злыдзень).

Усё забыта, што зямлёй зарыта (пакрыта, прыкрыта). *Пра мінулае няма чаго ўспамінаць.* – Я тут жыву. Дачка з мужам. Ён харошы. А ты як? – У мяне ўсё добра. Усё забыта, што зямлёй зарыта. Я – адзін... Дзеці далёка (В.Лобан. Чужая – і мілая).

– *Насовіч, с. 17:* Усё забыта, што зямлёй прыкрыта; *Федароўскі, с. 346:* Усё забыта, што зямлёй пакрыта.

Усё новае – <гэта> добра забытае старое. *Ужываецца як ацэнка чаго-н. нібыта новага, якое на самай справе ўжо было раней, адбывалася, бачылася, чулася і пад.* Афені – гэта былі такія дробныя гандляры ў часы ранняга рускага сярэднявечча. Хадзілі-ездзілі па вёсках і прадавалі ўсякую ўсячыну. Так што ўсё новае – добра забытае старое. Старажытныя традыцыі вельмі хутка адраділіся. Калі гэта дазволілі (С.Шаўцоў. Крытычная маса). Кажуць, што ўсё новае – гэта добра забытае старое. Прайшоўшы праз рамантычна-жаночкія 60-я і маладзёжна-раскаваныя 70-я, цяпер мода «заруліла» ў эlegantныя 80-я і азнаменавалася з’яўленнем у адзенні ўсялякіх дэталей, якія надаюць аб’ёмнасць: фальбонаў, складак, валанаў, пышных рукавоў (Звязда. 6.12.2001). Маркуюць, што ўсё новае – гэта добра забытае старое. Гэтую думку падзяляюць і культработнікі Кобрынскага метадычнага цэнтру. Па іх ініцыятыве тут з 2002 года пачала дзейнічаць школа культурарга-

нізатараў, якая з'яўляецца адной са ступеняў вучобы кадрў, як маладых, так і са стажам (ЛіМ. 27.09.2002). Неабходны пошук, смелы пошук. Праўда, кажуць, што ўсё новае – гэта добра забытае старое. Таму і забываецца, пэўна, стараецца быць забытым, каб яго ўспаміналі, шукалі, тым самым не гублялі майстэрства, вечнасць ісціны (Р.Барадулін. Браць і аддаваць).

*З прычыны відавочнай неэфектыўнасці радыкальных мераў было вырашана звярнуцца да мераў традыцыйных, прыпамятаўшы, што не ўсё старое ёсць кепскае. Тым болей, што ўсё новае – даўно забытае старое (В.Быкаў. Новая цывілізацыя).

– Калька з французскай мовы. Лічыцца, што ўпершыню нібыта так сказала мадэмуазель Бертэн, мадыстка Марыі Антуанеты, паднавіўшы старую сукенку каралевы. Магчыма, у французскай мове гэты афарызм склаўся пад уплывам біблейскага тэксту (Еклезіяст, 1, 10): «Былае нешта, аб чым кажуць: «глядзі, вось гэта новае», але гэта было ўжо ў вяках, якія былі да нас».

Хоць еш крапіву і салому, але пры дому. *Дома, у прывычных абставінах жыць лягчэй, чым дзе-н. у іншых умовах. Сін.: Дома і салому ядома. Я – адзін... Дзеці далёка. Хоць еш крапіву і салому, але пры дому* (Звязда. 23.10.2002).

– *Прыказкі*, кн. 1, с. 288: Хоць еш крапіву ды салому, але пры дому.

Час ад часу не лягчэй. *Чым далей, тым горш, тым больш новых непрыемнасцей, цяжкасцей. Гаворыцца пры вестцы пра новую чарговую непрыемнасць. Раптам ён убачыў, што дзяўчынка паказвае яму на свой рот. Ён так і застыў з табурэткаю ў руках. «Ты што... нямая?!» Яна кінула галавою: так. «Ну і ну! Час ад часу не лягчэй... Але ж ты чуеш? І ўсё разумееш?» Ківок галавою: так* (А.Федарэнка. Афганская шкатулка).

Час – <гэта> грошы. *Гаворыцца як напамінак у сітуацыі, калі прамаруджанне нявыгадна (з фінансавага ці іншага боку). Добра, хопіць балбатаць, пара брацца за работу. Бачыце, кліент ужо чакае. Час – грошы! (Вожык. 1994. № 16). На Захадзе, а цяпер і ў нас кажуць: «Час – гэта грошы». Хто мае шмат грошай – можа набыць усё патрэбнае і без чаргі. Каштоўнасць усялякай рэчы вымяраецца тым часам, які спатрэбіўся чалавеку (або чалавецтву), каб яе атрымаць (Ю.Барысевіч. Чарга). Ты на маёй тэрыторыі бабкі збіваеш. Сячэш! А ўдзячнасці – нуль. Але твая праўда: час – грошы. Пайду і я працаваць (А.Кудласевіч. Пераход).*

– Калька з англійскай мовы: *Time is money*. Выказванне належыць амерыканскаму палітычнаму дзеячу В.Франкліну, які ў кнізе «Парада маладому купцу» (1748) пісаў: «Памятай, што час – грошы».

Шукайце і знойдзеце. *Каб знайсці што-н., трэба шукаць.* Яго [Барыса Кіта] талерантная натура прагнула Міру і душэўнай гармоніі, пры якіх толькі і магчыма было разгарнуць свае стваральныя здольнасці. Тое надарылася не адразу, але, як сказана, – шукайце і знойдзеце. Спадар Кіт шукаў (В.Быкаў. Цярновы шлях). Людзям жа ён заўсёды казаў-вучыў: – Прасіце – і дасца вам, шукайце – і знойдзеце, стукайцеся – і адчыняць вам (А.Бароўскі. Сцеражыся майго гневу).

– Паўкалька з царкоўнаславянскага тэксту Бібліі (Матфей, 7, 7): *Ищите и обряцете.*

Як дбаеш, так і маеш. *Пра залежнасць дастатку, матэрыяльнай забяспечанасці чалавека ад яго старання, руплівасці.* Кажуць: як дбаеш, так і маеш. Я, здаецца, ужо так дбаю, так дбаю, а нічога не маю (М.Нікіцкая. Хапу-лапу).

– *Федароўскі*, с. 254: Як робіш, так і маеш; *Аксамітаў*, с. 126: Як дбаем, так і маем.

<Як> малады – <то> дурны. *Кажуць як прабачэнне дураслівасці дзіцяці ці маладога чалавека.* **Сін.:** *Малодосць – дурносьць.* Нічога, як малады – то дурны, некалі ж і яны паразумнеюць, і пабяруцца, і сям’ю наладзяць, будуць вось гэтак жа глядзець на ўнукава вяселле – і ўздыхаць будуць (А.Кажадуб. Высока, сонейка, высокая).

– *Федароўскі*, с. 176: Малады – дурны.

Варыянты прыказак, не адлюстраваныя ў СБП

Баба трымае тры вуглы гаспадаркі, а мужык – адзін вугал – варыянт прыказкі *Жонка (баба) у хаце тры вуглы трымае, а мужчына (мужык) адзін* (СБП, с. 144). Устану, бывала, додня і праду. Гавораць, што «баба трымае тры вуглы гаспадаркі, а мужык – адзін вугал». А яшчэ: мы – людзі старога закалу (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

Бога любі, але і чорта не гняві – варыянт прыказкі *<I> бога хвалі і чорта не гняві* (СБП, с. 173). Якой бы Доля з нараджэння ні была, змагацца з гэтым лёсам, калі ён дрэнны, неак трэба было спрабаваць. У народных песнях, казках беларус – напалову язычнік (бо быў бліжэй да прыроды): «Бога любі, але і чорта не гняві» (Звязда. 3.01.2003).

Бог дасць дзень, бог дасць і харч – варыянт прыказкі *Дасць бог дзень, дасць і полудзень (хлеб, ежу, пажытак)* (СБП, с. 119).

У рэшце рэшт яго звольнілі. І пакаціўся чалавек на самае дно. – І як жа далей жыць думаеш? – запытаў я. – Бог дасць дзень, бог дасць і харч, – прагаварыў ён, павярнуўся і паціху пакрочыў да выхаду (У.Правасуд. Дурненькі).

Дай божа задавіцца першым куском – індывідуальна-аўтарскі варыянт прыказкі *Дай бог адным кавалкам (куском) удавіцца (папярхнуцца)* (СБП, с. 113). Пагаравала я [пасля смерці мужа], мо з ручай слёз выліла. А жыць адной, ой, цяжка... Другі мужык у мяне сыты, мурлаты, а да работы лёгенькі... Сам не паварушыцца. Яму нават падумаць лягота... Дай божа задавіцца першым куском! (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

Дарма і скула не сядзе – варыянт прыказкі *Задарма і скула не сядзе* (СБП, с. 151). І на яго [галоўнага бухгалтара] злосна зыркнуў Вашкевіч: – Няма ў мяне дарэмнай зямлі [пад гараж]. Дарма і скула не сядзе! – Дык мы гатовы... – Колькі? – Пяцьсот даляраў (Р.Яўсееў. Суровы землямер).

З доўгага выбору лапці і аборы – варыянт прыказкі *За пераборы лапці і аборы* (СБП, с. 156). – Шкада Ніну, – уздыхнула Віка. – Гаварылі мы ёй, што Віктар падмануць можа, пераборлівы... – З доўгага выбору лапці ды аборы, – зазначыў яе субяседнік (А.Адамовіч. Першая заповедзь).

На ўсякае хаценне ёсць цярпенне – варыянт прыказкі *На хаценне ёсць цярпенне* (СБП, с. 256). – Мама, купі мне гармонік! – Што ты, сыноч. Пабойся бога. Дзе ж я вазьму такія грошы. Вось на свой хлеб пойдзеш, тады і купіш. – Мне цяпер трэба! – На ўсякае хаценне ёсць цярпенне. Я таксама хацела б, каб у нас усё было (А.Варановіч. Бубен для сына).

Нашы дзяды не ведалі бяды, іх унукі спазналі мукі – варыянт прыказкі *Дзяды не зналі бяды, а ўнукі набраліся мукі* (СБП, с. 130). Парвалася пупавіна паміж дзецьмі і бацькамі. І падаюць, спяшаюцца хутчэй адысці на той свет бацькі... Сапраўды, нашы дзяды не ведалі бяды, іх унукі спазналі мукі (В.Казько. Да сустрэчы).

Супраць лому няма прыёму – варыянт прыказкі *Няма прыёму супраць лому, апрача самога лому* (СБП, с. 297). Супраць лому няма прыёму. У паэта ён ёсць і адзіны – алюзія (В.Вітка. Заветная пушка Максіма Танка).

Хто сказаў, што лапці ваду прапускаюць і Не можа быць, каб лапці ваду прапускалі – варыянты прыказкі *Лапці ваду не прапускаюць* (СБП, с. 215). У новым рамане Віктара Казько палескае: «Хто сказаў, што лапці ваду прапускаюць?». Гэта ў мяне запісана ў канцы васьмідзесятых. А яшчэ ў ранейшым блакноце –

наша, з Міршчыны, таксама ж вясёлае: «Не можа быць, каб лапці ваду прапускалі!..» Пераклічка (Я.Брыль. Леташняе).

Чалавек плануе, а Бог выракуе – варыянт прыказкі *Чалавек мяркуе, а Бог не чуе* (СБП, с. 426; прыказка існуе і ў такіх варыянтах: *Чалавек мяркуе, а Бог распараджаецца; Чалавек марыць, а Бог уладарыць*). Людзі могуць планавачь на дзесяцігоддзі і стагоддзі сваё жыццё, а з'яўленне адной невядомай каметы лёгка можа парушыць гэтыя планы. Як кажуць, чалавек плануе, а Бог выракуе (М.Тычына. Кантрапункт пакутаў).

Шчасце не конь, у аглоблі не ўпражэш і не паедзеш – варыянт прыказкі *Шчасце не конь – у аглоблі не запражэш* (СБП, с. 449). – А ты што рабіў трыццаць год? – З хвосцікам. Шмат чаго. Шчасце не конь, у аглоблі не ўпражэш і не паедзеш... (В.Лобан. Чужая – і мілая).

Дадатковыя прыклады-цытаты да прыказак, апісаных у СБП

Ад лёсу не ўцячэш (СБП, с. 45). Кампанія кароў у колькасці дзесяці асобін, якая прыбыла на мясакампінат, была ў разгубленасці. І не ад таго, што іх чакала наперадзе, бо ад лёсу не ўцячэш, а з-за чалавечага нахабства і безгаловасці (Вожык. 1996. № 7).

Бі свой свайго, каб чужыя баяліся (СБП, с. 64). Ды неўзбаве сварка паміж братамі ўсчалася. Аднаму падалося, што другі мяжы трохі прыхапіў. Справа ад слоў перайшла да калкоў. Дубасяць браты адзін аднаго, а вяскоўцы рагочуць ды дзівуюцца: які чорт іх за адно месца ўкусіў. – Бі свой свайго, каб чужыя баяліся, – пад'юджае стары Піліп (У.Правасуд. Піліпава семя).

Вуснамі дзіцяці гаворыць ісціна (СБП, с. 88). Вуснамі дзяцей гаворыць ісціна, пакуль дарослыя не пачынаюць вучыць іх розуму (Вожык. 1995. № 7).

Даюць – бяры, б'юць – уцякай (СБП, с. 121). Даюць – бяры, б'юць – уцякай. Такое жыццёвае крэда ў Радзіма Чмялёва (Р.Яўсееў. Вароны ў банку).

Жонка не лапаць, з нагі не скінеш (СБП, с. 144). Як казалі Віталева бабка Зося, жонка не лапаць, з нагі не скінеш. Івану прыказка чамусьці не спадабалася (А.Кажадуб. Вяселле ў паўднёвым горадзе).

Забаронены плод салодкі (СБП, с. 149). Лоўля вугра вельмі строга забаронена. Ды забаронены плод салодкі. Але колькі б лёска ні разматвалася, канец некалі будзе (Вожык. 1994. № 7).

Калі худ, не лезь на кут (СБП, с. 191). Адразу ж у душы пачала закіпаць злосць. Клён пагардліва пражмурыў вочы, сказаў з’едліва і з расцяжкаю: – Калі худ, не лезь на кут. – Не разумею цябе... – А сказаў я табе старадаўнюю беларускую прымаўку. Прымаўку ж не прынята тлумачыць. – Раствлумач... – Добра, слухай. На кут, ганаровае месца за сталом, саджалі самых шануюных людзей. Самых разумных, самых аўтарытэтных, самых добрых. Калі ж чалавек быў «худ», быў, як кажуць, шчуплы і розумам, і плячамі, яго не саджалі на кут (Л.Дайнека. Чалавек з брыльянтавым сэрцам). Многіх пачынае загрызаць зайздрасць – самае пагане, што існуе на зямлі. Ад яе і ўсе беды, і, у першую чаргу, несправядлівасць. Нехта можа спаслацца на народнае: калі худ, не лезь на кут. Слушна, канечне, як слушна і наступнае: жывеш сам, дай пажыць іншым, не пераходзь яму дарогі (У.Паўлаў. Помніць сябе).

Свіння лужыну (лужу, грязь) знойдзе (СБП, с. 349). – Ну, глядзі. Я пайшла. Толькі не пі, – не забылася, аднак, яго папярэдзіць. – З кім? За што? – Свіння знойдзе грязь (Вожык. 1993. № 11).

Смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны (СБП, с. 360). Занесеная снегам дарога сопкая. Па такой дарозе некалі адвезлі маю маці да бабулі-шаптухі, якая і прыняла ў яе роды. Смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны. Я нарадзіўся слабым, як цень на вадзе. Маці слязьмі лілася, маліла госпада Бога, каб я выжыў (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

Чалавек не арэх, не раскусіш адразу (СБП, с. 427). Што я вам скажу: чалавек не арэх, не раскусіш адразу. Больш за трыццаць гадоў пражыла я са сваім мужыком, і, вы думаеце, цацка быў? Ніхто з суседзяў не ведаў, ці ён блгі, ці добры. Адна я ведала (С.Лобач. Горкую лілею пакашу...).

З М Е С Т

Уступ.....	3
Слоўнік. А – Я.....	10
Дадатак. Словы, якіх няма ў слоўніках.....	114
Слоўнік неалагізмаў. А – Я.....	121
Дадатковыя ілюстрацыйныя прыклады да раней апісаных неалагізмаў.....	139
Прыказкі.....	141
Варыянты прыказак, не адлюстраваныя ў СБП.....	150
Дадатковыя прыклады-цытаты да прыказак, апісаных у СБП.....	152

Даведачнае выданне

Лепешаў Іван Якаўлевіч

ЧАМУ МЫ ТАК ГАВОРЫМ

Даведнік

Рэдактар Н.П.Дудко
Камп'ютэрная вёрстка: М.І.Верстак

Здадзена ў набор 10.02.2003. Падпісана да друку 26.05.2003.

Фармат 60x84/16. Папера кн.-часоп.

Друк RISO. Гарнітура Таймс.

Ум.друк.арк. 9,29. Ул.-выд.арк 9,55.Тыраж экз. Заказ

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».
ЛВ № 96 ад 02.12.2002. Вул. Пушкіна, 39, 230012, Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела
Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».
ЛП № 111 ад 29.12.2002. Вул. Пушкіна, 39, 230012, Гродна.